

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 56**

Заснована 1964 року

Харків 2019

У «Віснику» відображено актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015 (зі змінами 21.12.15 № 1328)).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 23.12.2019 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Відповідальний редактор – Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Відповідальний секретар – Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»)
Болгов М. М., д-р іст. наук, професор (Белгородський державний національний дослідницький університет, Російська Федерація)
Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)
Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)
Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)
Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)
Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)
Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)
Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Кушнарьов С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Мизгін К. В., канд. іст. наук (PhD), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)
Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.
Офіційний веб-сайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2019

© Автори статей, 2019

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No 56

Founded in 1964

Kharkiv 2019

The Journal seeks to publish articles based on rigorous primary research that addresses major topics of debate in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography and source studies. It targets researchers as well as those who teach history for post-graduate students.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical in the field of historical sciences (the decree № 528 from 12.05.2015 with changes from 21.12.15 № 1328).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 13 from 23.12.2019).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University.

Series: History:

Editor-in-Chief – Kulikov V. O., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Astakhova K. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy)

Bolhov N. N., Doctor of Sciences (History), Professor (Belgorod National Research University, Russian Federation)

Górak A., Ph.D. (History), Associate Professor (Maria Curie-Sklodowska University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs)

Kalinichenko V. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Liubychev M. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Mykolenko D. V., Doctor of Sciences (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Naumov S. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Obertreis J., Ph.D. (History), Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhov S. I., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Posokhova L. Yu., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Potrashkov S. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv State Academy of Culture)

Serhieiev I. P., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Sorochan S. B., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Stanchev M. H., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Todev I., Doctor of Sciences (History), Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Chuvpylo O. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Jawor G., Ph.D. (History), Professor (Maria Curie-Sklodowska University, Poland)

Dukhopelnykov V. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Ivashchenko V. Yu., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Kiselyova Yu. A., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Kudelko S. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Kushnarov S. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Lytovchenko S. D., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Liubavskiy R. H., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Myzghin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Shramko I. B., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ

ВЕСТНИК

Харьковского национального университета

имени В. Н. Каразина

Серия «История»

Выпуск 56

Основана в 1964 году

Харьков 2019

В «Вестнике» отражены актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения. Для научных работников, специалистов, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, студентов.

Вестник является специальным изданием в области исторических наук (приказ МОН Украины № 528 от 12.05.2015 (с изменениями 21.12.15 № 1328).

Утверждено к печати решением Ученого совета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (протокол № 13 от 23.12.2019 г.).

Редакционная коллегия Вестника Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Серия «История»:

Ответственный редактор – Куликов В. А., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Ответственный секретарь – Рачков Е. С., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Астахова Е. В., д-р ист. наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»)

Болгов Н. Н., д-р ист. наук, профессор (Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Российская Федерация)

Горак А., д-р ист. наук, адъюнкт (Университет Марии Кюри-Склодовской, Польша)

Греченко В. А., д-р ист. наук, профессор (Харьковский национальный университет внутренних дел)

Калиниченко В. В., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Любичев М. В., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Миколенко Д. В. д-р ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Наумов С. А., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Обертрайс Ю., д-р ист. наук, профессор (Университет имени Фридриха-Александра городов Эрлангена и Нюрнберга, Германия)

Посохов С. И., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Посохова Л. Ю., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Потрашков С. В., д-р ист. наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры)

Сергеев И. П., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Сорочан С. Б., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Станчев М. Г., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Тодев И., д-р ист. наук, профессор (Болгарская академия наук, Болгария)

Чувпило А. А., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Явор Г., д-р ист. наук, профессор (Университет Марии Кюри-Склодовской, Польша)

Духопельников В. М., канд. ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Иващенко В. Ю., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Киселева Ю. А., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Куделко С. М., канд. ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Кушнарев С. С., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Литовченко С. Д., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Любавский Р. Г., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Мызгин К. В., канд. ист. наук, адъюнкт (Варшавский университет, Польша)

Шрамко И. Б., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Адрес редакционной коллегии:

Украина, 61022 Харьков, площадь Свободы 4, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, исторический факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79. Официальный веб-сайт журнала: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статьи прошли внутреннее и внешнее рецензирование.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 24004-13844Р от 19.06.2019.

© Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2019

© Авторы статей, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Походнякова А. С. «Міланський папірус» Посідіппа як джерело з історії набатеев	11
Рябко А. О. Проблеми мусичного виховання в античних державах Північного Причорномор'я	19
Сорочан С. Б. Лихварі в системі ринків Візантії (IV – IX ст.)	30
Токарев А. М. Кілька зауважень про поняття Res Publica у творах Цицерона	37

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Іващенко В. Ю. Університети Російської Імперії в автобіографіях істориків XIX – початку XX ст.: «події», «дійові особи», «історії»	46
Калугін О. В. «Старожитності» та «археологія»: еволюція понять і використання їх у навчальному процесі (на прикладі Харківського університету 1805–1884 рр.)	56
Лиман С. І. Міжнародні відносини середньовічної Європи у творчості Д. І. Каченовського (1827–1872)	67
Мар'сико М. Ю. Правила про розгляд сварок, що трапляються в офіцерському середовищі: значення та наслідки зміни дуельного законодавства у 1894 р.	78
Савич А. В., Іващенко В. Ю., Тімров О. О., Надточій І. І., Бабенко В. В. Створення цифрових образів документів та фотоматеріалів у музейній практиці за технологіями державної системи страхового фонду документації України	88

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Йолкін А. І. Ліга Націй і положення російських емігрантів в Польщі в 20–30-ті роки XX ст.	104
Чувпило О. О. Національно-патріотичні організації народів Індостану – попередники Індійського національного конгресу	115
Шкабура Я. І. «Інцидент Раковського»: стратегія поведінки радянського повпреда в Парижі	125

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Селищева І. І. Листи про прекрасне (Рецензія на книгу: Письма к А. Ф. Лунёву / сост., автор вступ. статьи и комментариев О. Г. Павлова. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2016. 320 с. (Серия «Джерелознавчі зошити»: Тетрадь 7))	136
Чувпило О. О. А. П. Ковалевський – визначний український орієнталіст	138
Чувпило О. О. Гордість харківської та української індології (присвячується 90-річчю від дня народження Ю. Г. Литвиненка)	142
Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2018 р.	145
Хроніка подій на історичному факультеті за 2018 р.	150

CONTENTS

HISTORY OF THE ANCIENT WORLD AND THE MIDDLE AGES

<i>Pokhodnyakova A. S.</i> “The Milan Papyrus” of the Posidippus as the Source of History of the Nabataeans	11
<i>Riabko A. A.</i> Problems of Muses Education in the Ancient Cities of the Northern Black Sea Coast	19
<i>Sorochan S. B.</i> Moneylenders in the Byzantine Market System (4–9th Centuries)	30
<i>Tokarev A. N.</i> Some Remarks on the Res Publica in Cicero	37

HISTORY OF UKRAINE

<i>Ivashchenko V. Yu.</i> Universities of the Russian Empire in Autobiographies of Historians in the 19th – early 20th Centuries: “Events”, “Actors”, “Stories”	46
<i>Kaluhin O. V.</i> “Antiquity” and “Archeology”: the Evolution of Concepts and its Using in an Educational Process (on the Example of Kharkiv University 1805–1884)	56
<i>Liman S. I.</i> International Relations of Medieval Europe in Works of D. I. Kachenovskiy (1827–1872)	67
<i>Marienko N. Yu.</i> Rules for the Adjudication of Quarrels Occurring in the Officer Community: the Significance and Consequences of the Change in Dueling Legislation in 1894	78
<i>Savich A. V., Ivashchenko V. Yu., Timrov O. O., Nadtochii I. I., Babenko V. V.</i> Creation of Digital Images of Documents and Photographic Materials in Museum Practice by Technologies of the State System Insurance Fund of Documentation of Ukrainian	88

MODERN HISTORY

<i>Yolkin A. I.</i> The League of Nations and the Position of Russian Emigrants in Poland in the 20–30s of the XX Century	104
<i>Chuvpylo O. O.</i> The National-Patriotic Organizations of the People of Hindustan – Predecessors of the Indian National Congress	115
<i>Shkabura Y. I.</i> The “Rakovsky Incident”: the Strategy of the Conduct by Soviet Plenipotentiary in Paris	125

REVIEWS

<i>Selyshcheva I. I.</i> Letters About the Beautiful (Book Review: Письма к А. Ф. Лунёву / сост., автор вступ. статьи и комментариев О. Г. Павлова. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2016. 320 с. (Серия «Джерелознавчі зошити»: Тетрадь 7))	136
<i>Chuvpylo O. O.</i> A. P. Kovalevskiy – the Great Ukrainian Orientalist	138
<i>Chuvpylo O. O.</i> Pride of Kharkiv and Ukrainian Indology (Dedicated to the 90th Anniversary of the Birth of Yu. G. Litvinenko)	142
<i>School of History Research Report 2018</i>	145
<i>School of History Chronicle of Events 2018</i>	150

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА И СРЕДНИХ ВЕКОВ

<i>Походнякова А. С.</i> «Миланский папирус» Посидиппа как источник по истории набатеев	11
<i>Рябко А. А.</i> Проблемы мусического воспитания в античных государствах Северного Причерноморья	19
<i>Сорочан С. Б.</i> Ростовщики в системе рынков Византии (IV–IX вв.)	30
<i>Токарев А. Н.</i> Несколько замечаний о понятии Res Publica в сочинениях Цицерона	37

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

<i>Иващенко В. Ю.</i> Университеты Российской Империи в автобиографиях историков XIX – начала XX вв.: «события», «действующий лица», «истории»	46
<i>Калугин О. В.</i> «Древности» и «археология»: эволюция понятий и использование их в учебном процессе (на примере Харьковского университета 1805–1884 гг.)	56
<i>Лиман С. И.</i> Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского (1827–1872)	67
<i>Марьенко Н. Ю.</i> Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде: значение и последствия изменения дуэльного законодательства в 1894 г.	78
<i>Савич А. В., Иващенко В. Ю., Тимров О. О., Надточий И. И., Бабенко В. В.</i> Создание цифровых образов документов и фотоматериалов в музейной практике по технологиям государственной системы страхового фонда документации Украины	88

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

<i>Ёлкин А. И.</i> Лига Наций и положение русских эмигрантов в Польше в 20–30-е годы XX в.	104
<i>Чувпило А. А.</i> Национально-патриотические организации народов Индостана – предшественники Индийского национального конгресса	115
<i>Шкабура Я. И.</i> «Инцидент Раковского»: стратегия поведения советского полпреда в Париже	125

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

<i>Селищева И. И.</i> Письма о прекрасном (Рецензия на книгу: Письма к А. Ф. Лунёву / сост., автор вступ. статьи и комментариев О. Г. Павлова. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2016. 320 с. (Серия «Джерелознавчі зошити»: Тетрадь 7))	136
<i>Чувпило А. А.</i> А. П. Ковалевский – великий украинский ориенталист	138
<i>Чувпило А. А.</i> Гордость харьковской и украинской индологин (посвящается 90-летию со дня рождения Ю. Г. Литвиненко)	142
<i>Отчет о научной работе исторического факультета за 2018 г.</i>	145
<i>Хроника событий на историческом факультете за 2018 г.</i>	150

УДК 930.2:091.2]:94(394.7)''-03/+00''

DOI: 10.26565/2220-7929-2019-56-01

Походнякова А. С.

аспірант

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: alyona.pokhodnyakova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-2983>**«МИЛАНСКИЙ ПАПИРУС» ПОСИДИППА КАК ИСТОЧНИК
ПО ИСТОРИИ НАБАТЕЕВ**

Автор рассматривает содержание «Миланского папируса» с эпиграммой Посидиппа из Пеллы, первая редакция которого была опубликована в 2003 г., для реконструкции истории набатейских арабов. Упоминание в труде набатейского царя является самым первым в известных ныне нарративных источниках, что позволяет пересмотреть некоторые традиционные точки зрения на жизнь набатеев в раннеэллинистический период до их перехода к оседлости. Следует отметить, что обращаясь к раннему периоду истории набатеев, исследователи неизбежно сталкиваются с проблемой, которая связана с недостатком нарративных источников. Данные, которые имеются на сегодняшний день, не позволяют в полностью восстановить ход исторических событий, особенно в тот период, когда набатейские племена вели кочевой образ жизни. В известной мере, фрагментарность сведений письменных источников компенсируют данные археологии, эпиграфики и нумизматики, однако раннеэллинистический период истории набатеев, к сожалению, по-прежнему освещен источниками недостаточно. Между тем, именно в то время у набатеев происходил постепенный переход от кочевого способа жизни к оседлому, а также протекали те важнейшие исторические процессы, которые определили их путь дальнейшего существования в условиях государственности. Тем не менее, круг источников постепенно расширяется, что позволяет исследователям ставить перед собой новые задачи и искать пути их решения. Так, в результате исследования автор приходит к выводу, что на основании данных «Миланского папируса» можно утверждать, что царская династия набатеев имеет более глубокие корни, чем это было принято считать, и с середины III в. до н. э. во главе стоял царь, под командованием которого находился кавалерийский корпус. Этот вывод меняет общепринятое представление о социально-политическом развитии набатейского общества на ранних этапах его истории.

Ключевые слова: набатеи, арабы, Миланский папирус, Посидипп, исторический источник, Ближний Восток.

Обращаясь к раннему периоду истории набатеев, исследователи неизбежно сталкиваются с проблемой, которая связана с недостатком нарративных источников.

© Походнякова А. С., 2019

именно набатеями – более вероятно, что они были сирийцами [16, р. 55].

Античные письменные источники изображают набатеев далеко не самыми искусными воинами, и эти свидетельства часто используются в качестве аргумента против наличия у них лошадей, которые едва ли могли использоваться при слабой военной подготовке. Так, Страбон писал, что набатеи были «не очень хорошими воинами» (Strabo 16.4.23), а Иосиф Флавий утверждал, что они «не приспособлены к войне» (Josephus, AJ 14.2.3). Однако не следует упускать из внимания, что наряду с этим Арриан, к примеру, описывая события 332 г. до н. э. и осаду Газы Александром Великим, отмечал, что арабские воины оказали упорное сопротивление и представляли собой серьезную силу (Arrian, Anab. II.25.4). Также необходимо отметить, что в набатейской армии в ранний римский период были «начальники конницы» – гиппархи (арам. hrkrkr'), упоминания о которых встречаются в Хегре (Мадаин Салих) на северо-западе Аравии, а также в Синае и Хауране на юге Сирии [5, р. 282–289]. В Петре также была найдена надпись, в которой упоминается некий Диодор (арам. dydrs), который был «предводителем всадников» (арам. rb pršy') [18, р. 151–152]. Эта надпись датирована 18-м годом правления Ареты IV, то есть 9 г. н. э. Кроме того, в самом труде Посидиппа, в части XII.12–15, воспеваются арабские лошади, выигрывающие призы на празднествах. Следовательно, лошади, так или иначе, в раннеэллинистический период были связаны с Аравией. Неизвестно, насколько было распространено разведение лошадей среди набатеев, но в некотором количестве они вполне могли быть задействованы, по крайней мере, для элитного военного подразделения под командованием царя.

На наш взгляд, основная причина упомянутых расхождений между учеными – это нежелание признать, что рассказ Страбона о набатеях являлся скорее шаблоном, применяемым древними авторами при описании любых кочевых народов на периферии, а не изображением реальной картины жизни набатеев в описываемый период. К тому же, следует учитывать, что на автора оказали влияние и данные тех источников, которыми он пользовался при написании своего труда. Поэтому труд Посидиппа, как источник, должен пользоваться приоритетом, и употребляемые в нем термины можно (и следует) понимать буквально [5, р. 266–270].

Остается открытым вопрос, использовала ли набатейская армия этого времени конницу? Это представляется возможным, и вот почему. В Хегре (Мадаин Салих) было раскопано захоронение, в котором найдена надпись “Ḥunaunu, Nephæstion, Chilarchos” (ḥnywn ḥfstywn klykk') (CIS, 201; JS, 29). Слово Гефестион в надписи трактуется как второе имя [4, р. 36; 9, р. 198; 6, р. 60]. Однако французский востоковед Ш. Клермон-Ганно полагает, что это видоизмененный вариант должности хилиарха, командующего всадниками [3, р. 251]. Имя Гефестион являлось почетным званием, которое Александр Великий даровал кавалерийским корпусам в честь своего друга, командовавшего элитным подразделением всадников в его армии (Arrian, Anab. 7.14.10). Хотя в других письменных источниках эллинистического времени это звание не упоминается, оно могло быть унаследовано преемниками Александра [6, р. 60]. К примеру, птолемеевские и селевкидские царские илы (агемы) (Ἰλὴ Βασιλική) или гетайры (Ἰλὴ ἑταῖροι) [5, р. 279–281] тоже могли иметь такой почетный титул, который, возможно, заимствовали набатеи. Если это предположение верно, фрагмент из эпиграммы Посидиппа «арабские боевые всадники» может быть рассмотрен в буквальном смысле, и в таком случае он свидетельствует о наличии хорошей подготовки и структурированности набатейской армии уже в III в. до н. э.

В заключение отметим, что, несмотря на весьма скудное количество источников по раннеэллинистическому периоду истории набатеев, их круг постепенно расширяется, а это, в свою очередь, позволяет исследователям ставить перед собой новые задачи и искать пути их решения. Так, данные «Миланского папируса» позволяют утверждать, что царская династия набатеев имеет более глубокие корни, чем это было принято считать. Как минимум, с середины III в. до н. э. во главе набатейских арабов стоял царь, под командованием которого находился кавалерийский корпус, что ставит под сомнение свидетельство Страбона и Иосифа Флавия касательно военной подготовки набатейских арабов в этот период. Упоминание набатейского правителя как одного из обладателей драгоценных камней, наряду с великими царями эпохи эллинизма свидетельствует, по меньшей мере, о двух важных моментах. Во-первых, он располагал достаточно высоким статусом на политической арене того времени. Во-вторых, набатейский царь имел представление о традициях, согласно которым правители эллинистических государств стремились подчеркнуть свой царский титул посредством драгоценных камней. Таким образом, «Миланский папирус» с эпиграммами Посидиппа дает возможность пересмотреть, казалось бы, устоявшееся представление об уровне развития набатейских арабов в раннеэллинистическое время.

REFERENCES

1. Bowersock G. W. 1994: Roman Arabia. Cambridge.
2. Cantineau J. 1932: Le Nabatéen II: Choix de texts. Lexique. Paris.
3. Clermont-Ganneau C. 1906: La chiliarchie d'Héphaestion et les Nabatéens. Recueil d'Archéologie Orientale VII, 247–254.
4. Euting J. Nabatäische Inschriften aus Arabien / J. Euting. – Berlin, 1885. – 97 S.
5. Graf D. F. 1994: The Nabataean Army and the Cohortes Ulpiae Petraeorum. The Roman and Byzantine Army in the East (ed. E. Dabrowa), 265–311.
6. Graf D. F. 2006a: The Nabateans in the Early Hellenistic Period. Topoi 14/1, 47–68.
7. Gutzwiller K. 1995: Cleopatra's Ring. Greek, Roman and Byzantine Studies 36, 383–398.
8. Hackl U., Jenni H., Schneider Ch. 2003: Quellen zur Geschichte der Nabatäer: Textsammlung mit Übersetzung und Kommentar. Freiburg.
9. Healey J. F. 1993: The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih. Oxford.
10. Acosta-Hughes A., Kosmetatou E., Baumbach (ed.) M. 2004: Labored in Papyrus Leaves: Perspective on an Epigram Collection Attributed to Posidippus. Cambridge.
11. Milik J. T. 2002: Inscription nabatéenne archaïque. Hauran II: Les installations de St'8, I.
12. Plantzos D. 1996: Hellenistic Cameos: Problems of Classification and Chronology. Bulletin of the Institute of Classical Studies 41, 115–131.
13. Plantzos D. 1999: Hellenistic Engraved Gems. Oxford.
14. Posidippus of Pella. Text of the Posidippus Epigrams. New Poems Attributed to Posidippus: An Electronic Text-in progress / Revised and periodically updated by V. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou, M. Cuypers, F. Angiò Available at: <http://chs.

- harvard.edu/CHS/article/display/1343> [Accessed: 23 November 2018].
15. Retsö J. 2003: *The Arabs in Antiquity: Their history from the Assyrians to the Umayyads*. London–New-York.
 16. Sartre M. 2001: *D’Alexandre à Zénobie: Histoire du Levant antique*. Paris.
 17. Sens A. 2003: Review of Bastianini, Gallazzi, Austin 2001. *Classical Journal* 99, 98–103.
 18. Starcky J. 1971: Une inscription nabatéenne de l’an 18 d’Aretas IV. *Hommages à André Dupont-Sommer*, 151–152.
 19. Wenning R. 2007: The Nabataeans in History The World of the Nabataeans: the International Conference ‘The World of the Herods and the Nabataeans’ (17–19 April 2001), 25–44.
 20. Wenning R. 2013a: North Arabian deities and the deities of Petra: an approach to the origins of the Nabataeans? *Men of the Rocks: The Formation of Nabataean Petra*. Conference, 2–4 December 2011, 335–342.
 21. Wenning R. 2013b: Towards “Early Petra”: an overview of the early history of the Nabataeans in its context. *Men of the Rocks: The Formation of Nabataean Petra*. Conference, 2–4 December 2011, 5–7.

Pokhodnyakova A. S.

PhD Student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: alyona.pokhodnyakova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-2983>

“THE MILAN PAPYRUS” OF THE POSIDIPPUS AS THE SOURCE OF HISTORY OF THE NABATAEANS

The author considers the content of the “Milan Papyrus” with the epigrams of Posidippus of Pella, the first edition of which was published in 2003, with reference to the history of the Nabataean Arabs. The mention of the Nabataean king in the work is the very first in narrative sources, which allows to reconsider some traditional points of view on the life of the Nabataeans in the early Hellenistic period before their transition to a settled life. It should be noted that referring to the early period of the history of the Nabataeans, researchers inevitably encounter a problem that is associated with a lack of narrative sources. The data available today do not fully restore the course of historical events, especially during the period when the Nabataean tribes led a nomadic lifestyle. To a certain extent, the fragmentariness of the written sources is compensated by the data of archeology, epigraphy and numismatics, however, the early Hellenistic period of the history of the Nabataeans, unfortunately, is still not adequately covered by the sources. Meanwhile, it was at that time when the Nabataeans experienced a gradual transition from a nomadic way of life to a sedentary one, as well as the most important historical processes that determined the path of their further existence under statehood were being held. Nevertheless, the range of sources is gradually expanding, which allows researchers to set new tasks and look for ways to solve them. Thus, as a result of the research, the author concludes that the data of the “Milan Papyrus” suggest that the royal Nabataean

dynasty has deeper roots than was commonly believed, and from the middle of the third century BC at the head was the king, under whose command was the cavalry corps. This conclusion changes the generally accepted idea of the socio-political development of the Nabataean society in the early stages of its history.

Keywords: Nabataea, Arabs, Milan Papyrus, Posidippus, historical source, Near East.

Походнякова А. С.

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: alyona.pokhodnyakova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-2983>

«МІЛАНСЬКИЙ ПАПІРУС» ПОСІДІППА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАБАТЕЕВ

Автор розглядає зміст «Міланського папірусу» з епіграмами Посідіппа з Пелли, перша редакція якого була опублікована в 2003 р., для реконструкції історії набатейських арабів. Згадка у праці набатейського царя є найпершим у відомих наративних джерелах, що дозволяє переглянути деякі традиційні точки зору на життя набатеев в ранній елліністичний період до їх переходу до осілости. Слід зазначити, що звертаючись до раннього періоду історії набатеев, дослідники неминуче стикаються з проблемою, яка пов’язана з нестачею наративних джерел. Дані, які мають на сьогоднішній день, не дозволяють повністю відновити хід історичних подій, особливо в той період, коли набатейські племена вели кочовий спосіб життя. Певною мірою, фрагментарність відомостей письмових джерел компенсують дані археології, епіграфіки і нумізматики, проте ранній елліністичний період історії набатеев, на жаль, як і раніше висвітлений джерелами недостатньо. Тим часом, саме в ту добу у набатеев відбувався поступовий перехід від кочового способу життя до осілого, а також проходили ті найважливіші історичні процеси, які визначили шлях їх подальшого існування в умовах державності. Проте, коло джерел поступово розширюється, що дозволяє дослідникам ставити перед собою нові задачі та шукати шляхи їх вирішення. Так, в результаті дослідження автор приходять до висновку, що на підставі даних «Міланського папірусу» можна стверджувати, що царська династія набатеев має більш глибоке коріння, ніж це було прийнято вважати, і з середини III ст. до н. е. на чолі стояв цар, під командуванням якого знаходився кавалерійський корпус. Цей висновок змінює загальноприйняте уявлення про соціально-політичний розвиток набатейського суспільства на ранніх етапах його історії.

Ключові слова: набатейі, араби, Міланський папірус, Посідіпп, історичне джерело, Близький Схід.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

CIS – *Corpus Inscriptionum Semiticarum.*

JS – *A. Jaussen and R. Savignac, Mission archéologique en Arabie.*

УДК 94(477.7)“652”:[37.015.31:78]

DOI: 10.26565/2220-7929-2019-56-02

Рябко А. О.

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: pidzemellya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4747-680X>

ПРОБЛЕМИ МУСИЧНОГО ВИХОВАННЯ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Стаття присвячена проблемам освіти і виховання в античних містах Північного Причорномор'я. Систематизовані дані літературних, епіграфічних та речових джерел, що характеризують мусичне виховання, а саме: вивчення граматики, літератури, арифметики, музики. Проаналізовано написи, які можна вважати шкільними вправами; тексти епітафій; повідомлення античних авторів, археологічні матеріали, зокрема поховальний інвентар. На матеріалі графіті показано особливості навчання граматиці і літературі, процес формування єдиної для всього Північного Причорномор'я системи письма. Для розкриття питання про навчання музиці і танцям використане широке коло іконографічних та археологічних матеріалів. В історіографії різні аспекти мусичного виховання висвітлені нерівномірно. З-поміж останніх робіт аналізуються монографії М. В. Скржинської «Освіта та дозвілля в античних державах Північного Причорномор'я» (2014 р.) та О. А. Ручинської «Культура і суспільство грецьких міст Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.)». На думку автора, зміст і форми навчання у містах Північного Причорномор'я в цілому були такими ж, як і в містах самої Еллади. Підкреслюється можливість здобуття представниками місцевої еліти освіти найвищого рівня, що підтверджено даними про видатних філософів – вихідців з Північного Причорномор'я, таких як Посидоній Ольвіополіт, боспорянин Сопед, Біон Борисфеніт, та ін. Розглянуто форми організації шкільного навчання: питання шкільних приміщень і навчального приладдя, методи навчання і виховання; соціальне походження учнів і вчителів. Показана роль мусичних агонів та релігійних свят як форм контролю якості освіти; зв'язок мусичного виховання з фізичною підготовкою, вплив політичного устрою держав на розвиток освіти.

Ключові слова: античні держави Північного Причорномор'я, мусичне виховання; пайдейя; освіта.

До поняття «музика» відносилися усі галузі знань, якими опікувалися музи: читання, письмо, література, арифметика і власне музика у сучасному розумінні. Разом з фізичною підготовкою мусичне виховання формувало в грецьких містах систему виховання повноправного вільного громадянина – пайдейю. Дослідження

© Рябко А. О., 2019

специфіки мусичного виховання в містах Північного Причорномор'я необхідне для відповіді на питання про те, чи була сюди перенесена пайдейя як система. Це важливо в рамках наукової дискусії про грецький і місцевий впливи у процесі розвитку античних держав Північного Причорномор'я. Виходячи з того, що баланс грецького і варварського був неоднаковим у різний час і у різних полісах, ми намагатимемося уточнити окремі питання культурного розвитку регіону. Завдання роботи передбачають: систематизацію даних про вивчення граматики, літератури, арифметики, музики в полісах Північного Причорномор'я; виділення з масиву графіті тих, які можна вважати шкільними вправами, аналіз текстів епітафій; вивчення мусичних агонів та релігійних свят як форми контролю якості освіти; зв'язку мусичного виховання з політичним устроєм держав.

Хронологічні рамки охоплюють період з VI ст. до н.е. по IV ст. н.е., що відповідає датуванню археологічних та епіграфічних джерел дослідження.

Джерела з історії освіти в грецьких полісах Північного Причорномор'я фрагментарні та різнотипні, і не дозволяють сформулювати цілісного уявлення про систему мусичного виховання. Проте, за умови комплексного використання археологічних, епіграфічних, літературних та іконографічних матеріалів можливо дати відповіді на деякі мало вивчені питання. Найінформативнішими є джерела епіграфічні, зокрема графіті, частина яких тлумачаться дослідниками як учнівські вправи, а також лапідарні написи (присвяти, епітафії), Переважна їх більшість опублікована в збірниках (IOSPE, КБН, НО, НЭПХ) та ін. Цінну інформацію дають матеріали некрополів. Відносно частими знахідками є кістяні і бронзові стилоси, які використовувалися для письма [9, с. 117]. Стриглі, які є традиційним атрибутом у похованнях юнаків, свідчать про велику увагу до фізичного виховання [9, с. 121]. Зустрічаються дитячі ігри та іграшки, фрагменти музичних інструментів тощо [9, с. 109–122]. Уявити форми організації процесу навчання допомагають сюжети на кераміці – привозній та місцевій [44]. Окремі сторінки життя полісів Північного Причорномор'я знайшли відображення й у повідомленнях античних авторів: Діона Хрисостома [6], Плінія Старшого [28], Поліена [29], Помпонія Мели [30], та ін. У якості аналогій велике значення мають твори Платона [27], Арістотеля [1], Павсанія [25].

В історіографії краще висвітлений аспект фізичного виховання. Першою узагальнюючою роботою стала «Фізична культура і видовища в давньогрецьких колоніях Північного Причорномор'я» С. А. Семенова-Зусера. Хоча дослідження в цілому присвячене фізичному вихованню, автор приділяє увагу і окремим аспектам мусичної освіти: наводить свідчення про змагання у грі на кіфарі, лірі, флейті, змагання ораторів, поетів, проведення театральних агонів [40].

У монографіях В. І. Кадєєва [9] та Е. Б. Петрової [26] є розділи, присвячені освіті і вихованню в Херсонесі і Феодосії відповідно. Театр, музика, громадські свята в контексті розвитку культури Північного Причорномор'я є предметом уваги О. А. Ручинської [34–39]. Цілий ряд питань, пов'язаних з освітою і вихованням, розглядає у своїх працях М. В. Скржинська. Однак, не можна погодитися з цілим рядом висновків, зроблених у монографії «Освіта і дозвілля в античних державах Північного Причорномор'я» 2014 р. [42], що спонукало нас провести самостійне дослідження.

Так, навряд чи можна погодитися зі спробами показати наявність у містах Північного Причорномор'я системи обов'язкової початкової освіти, забезпеченої

державним контролем, як це було в Афінах. В історіографії утвердилася думка про те, що на відміну від гімнасія, мусична школа була приватною і навчання в ній не було обов'язковим.

Крім того, додаткової уваги потребує питання про приміщення мусичної школи. Відсутність археологічно виявлених шкільних приміщень приводить М. В. Скржинську до гіпотези про заняття просто неба, принаймні влітку [42, с. 12]. Однак така практика не властива для інших грецьких полісів і, знову таки, ніяк не підтверджується місцевими джерелами.

Важливим джерелом з історії мусичного виховання у містах Північного Причорномор'я є графіті, які можуть бути шкільними вправами. Їх розглядали у своїх публікаціях В. П. Яйленко [47] та А. С. Русяєва [31]. Немає сумніву у тому, що жителі полісів регіону знали класичну літературу, зокрема Гомера, про що явно свідчить Борисфенітська промова Діона Хрисостома [6] і численні поетичні епітафії [КБН, № 113–151; НЭПХ, 1964, № 58, с. 118]. Дані про навчання музиці більш опосередковані. Вони відображені такими джерелами, як сюжети на кераміці, літературними згадуваннями про велику любов до музики боспорян Поліеном [29], деталями музичних інструментів, виявленими археологічно [37, с. 195–210]. Отже, є достатньо інформації про існування в містах Північно Причорномор'я навчання граматиці, поезії та музиці. Але, навряд чи можна стверджувати наявність окремих шкіл граматиста і кіфариста і тим паче говорити про поділ мусичної освіти на початкову і середню. Імовірно, існувала єдина мусична школа, у якій викладали, різні вчителі: граматики, літератури і музики.

Дані про видатних філософів – вихідців з Північного Причорномор'я, таких як Біон Борисфеніт, боспорянин Сопеід, Посидоній Ольвіополіт та ін. підтверджують можливість здобуття представниками місцевої еліти освіти найвищого рівня. [37, с. 191–195].

Мусичну школу відвідували юнаки у віком від семи до шістнадцяти років. Археологічно виявлено велику кількість графіті, які відображають процес вивчення граматики [47, с. 55–59]. Найраніші з них відносяться до періоду архаїки, деякі написані у давньому стилі бустрофідон [47, с. 57]. У таких написах текст в одному рядку написаний справа наліво, а у наступному – у зворотньому напрямку, далі рядки чергуються. На фрагментах чорнолакового посуду з Феодосії та на ручці амфори з Тіри накреслені всі або майже всі літери алфавіту з окремими помилками [47, рис. 3, № 1, 8, 9, 10]. Схожі алфавітні вправи знайдені під час розкопок житлових кварталів Ольвії [24, с. 125–128, табл. 4, 5] і на території садиби на її хорі.

У VII–V ст. до н. е. алфавіти у різних грецьких містах мали свої особливості. І тільки в період еллінізму утвердилась єдина мілетська алфавітна система. Спочатку вона була впроваджена в мілетських колоніях: Тірі, Ольвії та містах Боспору. У Херсонесі, який був дорійською колонією, знайдено графіті, написані мегарським алфавітом у першій половині V ст. до н. е. Поряд з ними там виявлені написи, зроблені іонійським алфавітом [4, с. 107–111]. Можливо, у цей час у Херсонесі ще не було початкової школи, дітей навчали грамоті вдома, і написи показали етнічне походження їх авторів.

Цілий шкільний урок читається на горлі амфори III ст. до н. е. [46, с. 306], яка була знайдена на острові Березань. Спочатку школяр написав своє ім'я Фок і повторив першу букву імені. Потім виконав вправу на склад «как», написавши його кілька разів і відділивши один склад від іншого крапками. Тут можна спостерігати

відомий з описів античних авторів прийом навчання грамоті по складах. Потім школяр написав слово τῶλοι (письмена), а нижче виконав вправи, на слова з двох або трьох букв: ὄς (кабан), ῥς (як), μῖς (миша). Він написав кілька слів у називному і родовому відмінках, зробив кілька помилок, і закінчив вправу довшим словом ελκουρίη (допомога). Схожі вправи знайдені серед графіті інших грецьких міст, що підтверджує подібність методів навчання грамоті в усьому грецькому світі. [46, с. 306–307].

Переходячи до читання цілісних текстів і написання речень, учитель зазвичай брав цитати з творів Гомера та інших епічних поем [20, с. 219]. Два графіті V ст. до н. е. з Ольвії підтверджують, що у Північному Причорномор'ї діти запам'ятовували багато віршів з епічних поем. На фрагменті чорнолакового кіліка написана цитата з «Одісеї»: «Від Іліона відніси мене, вітер пригнав до кікон» [37, с. 68, № 33]. В іншому написі учень з помилками написав два початкові вірші «Малої Іліади»: «Я Іліон співаю з Дарданією, кіньми прекрасною, заради якої страждали данайці, слуги Арея» [2, с. 142].

Навчаючись у мусичній школі, учні відвідували трьох різних наставників: учителя літератури, якого називали граматистом, кіфариста, який навчав музиці і співу, та педотриба – тренера різних видів атлетики. Одна епітафія з Пантикапея римського часу (КБН, № 706) ілюструє опіку держави над освітою. У ній йдеться про те, що стелу на могилі боспорянину Іода поставив Согам, син Юлія Деметрія, завідувач школи (ὁ ἐπί τοῦ παιδαγωγίου). У боспорських написах формула, яка починається з ὁ ἐπί відноситься до державних посад. Імовірно, до обов'язків цього магістрата відносилися найм вчителів, нагляд за їх діяльністю та визначення тих учнів, що мали право отримати освіту за державний кошт.

Кілька повідомлень давньогрецьких письменників дають підстави вважати, що граматисти, які викладали в мусичних школах античних міст Північного Причорномор'я, могли дати учням доволі якісну освіту. У IV ст. до н. е. боспорянин Сопеїд вступив в Афінах до вищої риторської школи Ісократ (Dionys. Halic. Isocr. 18). Для цього була необхідна якісна гуманітарна підготовка, яку він отримав у школі на батьківщині. Те ж саме можна сказати і про вихідців з Ольвії та Боспору, які у III–II ст. до н. е. вирушали в Елладу для занять філософією у відомих на той час філософів (Diog. Laert. II, 113; IV 46–47; VII, 37, 177–178, 185).

В мусичній школі значна увага приділялась літературі. Обов'язково вивчалися епічні поеми та вірші давніх поетів (Алкей, Сафо, Архілох, Піндар, трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда та ін.). У їх творах було багато слів і фраз, що не вживалися у буденному спілкуванні. Розуміти класичні твори звикали з самого початку навчання. До вправ на письмо включалися рідкісні слова, властиві мові поетів, а також імена богів, героїв, географічні назви тощо [20, с. 233–234]. Так можна пояснити, чому в одній ольвійській шкільній вправі читається найменування міста Абдери, розташованого у Фракії. Учень зробив у ньому помилку, написавши ε замість η, учитель виправив і звелів учневі поруч ще двічі написати правильну букву [37, с. 96]. Завдяки шкільним знанням простому грекові навіть у римський час була зрозумілою мова давніх поетів. В елліністичний і римський періоди в театрах багатьох грецьких міст влаштовувалися мусичні агони, на яких змагалися рапсоди, що виконували епічні поеми і ставили трагедії V–IV ст. до н. е. [4, с. 166–167].

Багато хто з ольвіополітів у I ст. н. е. знав напам'ять «Іліаду». Про це написав Діон Хрисостом (XXXVI, 10), а про їх знання «Одісеї» свідчить згаданий вище

фрагмент чорнолакової кераміки V ст. до н. е., на якому написаний вірш із цієї поеми. Два написи римського часу з Пантикапея також вказують на те, що на Боспорі знали поеми Гомера. В одній епітафії (КБН, № 136) місцевий поет порівнює смерть воїна Левкія, який загинув серед варварів, з «троянським Гектором, що поліг серед перших бійців».

У школі не було екзаменів, але час від часу влаштовувалися змагання з читання поезії, гри на музичних інструментах, а на паєстрі змагалися у різних видах спорту й танцях. Агони проводилися під час різноманітних релігійних свят, у яких діти брали участь разом з дорослими. До таких свят належали Апатурії, які відзначалися в іонійських колоніях Північного Причорномор'я так само, як і в усіх іонійських містах.

Заняття танцями в Ольвії засвідчені графіті V ст. до н. е., яке зберігається в Київському історичному музеї. Його автор з гордістю написав: «і красивий я в танці» [42, с. 29]. Навчання музиці входило в обов'язкову програму грецької школи. Платон у «Законах» (899 с – 810 а) радив дітям разом з навчанням грамоті і лічбі вчитися грати на лірі або кіфарі. Арістотель стверджував, що музика входить в обов'язковий курс навчання тому, що вона справляє благодатний вплив на душу, а у буденному житті музика – постійна супутниця вільного громадянина під час відпочинку (Pol. VIII, 5, 8; 1340 b). Про навчання музиці в античних містах Північного Причорномор'я свідчать знахідки бронзового резонатора ліри у Пантикапеї і фрагментів кістяних аулосів на багатьох городищах, а також численні зображення музичних інструментів на привозних і місцевих творах ужиткового і монументального мистецтва [37, с. 195–210; 42, с. 29–32].

Таким чином, у Північному Причорномор'ї є цілий ряд свідчень про наявність тут елементів мусичної освіти і виховання громадянина. Грецькі переселенці, засновуючи міста у VI–V ст. до н. е. принесли з собою традиції класичної культури, що знаходилася на етапі розквіту. Вони прагнули зберегти типово грецький устрій, що сприяло спротиву як варварському, так і римському впливам. Виховання громадянина в умовах чисельно невеликих полісів Північного Причорномор'я було справою усього громадянського колективу і забезпечувалося механізмами, здавалося б, прямо не пов'язаними з освітою – агонами, релігійними святами, театром, діяльністю державних установ тощо.

REFERENCES

1. Aristotel'. 1983: Politika. In: Works V. 2. Moskva, 376–644. (In Russian) Aristotel'. 1983: Политика. В: Сочинения Т. 2. Москва, 376–644.
2. Blavatskaya, T. V. 1983: Iz istorii grecheskoy intelligentsii ellinisticheskogo vremeni. Moskva. (In Russian). Блаватская, Т. В. 1983: Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. Москва.
3. Vinogradov, YU.G. 1969: Kiklicheskiye poemu v Ol'vii. Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History] 3, 142–150. (In Russian)
4. Виноградов, Ю.Г. 1969: Киклические поэмы в Ольвии. ВДИ, 142–150. Vinogradov, YU.G., Zolotarev, M.I. 1999: Khersonesiznachal'nyy In: Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Yevropy. Moskva. (In Russian). Виноградов,

- Ю. Г., Золотарев, М. И. 1999: Херсонес изначальный В: Древнейшие государства Восточной Европы. Москва.
5. Gertsman, Ye. V. 1995: Muzyka Drevney Gretsii i Rima. Sankt-Peterburg. (In Russian). Герцман, Е. В. 1995: Музыка Древней Греции и Рима. Санкт-Петербург.
 6. Dion Khrisostom: Borisfenitskaya rech'. XXXVI. In: SC, 1, 171–178. (In Russian). Дион Хрисостом: Борисфенитская речь. XXXVI. В: SC, 1, 171–178.
 7. Zhurakovskiy, G. Ye. 1940: Ocherki po istorii antichnoy pedagogiki. Moskva. (In Russian). Жураковский, Г. Е. 1940: Очерки по истории античной педагогики. Москва.
 8. Kadeyev, V. I. 1994: O kalendare Khersonesa Tavricheskogo. Vestnik Khar'kovskogo universiteta [Bulletin of Kharkov University], 385: Istoriya, 28, 31–38. (In Russian). Кадеев, В. И. 1994: О календаре Херсонеса Таврического. Вестник Харьковского университета, 385: История, 28, 31–38.
 9. Kadeyev, V. I. 1996: Khersones Tavricheskii. Byt i kul'tura (I–III vv. n.e.). Khar'kov. (In Russian). Кадеев, В. И. 1996: Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.). Харьков.
 10. Karasev, A. N. 1975: K voprosu o vodosnabzhenii ol'viyskogo gimnasiya. Kratkiye soobshcheniya Instituta arheologii AN SSSR, Issue.143, 3–10. (In Russian). Карасев, А. Н. 1975: К вопросу о водоснабжении ольвийского гимнасия. Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Вып. 143, 3–10.
 11. Karasov, A. N. 1964: Monumental'nyye pamyatniki ol'viyskogo temenosa. In: Ol'viya. Temenos i agora. Moskva, Leningrad, 27–130. (In Russian). Карасёв, А. Н. 1964: Монументальные памятники ольвийского теменоса. В: Ольвия. Теменос и агора. Москва, Ленинград, 27–130.
 12. Kobylina, M. M. 1989: Fanagoriya. Moskva. (In Russian). Кобылина, М. М. 1989: Фанагория. Москва.
 13. Kolobova, K. M., Ozeretskaya, Ye. A. 1959: Kak zhili drevniye greki. Leningrad. (In Russian). Колобова, К. М., Озерцкая, Е. А. 1959: Как жили древние греки. Ленинград.
 14. Struve, V. V., Tikhomirova, M. N., Gaydukevicha, V. F. (ed.) 1965: Korpus bosporskikh nadpisey. Moskva, Leningrad. (In Russian). Струве, В. В., Тихомирова, М. Н., Гайдукевича, В. Ф. (ред.) 1965: Корпус боспорских надписей. Москва, Ленинград.
 15. Kryzhitskiy, S. D. 1985: Ol'viya. Istoriograficheskoye issledovaniye arkhitekturno-stroitel'nykh kompleksov. Kiev. (In Russian). Крыжицкий, С. Д. 1985: Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Киев.
 16. Kublanov, M. M. 1957: Legenda o ristalishche Akhilla i ol'viyskiye agonisticheskiye prazdnestva In: Yezhegodnik Muzeya istorii religii i ateizma, 1. Moskva, Leningrad, 222–231. (In Russian). Кубланов, М. М. 1957: Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества. Ежегодник

- Музея истории религии и атеизма, 1. Москва, Ленинград, 222–231.
17. Latyshev, V. V. 1983: Scythica et Caucasia. Izvestiya drevnikh pisateley – grecheskikh i latinskikh – o Skifii i Kavkaze. In: V. I. Grecheskiye pisateli.; 1904: In: V. 2. Latinskiye pisateli. Sankt-Peterburg. (In Russian). Латышев, В. В. 1893: Scythica et Caucasia. Известия древних писателей – греческих и латинских – о Скифии и Кавказе. В: Т. 1. Греческие писатели; 1904: В: Т. 2. Латинские писатели. Санкт-Петербург.
 18. Latyshev, V. V. 1887: Issledovaniya ob istorii i gosudarstvennom stroye goroda Ol'vii. Sankt-Peterburg. (In Russian). Латышев, В. В. 1887: Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт-Петербург.
 19. Latyshev, V. V. 1893: Kratkiy ocherk istorii Bosporskogo tsarstva. Simferopol'. (In Russian). Латышев, В. В. 1893: Краткий очерк истории Боспорского царства. Симферополь.
 20. Levi, Ye. I. 1985: Ol'viya. Gorod epokhi ellinizma. Moskva, Leningrad, 1965. (In Russian). Леви, Е. И. 1985: Ольвия. Город эпохи эллинизма. Москва, Ленинград.
 21. Marru, A. I. 1998: Istoriya vospitaniya v antichnosti. Moskva. (In Russian). Марру, А. И. 1998: История воспитания в античности. Москва.
 22. Knipovich, T. N., Levi, Ye. I. (ed.) 1968: Nadpisi Ol'vii (1917–1965). Leningrad. (In Russian). Книпович, Т. Н., Леви, Е. И. (ред.) 1968: Надписи Ольвии (1917–1965). Ленинград.
 23. Solomonik, E. I. (ed.) 1973: Novyye epigraficheskiye nakhodki v Khersonesse. Kiev. (In Russian). Соломоник, Э. И. 1973: Новые эпиграфические находки в Херсонессе. Киев.
 24. Kryzhitskiy, S. D., Rusyayeva A. S., Krapivina V. V. 1999: Ol'viya. Antichnoye gosudarstvo v Severnom Prichernomor'ye. Kiev. (In Russian). Крыжицкий, С. Д., Русыева А. С., Крапивина В. В. 1999: Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. Киев.
 25. Pavsaniy, 1994: Opisaniiye Ellady, 1–2. Moskva. (In Russian). Павсаний 1994: Описание Эллады, 1–2. Москва.
 26. Petrova E. B. 2000: Antichnaya Feodosiya: istoriya i kul'tura. Simferopol'. (In Russian). Петрова Э. Б. 2000: Античная Феодосия: история и культура. Симферополь.
 27. Platon. 2007: Gosudarstvo. In: Platon. Sochineniya v 4 tt, 3. Ch. 1. Sankt-Peterburg, 97–457. (In Russian). Платон. 2007: Государство. В: Платон. Сочинения в 4-х тт., 3, ч. 1. Санкт-Петербург, 97–457.
 28. Pliniy Starshiy. 1904: Yestestvennaya istoriya. In: SC, 2. Sankt-Peterburg, 167–251. (In Russian). Плиний Старший 1904: Естественная история. В: SC, 2. Санкт-Петербург, 167–251.
 29. Polien. Strategemy. In: SC, I, ch. 2, 563–568. (In Russian). Полиэн. Стратегемы. В: SC, I, ч. 2, 563–568.
 30. Pomponiy Mela. 1904: Zemleopisaniye. In: SC, .2. Sankt-Peterburg, 115–126. (In Russian). Помпоний Мела. 1904: Землеописание. В: SC, 2. Санкт-Петербург, 115–126.

31. Rusaeva, A. S. 2010: Graffiti Ol'vii Pontiyskoy. Simferopol'. (In Russian). Русаева, А. С. 2010: Граффити Ольвии Понтийской. Симферополь.
32. Rusaeva, A. S., Rusaeva, M. V. 2004: Ol'viya Pontiyskaya. Gorod schast'ya i pechali. Kiev. (In Russian). Русаева, А. С., Русаева М. В. 2004: Ольвия Понтийская. Город счастья и печали. Киев.
33. Rusaeva, A. S. 1999: Religioznuye prazdnestva. In: Ol'viya. Antichnoye gosudarstvo v Severnom Prichernomor'ye. Kiev, 555–570. (In Russian). Русаева, А. С. 1999: Религиозные празднества. В: Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. Киев, 555–570.
34. Ruchinskaya, O. A. 2016: Agonisticheskiye prazdnestva v antichnykh gorodakh Severnogo i Zapadnogo Prichernomor'ya: istoriya izucheniya problemy i yeye sovremennoye sostoyaniye. *Visnik Kharkivs'kogo natsional'nogo universitetu imeni V. N. Karaizna [Bulletin of VN Karaizn Kharkiv National University], Seriya «Istoriya», Issue 51, 13–23.* (In Russian). Ручинская, О. А. 2016: Агонистические празднества в античных городах Северного и Западного Причерноморья: история изучения проблемы и ее современное состояние. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Історія», вип. 51, 13–23.*
35. Ruchinskaya, O. A. 1994: Agony v religioznykh prazdnestvakh frakiyskikh zemel' v antichnuyu epokhu. *Vestnik Khar'kovskogo Universiteta [Bulletin of Kharkov University], 385: Istoriya, Issue 28, 56–67.* (In Russian). Ручинская, О. А. 1994: Агоны в религиозных празднествах фракийских земель в античную эпоху. *Вестник Харьковского Университета [Bulletin of Kharkov University], 385: История, вып. 28, 56–67.*
36. Ruchinskaya, O. A. 1996: Grecheskaya muzykal'naya traditsiya i teatr v zhizni antichnykh gorodov Zapadnogo Ponta. *Bolgarskiy yezhegodnik, 2. Khar'kov, Sofiya, 5–11.* (In Russian). Ручинская, О. А. 1996: Греческая музыкальная традиция и театр в жизни античных городов Западного Понта. *Болгарский ежегодник, 2. Харьков; София, 5–11.*
37. Ruchinskaya, O. A. 2017: Kul'tura i obshchestvo grecheskikh gorodov Severnogo Prichernomor'ya (VI v. do n. e. – IV v. n. e.). Khar'kov. (In Russian). Ручинская, О. А. 2017: Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Харьков.
38. Ruchinskaya, O. A. 1994: Religioznyye obryady i prazdnestva v obshchestvennoy zhizni antichnykh gorodov Severnogo Prichernomor'ya. In: *Drevnosti. Khar'kov, 73–86.* (In Russian). Ручинская, О. А. 1994: Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья. В: *Древности. Харьков, 73–86.*
39. Ruchyns'ka, O. A. 1996: Suspil'ne zhyttya v antychnykh mistakh Pivnichnoho ta Zakhidnoho Prychornomor'ya (sotsial'no-kul'turnyy aspekt). Avtoref. dys... kand. ist. nauk. Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian). Ручинська, О. А. 1996: Суспільне життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я (соціально-культурний аспект). Автореф. дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ.

40. Semënov-Zuser, S. A. 1940: Fyzycheskaya kul'tura y zrelyshcha v drevnehrecheskyykh kolonyyakh Severnogo Prychernomor'ya. Khar'kov. (In Russian). Семёнов-Зусер, С. А. 1940: Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья. Харьков.
41. Skrzhinskaya, M. V. 2001: Gimnasii v antichnykh gorodakh Severnogo Prichernomor'ya. *Hyperboreus, 7, Fasc.1–2, 196–206.* (In Russian). Скржинская, М. В. 2001: Гимнасии в античных городах Северного Причерноморья. *Hyperboreus, 7, Fasc.1–2, 196–206.*
42. Skrzhinskaya, M. V. 2014: Obrazovaniye i dosug v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya. Kiev. (In Russian). Скржинская, М. В. 2014: Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. Киев.
43. Sokolov, G. I. 1999: Ol'viya i Khersones. Ionicheskoye i doricheskoye iskusstvo. Moskva. (In Russian). Соколов, Г. И. 1999: Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство. Москва.
44. Solomonik, E. I. 1973: Novyye epigraficheskiye pamyatniki Khersonesa. Kiev. (In Russian). Соломоник, Э. И. 1973: Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Киев.
45. Yaylenko, V. P. 1980: Graffiti Levki, Berezani, Ol'vii. *VDI, 2, 72–99.* (In Russian) Яйленко, В. П. 1980: Граффити Левки, Березани, Ольвии. *ВДИ, 2, 72–99.*
46. Yaylenko, V. P. 1982: Grecheskaya kolonizatsiya VII – III vv. do n.e. Moskva. (In Russian) Яйленко, В. П. 1982: Греческая колонизация VII – III вв. до н.э. Москва.
47. Yaylenko, V. P. 1988: Nachal'noye shkol'noye obrazovaniye v antichnykh grecheskikh gorodakh. In: *Pamyatniki kul'tury. Novyye otkrytiya. Moskva, 54–60.* (In Russian). Яйленко, В. П. 1988: Начальное школьное образование в античных греческих городах. В: *Памятники культуры. Новые открытия. Москва, 54–60.*
48. Latyshev, B. 1916: *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae, 1. Ed. 2. Petropoli.*

Riabko A. A.

PhD Student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: pidzemellya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4747-680X>

PROBLEMS OF MUSES EDUCATION IN THE ANCIENT CITIES OF THE NORTHERN BLACK SEA COAST

The article deals with the problems of education and upbringing in the ancient cities of the Northern Black Sea Littoral. Literary, epigraphic and material data sources characterizing the muses education are systematized. Namely: the study of grammar, literature, arithmetic, music. The inscriptions that can be considered as school exercises, texts of epitaphs, messages from ancient authors, archaeological materials, including funerals are analyzed. The material of the graffiti shows the peculiarities of teaching grammar and literature, the process of forming a unified system for writing throughout the Northern Black Sea Littoral. The process of teaching music and dance is still poorly covered in literature. A wide range of iconographic and archaeological materials have been used to expose this aspect of muses education. According to the author, the content and forms of education in the cities of the Northern Black Sea region were generally the same as in the cities of Greece itself. The possibility of obtaining the highest level of education from the local elite is emphasized. That is confirmed by the data on eminent philosophers from the Northern Black Sea region, such as Bosporan Sopheid, Bion Borisfenit, Posidonius Olviopolit and others. The following forms of organization of school education are considered: questions of school premises and educational accessories, methods of teaching and education, social background of students and teachers. The role of muses agonists and religious holidays as forms of quality control of education is shown. The connection of musical education with physical preparation and influence of political structure of the states on the development of education are considered.

Keywords: ancient states of the Northern Black Sea Coast, muses training, paideia, education.

Рябко А. А.

аспирант

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: pidzemellya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4747-680X>

ПРОБЛЕМЫ МУСИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В АНТИЧНЫХ ГОСУДАРСТВАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Статья посвящена проблемам образования и воспитания в античных городах Северного Причерноморья. Систематизированы данные литературных, эпиграфических и вещественных источников, характеризующих мусическое воспитание, а именно: изучение грамматики, литературы, математики, музыки. Проанализированы надписи, которые можно считать школьными упражнениями; тексты эпитафий; сообщения античных авторов, археологические материалы, в частности погребальный инвентарь. На материале граффити показаны особенности обучения грамматике и литературе, процесс формирования единой для всего Северного Причерноморья системы письма. Для раскрытия вопроса об обучении музыке и танцам использовано широкий круг иконографических и археологических материалов. В историографии различные аспекты мусического воспитания освещены неравномерно. Среди последних работ анализируются монографии М. В. Скржинской «Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья» и О. А. Ручинской «Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)». По мнению автора, содержание и формы обучения в городах Северного Причерноморья в целом были такими же, как и в городах самой Эллады. Подчеркивается возможность получения представителями местной элиты образования высокого уровня, что подтверждается данными о выдающихся философах – выходцах из Северного Причерноморья, таких как Бийон Борисфенит, боспорянин Сопейд, Посидоний Ольвиополит и др. Рассмотрены формы организации школьного обучения: вопросы школьных помещений и учебных принадлежностей, методы обучения и воспитания; социальное происхождение учащихся и учителей. Показана роль мусических агоний и религиозных праздников как форм контроля качества образования; связь мусического воспитания с физической подготовкой, влияние политического устройства государств на развитие образования.

Ключевые слова: античные государства Северного Причерноморья; мусическое воспитание; пайдейя; образование.

Сорочан С. Б.

доктор исторических наук, профессор

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: ssoro4an@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9658-7931>**РОСТОВЩИКИ В СИСТЕМЕ РЫНКОВ ВИЗАНТИИ (IV–IX ВВ.)**

В статье рассматривается специализация византийского рынка применительно к институту частного и государственного ростовщичества. В языке византийской «экономики с рынками» отчетливо выявляются понятия кредит – хриофилет (chreopheiletes), кредитный процент – токос (tokos), а среди специалистов этого дела обнаруживаются менялы, аргиропраты (argyroprates), данистики (daneistikos), зитонумы (zetonoumios), симодарии (semodarios). Для верного определения места ростовщичества в системе византийской «экономики с рынками» весьма показательно, что, работая со всеми ими, ростовщик не приравнивался ни к производителю, ни к торговцу. Ромеи подчеркивали, что он эксплуатирует время, то есть нечто неосоздаваемое и бесплатное, поскольку время принадлежит всем. Тем не менее делается вывод о том, что негативное отношение к ростовщичеству в византийском менталитете преувеличено. При всех строгих порицаниях, финансовых и ментальных сдержках ростовщичества, византийская «экономика с рынками» не могла без него обойтись. Несмотря на необеспеченность кредита и вызванные этим обстоятельством высокие кредитные проценты по нему, желающих брать, а значит, и давать в долг всегда хватало, причем, как можно заметить, на всех трех уровнях – секторах системы рынков и среди всех слоёв общества. Правительство пыталось лишь контролировать место ростовщичества в системе рынка, размер взимаемого с кредита процента, ставки ссуд. Любые кратковременные попытки ограничить частное ростовщичество, целиком заменить его государственным или совсем запретить ссуды под проценты неизменно завершались провалом, а сами ростовщики всех уровней (включая государственный) входили в сектор рынка услуг и при этом постоянно обслуживали и торговый, и производственный секторы рынка Византии на всем протяжении IV IX вв. Это обстоятельство убедительно говорит об острой экономической необходимости и частного, и государственного института ростовщичества в системе рыночных услуг.

Ключевые слова: Византия, рынок, ростовщичество, кредит, государственное регулирование, услуги, кредитные операции, менялы, аргиропраты.

Сведения о ростовщиках и процентах по кредиту то и дело, хотя и не часто, встречаются в византийских письменных источниках самых разных видов (законах,

© Сорочан С. Б., 2019

соборных постановлениях, письмах, гомилиях, житиях), что неоднократно отмечалось византинистами [14, р. 67–85; 18, S. 3–18; 9, с. 30–49; 8, с. 39–48; 7, с. 85–96; 3, с. 114–117]. Но место ростовщичества в системе византийских рынков, рыночной экономики, точнее того, что пользуясь понятием Ж-М. Карри можно назвать «экономикой с рынками» [11, р. 26], остается не определенным, поскольку эта система рынков включала и первичный – торговый, и вторичный – производственный, ремесленный, и третичный секторы – права и услуги. Исходя из глобальной проблемы специализации торговли в Византии попытаемся дать оценку этому феномену, одинаково вхожому как в сферу экономики, так и повседневной жизни Ромейского царства в специфический период его складывания и окончательного формирования в IV IX вв.

Сразу отметим, что, несмотря на негативное отношение христианства к институту ростовщичества, его моральное осуждение и даже ограничение законами, Византия вступила с ним в свою историю: «Лихоимцы, говорит Апостол, царствия Божия не наследуют (1 Кор.: 6, 10), но они и этого не боятся» продолжал сетовать в своих поучительных гомилиях Иоанн Христомом (341/7-407 гг.) [2, с. 39, № 16]. Более того, судя по 10 правилу Вселенского церковного собора 691 / 692 г., этим занятием не гнушались заниматься и священнослужители: «Епископ, или пресвитер, или диакон, берущий проценты или так называемые сотые, или да перестанет, или да будет низложен» [1, с. 277]. Выходит, могли и не прекратить сей промысел даже расставшись с саном. Косвенно это подтверждают наставления Иоанна Дамаскина, назидательно советовавшего тем монахам, кто оставался подвержен страсти сребролюбия: «Размышляй об осуждении Иуды, который по сребролюбию предал Господа беззаконным. Размышляй о том, что всякий сребролюбец называется в Священном Писании идолопоклонником (Кол.: 3, 5); что сребролюбие лишает нас надежды на Бога, и что наслаждение богатством временно, а мучение для сребролюбивых вечно. Размышляя о сем и приобретаая для себя одно только нужное, ты преодолеешь и сию страсть» [4, с. 147–148, гл. 5].

Термины «кредит» – хриофилет (chreopheiletes) и «кредитный процент» (tokos) то и дело встречается в византийском раннесредневековом праве [18, S. 16; 3, с. 114–117]. Наряду с многочисленными менялами (трапезитами, каталлактами, аргентариями, нуммуляриями, коллектариями, аргиромоями, хрисонами, зигогатами, керматистами, мелистами, колливистами, саккуляриями), свои услуги в качестве ростовщиков предлагали аргиропраты (argyropatai), скупщики и перепродавцы драгоценностей, выступавшие посредниками в денежных операциях [подр. см.: 8, с. 39–48; 7, с. 85–96]. Профессиональные ростовщики – данистики (daneistikos) упоминаются в законодательстве Юстиниана I (527–565 гг.) [12, I. 17. 3. z]. Феофилакт Симокатта (80-е гг. VI в. – после 641 гг.) употребил в качестве прозвища очень удачное слово – зитонум (zetonoumios), означающее дословно «любитель (желатель) денег» (о noummia zeton) [17, р. 72. 5]. Еще позже для названия ростовщика в языке рынка стал широко использоваться термин симодарий (semodarios). В частности, составитель Чудес вчм. Артемия, Иоанн Родосский (60–70-е гг. VII в.), и Феофан Исповедник (ок. 752–818 гг.) говорили о таковых, как о тех, кто вместе с хрисокаталлактами и аргиропратами давал в долг под проценты [16, р. 374. 10; 8, с. 39–48]. Надо думать, не имея широких и надежных способов вложения накопленного, такие данистики, зитонумы и симодарии особенно охотно занимались ростовщичеством и помешать этому не могло даже то негативное

отношение к даче денег под проценты, которое культивировало в обществе христианство.

Для верного определения места ростовщичества в системе византийской «экономики с рынками» весьма показательно, что, работая со всеми ими, ростовщик не приравнивался ни к производителю, ни к торговцу. Ромеи подчеркивали, что он эксплуатирует время, то есть нечто неосязаемое и бесплатное, поскольку время принадлежит всем. Григорий Нисский блистательно объяснял это следующим художественным образом: «Ростовщик проводит жизнь в праздности и ненасытной алчности; ему неизвестны – ни труд земледелия, ни забота о торговле (...) Вместо плуга у него перо, вместо поля – бумага, вместо семян – чернила, вместо дождя – плодотворное время, неприметно возвращающее стяжания его. Серп у него – взимание долга, а гумно – тот дом, в котором он вымогает последнее имущество у несчастных, как зерно из снопов» [6, с. 174–175]. При этом даже самое крупное богатство, какое мог получить благодаря своему особому ремеслу ростовщик, оставалось относительным, получаемые им деньги не тезаврировались: «Он не дает покоя бедному золоту, но переводит его из рук в руки, так что у богача, обладающего несметным золотом, часто не найдешь в доме ни одной монеты; все его надежды – на бумаге, все имущество – в договорах» [6, с. 176].

Впрочем, исходя из всего указанного выше, преувеличивать этот ментальный негатив, настойчиво муссируемые источниками, особенно вышедшими из церковных кругов, не стоит: он слишком назойлив, чтобы быть безоговорочной правдой. Византийская легенда о ростовщике-иудее Аврааме, который неоднократно сужал морской займ купцу под заклад иконы Христа, оказавшейся чудотворной, даже еврейского заимодавца изображала в наиболее благоприятном свете и указывала, по словам Р. Лопеца, на то, что «...ни секта, ни профессия не были объектом недолюбования» [14, р. 83].

При всех строгих порицаниях, финансовых и ментальных сдержках, поисках «предохранителей» для ростовщичества, византийская «экономика с рынками» не могла без него обойтись. Несмотря на необеспеченность кредита и вызванные этим обстоятельством высокие кредитные проценты (токос) по нему, желающим брать, а значит, и давать в долг всегда хватало, причем, как можно заметить, на всех трех уровнях – секторах системы рынков и среди всех слоёв общества. Аристократ, видный муниципал, ритор Синесий Киренский, отправляясь в 402 г. на родину из Константинополя, вынужден был занять 60 солидов у своего отнюдь не низкородного друга, тамошнего хозяина, «удивительного Прокла». Примечательно, что Прокл, действуя как профессиональный ростовщик, выдал ему долговую расписку на 70 солидов, а Синесий возвратил 80 золотых, на треть больше, чем занял, но, в свою очередь, потребовал у Прокла расписку в получении денег в полном объеме [15, col. 1509]. Поэтому на деле и в ранней Византии, и позже правительство пыталось лишь контролировать место ростовщичества в системе рынка, прежде всего рынка услуг, размер взимаемого с кредита процента, токос, ставки ссуд, которые обычно были куда меньше, чем у Синесия, колеблясь между 4 и 8%. Юстиниан I запретил поднимать их выше 12%. В дальнейшем токос стал зависеть от положения заемщика: знать платила 4,5%, торговцы – 8,5%, а прочие – 6,5% [5, с. 139; 3, с. 114–117]. Хиофилет и токос упрямо пробивали себе дорогу, особенно активизируясь в периоды экономических подъемов, в VI и IX вв. [подр. см.: 3, с. 114–117]. Любые кратковременные попытки ограничить частное ростовщичество,

целиком заменить его государственным, как это было в правление Никифора I Геника (802–811 гг.), или запретить ссуды под проценты совсем, неизменно завершались провалом. Не помогало включение таких запретов на уровне соответствующих законоуложений, как это видно на примере Исагоги (Эпанагоги). Уже новелла Льва VI Мудрого отменила это распоряжение Василия I Македонянина (867–886 гг.), и ссуды под проценты, хотя и четко оговоренного размера, продолжали фигурировать в «Василиках» [13, nov. 83; 10, XXIII.3.76; 9, с. 48]. Это обстоятельство убедительно говорит не о патологической алчности некой общественной категории византийцев, а о насущной, прежде всего острой экономической необходимости и частного, и государственного института ростовщичества в системе рыночных услуг, настойчиво прокладывавшего себе дорогу в Ромейском царстве, несмотря на сдержки и препоны, порождаемые как ментальными, так и государственными монопольными финансовыми соображениями.

REFERENCES

1. Deyaniya. 1996: Deyaniya Vselenskih soborov. 5 izd. T. 4: VI sobor. VII sobor, 645. (In Russian) Деяния 1996: Деяния Вселенских соборов. 5-е изд. Т. 4: VI собор. VII собор, 645.
2. Izhe vo svyatyh. 1993: Izhe vo svyatyh otca nashego Ioanna arhiepiskopa Konstantina grada Zlatoustogo izbrannye tovoreniya. Sobranie poucheniy 1, 440. (In Russian) Иже во святых. 1993: Иже во святых отца нашего Иоанна архиепископа Константина града Златоустого избранные творения. Собрание поучений 1, 440. (In Russian)
3. Kuzenkov, P. V. 2016: Kreditnyy procent v Vizantii. Imperiya romeev vo vremeni i prostranstve: centr i periferiya: Tezisy dokladov XXI Vserossiyskoy nauchnoy sessii vizantinistov, 114–117. Кузенков, П. В. 2016: Кредитный процент в Византии. Империя ромеев во времени и пространстве: центр и периферия. Тезисы докладов XXI Всероссийской научной сессии византинистов, 114–117.
4. Pisaniya sv. otcov. 1834: Pisaniya sv. otcov: Ioanna Damaskina Ob osmi zlyh pomyslah. Hristianskoe chtenie 4, 146–151. (In Russian). Писания св. отцов. 1834: Писания св. отцов Иоанна Дамаскина. Об осьми злых помыслах. Христианское чтение 4, 146–151.
5. Rays, T. T. 2006: Vizantiya. Byt. Religiya. Kultura. Moskva. (In Russian). Райс, Т. Т. 2006: Византия. Быт. Религия. Культура. Москва
6. Svyatogo Grigoriya Nisskogo. 1838: Svyatogo Grigoriya Nisskogo (+ 396) Slovo protiv Rostovshikov. Hristianskoe chtenie. 1838. Ch. 4. С. 170–193. (In Russian). Святого Григория Нисского. 1838: Святого Григория Нисского (+ 396) Слово против Ростовщиков. Христианское чтение 4, 170–193.
7. Sorochan, K. S. 2013: Pro juveliriv ta i'hnju specializaciju v Vizantii' IV – IX st. Arheologija [Archeology] 1, 85–96. (In Ukrainian). Сорочан, К. С. 2013: Про ювелірів та їхню спеціалізацію в Візантії IV – IX ст. Археологія 1, 85–96.
8. Sorochan, S. B. 2000: Rannevizantiyskiy sektor uslug : menyaly (IV– IX vv.).

- Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina 485. Istoriya 32, 39–48. (In Russian). Сорочан, С. Б. 2000: Ранневизантийский сектор услуг: менялы (IV IX вв.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 485. Історія 32, 39–48.
9. Syuzumov, M. Ya. 1959: Ekonomicheskie vozzreniya Lva VI. Vizantiyskiy vremennik 15, 30–49. (In Russian). Сюзюмов, М. Я. 1959: Экономические воззрения Льва VI. Византийский временник 15, 30–49.
 10. Basilicorum libri LX. 1840: Basilicorum libri LX / Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. Lipsiae: Jah. Ambrasius Barth 2 (Lib. XIII–XXIII). XVI
 11. Carrie, J.-M. 2012: Were late roman and byzantine economies market economies? Trade and Markets in Byzantium: Dumbarton Oaks research library and collection. 13–26.
 12. Corpus juris civilis. 1895: Corpus juris civilis. Berolini: Apud Weidmannos. Vol. 2: Codex Justinianus. Rec. P. Krueger, 513.
 13. Les Nouvelles. 1944: Les Nouvelles de Leon VI le Sage. Texte et traduction publiques par P. Noailles et A. Dain. Paris, 384.
 14. Lopez, R. S. 1959: The role of trade in the economic readjustment of Byzantium in the seventh century. Dumbarton Oaks Papers 13, 67–85.
 15. Synesii episcopi. 1863, Synesii episcopi Cyrenes Epistulae. Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca. Rec. J.-P. Migne 66, Col. 1321–1560.
 16. Theophanis. 1839: Theophanis Chronographia ex rec I. Classeni. Bonnae 1. LVI
 17. Theophylacti Simocatae. 1887: Theophylacti Historiae .Rec. C. de Boor. Lipsiae: B. G. Teubner. XIV. 18. Zepos P. J. 1958: Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Justinian und den Basiliken. Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress. München, 3–18.

Sorochan S. B.

Doctor of Sciences (History), Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: ssoro4an@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9658-7931>

MONEYLENDERS IN THE BYZANTINE MARKET SYSTEM (4–9TH CENTURIES)

The article discusses the specialization of the Byzantine market in the institute of private and public usury. Language Byzantine «economy with markets» clearly identifies the concept of credit - hriofilet (chreopheiletes), loan interest - tokos (tokos), and among the professionals of this case there are identified money changers, argyroprates, daneistikos, zetonoumios, semodarios. For the correct determination of the place of usury in the system of the Byzantine «economy with markets» it is very revealing that, working with all of them, the usurer was not equal to either the manufacturer or the trader. The Romans emphasized

that he exploits time, that is, something elusive and free, since time belongs to everyone. However, it is concluded that the negative attitude to usury in the Byzantine mentality is exaggerated. With all the strict condemnation, financial and mental costs of usury, the Byzantine «economy with markets» could not do without it. Despite the insecurity of the loan and the high interest rates caused by this circumstance, those wishing to borrow, and hence borrowing were never lacking, and, as can be seen, at all three levels - sectors of the market system and among all sections of society. The government tried only to control the place of usury in the market system, the amount of interest on the loan, loan rates. Any short-term attempts to limit private money lending, completely replace it with government or completely prohibit interest-bearing loans invariably ended in failure, and the money-lenders of all levels (including the state) entered the service market sector, while constantly serving both the trading and manufacturing sectors of the Byzantine market. during the IV–IX centuries. This circumstance convincingly speaks of the acute economic necessity of private and state institutes of usury in the system of market services.

Keywords: Byzantium, the market, usury, credit, government regulation, services, credit operations, money changers, argyroprates.

Сорочан С. Б.

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: ssoro4an@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9658-7931>

ЛИХВАРИ В СИСТЕМІ РИНКІВ ВІЗАНТІЇ (IV IX СТ.)

У статті розглядається спеціалізація візантійського ринку стосовно інституту приватного і державного лихварства. У мові візантійської «економіки з ринками» чітко виявляються поняття кредит - хріофілет (chreopheiletes), кредитний відсоток - токос (tokos), а серед фахівців цієї справи виявляються міняйли, аргіропрати (argyroprates), даністікі (daneistikos), зітону́мі (zetonoumios), сімодарії (semodarios). Для вірного визначення місця лихварства в системі візантійської «економіки з ринками» вельми показово, працюючи з усіма ними, лихвар не прирівнювався ні до виробника, ні до торговця. Ромеї підкреслювали, що він експлуатує час, тобто щось невланне і безкоштовне, оскільки час належить всім. Проте робиться висновок про те, що негативне ставлення до лихварства в візантійському менталітеті перебільшено. При всіх строгих засудженнях, фінансових і ментальних витратах лихварства, візантійська «економіка з ринками» не могла без нього обійтися. Незважаючи на незабезпеченість кредиту і викликані цією обставиною високі кредитні відсотки по ньому, бажаних брати, а значить, і давати в борг ніколи не бракувало, причому, як можна помітити, на всіх трьох рівнях - секторах системи ринків і серед усіх верств суспільства. Уряд намагався лише контролювати місце лихварства в системі ринку, розмір відсотка з кредиту, ставки позик. Будь-які короточасні спроби обмежити приватне лихварство, цілком замінити його державним або зовсім заборонити

позики під відсотки незмінно завершувалися провалом, а самі лихварі всіх рівнів (включаючи державний) входили в сектор ринку послуг і при цьому постійно обслуговували і торговий, і виробничий сектори ринку Візантії протягом IV-IX ст. Ця обставина переконливо свідчить про гостру економічну необхідність приватного і державного інституту лихварства в системі ринкових послуг.

Ключові слова: Візантія, ринок, лихварство, кредит, державне регулювання, послуги, кредитні операції, міняйли, аргіропрати.

УДК 930.2:94(37)''-00''

DOI: 10.26565/2220-7929-2019-56-04

Токарев А. Н.

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: a.m.tokarev@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1069-5291>

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О ПОНЯТИИ RES PUBLICA В СОЧИНЕНИЯХ ЦИЦЕРОНА

В последние десятилетия современные исследователи, толкующие значение понятия *res publica*, исходят из высказывания М. Туллия Цицерона о том, что *est... res publica res populi*, то есть «дело или достояние народа». Большинство из них отмечает, что знаменитый оратор только лишь выразил общее мнение, разделявшееся всеми гражданами Рима. При этом, по их мнению, *res publica* следует рассматривать не как «государство», что характерно для предыдущих поколений ученых, а как ценностное понятие, ассоциировавшееся с прямым выражением суверенитета римского народа, характеризующего систему, краеугольным камнем которой являются законность и порядок. Противоположность *res publica* – это тираническое правление. На первый взгляд, такая трактовка *res publica* вроде бы приближает нас к римским реалиям и дает возможность отказаться от использования современных понятий, которые зачастую искажают сущность событий и явлений античной эпохи. Однако эта интерпретация вызывает вопросы, когда мы сталкиваемся с тем, как современники Цицерона, да и он сам, применяли этот термин на практике. В результате, автор статьи полагает, что выражение *res publica res populi est* – это изобретение Цицерона, который намеренно перевел греческий термин *πόλις* латинским термином *res publica*, имевшим полисемантический характер и неопределенные дефиниции. Его трактовка сознательно затемняла значение лозунга *res publica* в политической борьбе («оптиматы» говорили только о *res publica*, тогда как «популярны» использовали конструкцию *res publica = res populi (plebi)*), а с другой стороны такая трактовка нужна была для того, чтобы с ее помощью представить идеальное государственное устройство, которое находится под угрозой, если власть захватывает тиран. Собственно, согласно Цицерону, главной характерной чертой *res publica* является ее противопоставление власти тирана, ибо последняя угрожает существованию сенату и, соответственно, выдающемуся положению «лучших» людей.

Ключевые слова: Цицерон, *res publica*, *πόλις*.

Современные исследователи, толкующие значение понятия *res publica*, исходят из высказывания М. Туллия Цицерона о том, что *est... res publica res populi*, то есть «дело или достояние народа» (Cic., De re pub., I, 39). При этом большинство ученых полагает, что знаменитый оратор только лишь выразил общее мнение, разделявшееся всеми гражданами Рима.

© Токарев А. М., 2019

Так, по мнению Я. Ю. Межеричко, для римлян последнего века Республики *res publica* была ценностным понятием, ассоциировавшимся с приоритетом интересов гражданской общины над чьими бы то ни было личными, с верховенством традиции и закона, с *libertas*, связанной с функционированием народных собраний, сената и магистратур. Именно поэтому русский перевод *res publica* как «государство» совершенно некорректен [4, с. 20].

М. Шофилд также настаивает на том, что формулировка Цицерона *res publica* – это *res populi* не была для римлян видимостью, а была прямым выражением суверенитета римского народа, характеризующего систему, краеугольным камнем которой являются законность и порядок [13].

О. В. Хархордин, комментируя точку зрения М. Шофилда, более пространно поясняет эту концепцию. Если народ не полностью владеет и распоряжается своей *res*, то нет и *res publica*. *Populus*, в свою очередь, это «не любое соединение людей, собранных вместе каким бы то ни было образом, а соединение многих людей, связанных между собою согласием в вопросах права (*iuris consensu*) и общностью интересов (*utilitatis communiōne sociatus*)» (Cic., *De rep.*, I, 39, пер. В. О. Горенштейна). Это согласие достигается *vinculum iuris*, то есть узами закона, которые и связывают граждан воедино в *res publica*. Соответственно, если нет *vinculum iuris* то нет и *iuris consensus*, согласия в вопросах права, что является определяющим признаком *populus*, – то есть тогда мы имеем вместо него некое собрание людей, толпу. А если нет *populus*, то нет и речи о том, владеет или не владеет он своей *res* – значит, нет *res publica* [10, с. 60–65].

Пример отсутствия *res publica* – это правление Дионисия в Сиракузах, «Правление Тридцати» в Афинах или узурпация власти диктаторами в Риме (Cic., *De re pub.*, III, 43–44). Другими словами противоположность *res publica* – это тираническое правление. Тираник владел людьми, как если бы они сами были вещью, и соответственно, при нем не могло существовать *vinculum iuris* – обязывающих всех уз закона.

Безусловно, исходя из таких позиций, переводить понятие *res publica* как «государство» абсолютно не правильно [ср.: 3, с. 67 слл.; 9, с. 171 слл.; 11, S. 9 ff.; а также: 4, с. 222, прим. 54].

На первый взгляд, такая трактовка *res publica* вроде бы приближает нас к римским реалиям и дает возможность отказаться от использования современных понятий, которые зачастую искажают сущность событий и явлений античной эпохи.

Однако эта интерпретация вызывает вопросы, когда мы сталкиваемся с тем, как современники Цицерона, да и он сам, применяли этот термин на практике.

Так, исследователь попадает в затруднительную ситуацию, когда ему необходимо примирить два высказывания Гая Юлия Цезаря. Как известно, ему приписывали слова о том, что «*res publica* – ничто, пустое имя без тела и облика (*nihil esse rem publicam, appellationem modo sine corpore ac specie*)» (Suet., *Div. Iul.*, 77, пер. М. Л. Гаспарова), а с другой стороны – его заявления, что во время войны с Помпеем он действовал *rei publicae causa* (Caes., *V. C.*, I, 8–9). Получается, что первое выражение говорит о тиранических наклонностях Цезаря и его патологическом стремлении к царской власти, что по сути повторяет пропаганду его противников, а второе как раз таки наоборот представляет его поборником *res publica*.

Чтобы как-то выйти из ситуации, сторонники подобного подхода прибегают к поистине казуистическим объяснениям. В частности, Л. Морган попытался показать,

что фразы Цезаря о *res publica* указывают на его реализм, а не на цинизм [12]. Во втором случае, политические деятели во время гражданской войны апеллировали к этому «позитивному» выражению, утверждая, что они действуют в интересах *res publica*. И Цезарь, и Помпей, и Цицерон занимались подобным лингвистическим жонглерством. Вот так все просто. Любопытно, что в то же время О. В. Хархордин предостерегает от того, что бы воспринимать заявление Цицерона «*est... res publica res populi*» как такую же словесную эквилибристику, настаивая на том, что это ни много ни мало некая универсальная истина [10, с. 65].

Что же касается первой фразы «*nihil esse rem publicam...*», то не удивительно, что адепты этой точки зрения называют слова Цезаря «жуткими и нечестивыми» [10, с. 65]. Собственно, если отталкиваться от их установок, они и должны так восприниматься. Поэтому и здесь Л. Морган пытается представить Цезаря прагматиком, а не циником. Все дело в том, что *res publica* – это абстрактное понятие, у которого не может быть *corpus* и *species*, то есть тела и облика, а Цезарь в свою очередь увлекся значением слов и даже написал трактат о грамматике «*De Analogia*», в котором рассматривал правильное и неправильное употребление слов (Aul. Gell., XIX, 8, 12). Согласно Цезарю, если мы не можем указать на *corpus* и *species* того, что отражает имя, то наши слова остаются неэффективными, пустыми, лучше уже их тогда и не употреблять. Потому для него было неприемлемым отказаться от диктаторской власти из-за абстракции тем более, что в условиях гражданской войны выражение *rei publicae causa* стало бессмысленным – каждый апеллировал к нему для обоснования собственной позиции. Такая вот казуистика.

Впрочем, трудности возникают и в других случаях. Например, с интерпретацией выражений «*res publica restituta*» или «*res publica conservata*», относящихся к эпохе Августа. Тогда получается, что Август либо оказывается настоящим лицемером, захватившим единоличную власть и при этом прикрывающимся республиканскими лозунгами, либо он действительно восстановил пришедшие в упадок республиканские порядки.

По нашему мнению, утверждение Цицерона о том, что *res publica* это *res populi*, – не более чем популистские заявления одного из оптиматов перед гражданской войной Цезаря и Помпея. Можно указать и на еще одно подобное заявление. В своей речи перед войском незадолго до битвы при Филиппах Г. Кассий Лонгин заходит так далеко, что объявляет «народ» (*ὁ δῆμος* – в передаче Аппиана, то есть народное собрание) чуть ли не сосредоточием всей власти (App., *V. C.*, IV, 91, 92).

Трактат «*De re publica*» был написан во второй половине 50-х гг. до н. э. Это время политической анархии в Риме, резкого ослабления власти сената и влияния многих видных оптиматов, усиления положения Гн. Помпея и рост противоречий между ним и Цезарем.

В этих условиях Цицерон рассуждает о наилучшем государственном устройстве, однако в своих рассуждениях он опирается не на римскую традицию (которая, по сути, отсутствовала), а на греческую политическую теорию. Как известно, сам трактат является не оригинальным трудом, а компиляцией из работ греческих философов, особенно Платона. Плиний Старший даже назвал автора «*De re publica*» «сопровождающим Платона» (Plin., *Praef.*, 22).

Для греков высшей формой человеческого бытия являлся *πόλις* и перед Цицероном стала задача найти аналогию этому понятию в латинском языке. Показательно, что он, занимаясь переводом греческих философов, часто подыскивал

греческим понятиям эквиваленты из латыни (см.: Cic., Ad Att., XII, 52, 3; Plut., Cic., 40). Казалось бы прямой аналогией является термин *civitas*, однако знаменитый оратор выбрал другой перевод – *res publica* [13, р. 68] и сделал это неслучайно.

Прежде всего, следует указать, что понятие *res publica* не имело точной дефиниции, и к тому же было полисемантическим. Его первоначальное значение так же не ясно. Р. Штарк полагал, что *res publica* в архаические времена относилась ко всему, что связано с публичной жизнью или, точнее, с *populus*, первоначальные значения которого в римских источниках имеют чаще всего военные коннотации. *Magister populi* означало «командующий пехотой», в контрасте с *magister equitum*, «командующий всадниками», и только позже термин *populus* распространился на все войско, а потом и на всех граждан Рима. Еще позднее из этих представлений развилась идея *res publica* как некоего высшего единства. Поэтому он концентрируется на двух переходных выражениях, в связи с которыми постепенно выкристаллизовалась эта идея. Первое – это *rem gerere*, первоначально означавшее ведение боевых действий, но потом ставшее обозначать ведение всех дел Рима и заботу о всех его вещах. Второе – *res Romana*, которое из топонимического обозначения превратилось в указание того, что *res publica* означало уже не единую римскую нацию, а некоторую совокупность вещей и дел римских. Отсюда уже один шаг к отождествлению *res publica* с государством [8].

Более удачной, на наш взгляд, является гипотеза Я. Томá. Исследователь отмечает, что сначала слово *res* обозначало «процесс», «судебное дело, где сталкиваются различные точки зрения». Первые упоминания *res* встречаются уже в «Законах XII таблиц». Из этого первоначального значения позже развились трактовки *res* как «интерес», «оспариваемые блага» и просто «имущество». По всей видимости, тогда же возникло понимание *res publica* как «государственная собственность» [15].

Переход понятия *res publica* из юридического языка в политический лексикон привело к тому, что *res publica* стала восприниматься как «достоинство народа», но при этом термин оставался полисемантическим и римские писатели вкладывали в него такие оттенки как «общественная деятельность», «общественное дело», «общественный интерес», «сообщество», «гражданская община», «государство», «страна» и даже «империя» [1, с. 13; 2, с. 93 слл.; 3, с. 93 слл.; 5, с. 198 и прим. 10; 14, S. 28–30]. Путаницу усиливало то, что *res publica* продолжали использовать как юридический термин в различных коннотациях.

При всем при этом, понятие *res publica* начинают использовать в борьбе между собой политические группировки. Так, политические деятели, которых относят к оптиматам рассматривали *res publica* как «общее дело», однако не как «дело народа», а как «общее дело оптиматов». Такая трактовка встречается в корреспонденции Цицерона неоднократно. Вот отрывок из письма Публия Корнелия Долабеллы: «Если он [Помпей] теперь избегнет этой опасности и удалится на корабли, ты забота о своих делах и будь, наконец, другом лучше себе самому, чем кому бы то ни было. Ты уже удовлетворил и чувство долга, и дружбу, удовлетворил также партию и ту *res publica*, которую ты одобрял (*satisfactum etiam partibus et ei rei publicae, quam tu probabas*)» (Cic., Fam., IX, 9, 2, пер. В. О. Горенштейна). Показательно, что Долабелла говорит «*ei rei publicae*» [подробн.: 6].

Впрочем, для доказательств нашей точки зрения более важным является то, какие смыслы вкладывали противники «оптиматы» – «популярны». Весьма показательно, что ее приводит как раз таки Цицерон в трактате «*De re publica*»: «...когда в народе

находился один или несколько более богатых и более могущественных человек, тогда – говорят они [сторонники народной власти] – из-за их высокомерия и надменности – народ попадал в рабство – «... Но если народ сохраняет свои права, то – говорят они – это наилучшее положение, сама свобода, само благоденствие, так как он – господин над законами, над правосудием, над делами войны и мира, над союзными договорами, над правами каждого гражданина и над его имуществом. По их мнению, только такое устройство и называется с полным основанием *res publica*, то есть дело народа (*hanc unam rite rem publicam, id est rem populi*)» (Cic., De re pub., I, 48, пер. В. О. Горенштейна). То есть они напрямую связывали «общее дело» с делом народа. В таком же смысле *res publica* употребляют Гай Гракх, Цезарь и Саллюстий (ORF2, 48, Fr., 30; Gran. Licinian., XXVIII, 34; Caes., Bell. Gall., I, 12, 33; Sall., Epist. ad Caes., II, 5; II, 11). Другими словами *res publica* – это «общее дело всего народа», причем в некоторых случаях значение *res publica* сужается до понятия *res plebis* [подробн.: 7]. Показательно, что подобную коннотацию можно сравнить с заявлением Цицерона о том, что двумя столпами *res publica* являются сословия сенаторов и всадников (Cic., Att., I, 18, 3; Fam., VIII, 9, 2).

Таким образом, на наш взгляд, формула *res publica* = *res populi* – это изобретение Цицерона, который намеренно перевел греческий термин *πόλις* латинским выражением *res publica*, имевшим полисемантический характер и неопределенные дефиниции. Его трактовка сознательно затемняла значение лозунга *res publica* в политической борьбе («оптиматы» говорили только о *res publica*, тогда как «популярны» использовали конструкцию *res publica* = *res populi* (*plebi*)), а с другой стороны такая трактовка нужна была для того, чтобы с ее помощью представить идеальное государственное устройство, которое находится под угрозой, если власть захватывает тиран. Собственно, согласно Цицерону, главной характерной чертой *res publica* является ее противопоставление власти тирана, ибо последняя угрожает существованию сенату и, соответственно, выдающемуся положению «лучших» людей.

REFERENCES

1. Bragova, A. M. 2004 : Tsitseronovskoe ponimanie termina res publica v istoriografii. In: Materialy IX Chteniy pamyati professora Nikolaya Petrovicha Sokolova : tezisy dokladov mezhvuzovskoy nauchnoy konferentsii, Nizhniy Novgorod, 29–30 oktyabrya 2004 g. Nizhniy Novgorod, 13–14. (In Russian). Брагова, А. М. 2004: Цицероновское понимание термина *res publica* в историографии. Материалы IX чтений памяти профессора Николая Петровича Соколова : тезисы докладов межвузовской научной конференции, Нижний Новгород, 29–30 октября 2004 г. Нижний Новгород, 13–14.
2. Bragova, A. M. 2016: Ponyatie «gosudarstvo» v sochineniyakh Tsitserona. Samarskiy nauchnyy zhurnal [Samara Journal of Science] 1, 93–97. (In Russian). Брагова, А. М. 2016: Понятие «государство» в сочинениях Цицерона. Самарский научный вестник 1, 93–97.
3. Drexler, Kh. 2009: Res publica. In: O. V. Kharkhordin (ed.), Res publica: Istoriya ponyatiya. Sanct-Peterburg, 67–170. (In Russian). Дрекслер, Х. 2009: Res publica. В кн.: О. В. Хархордин (отв. ред.), Res publica: История понятия.

- СПб., 67–170.
4. Mezheristkiy, Ya. Yu. 2016: «Vosstanovlennaya respublika» imperatora Avgusta [Emperor Augustus' «Restored Republic»]. Moskva. (In Russian). Межерішккий, Я. Ю. 2016: «Восстановленная республика» императора Августа. Москва.
 5. Kofanov, L. L. 2006: Ponyatie res publica i civitas v 50-y knige Digest Yustiniana. In: L. L. Kofanov (otv. red.), Digesty Yustiniana, 8. Moskva, 196–204. (In Russian). Кофанов, Л. Л. 2006: Понятия res publica и civitas в 50-й книге Дигест Юстиниана. В кн.: Л. Л. Кофанов (отв. ред.), Дигесты Юстиниана. Том 8, 196–204.
 6. Tokarev, A. N. 2007: Res publica v ideologii «optimatov». In: LAUREA. K 80-letiyu professor Vladimira Ivanovicha Kadeeva. Kharkov, 101–110. (In Russian). Токарев, А. Н. 2007: Res publica в идеологии «оптиматов». В кн.: LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков, 101–110.
 7. Tokarev, A. N. 2008: Res publica kak politicheskiy lozung v «populyarnoy» traditsii. In: Kondakovskie chteniya II. Problemy kulturno-istoricheskikh epokh. Belgorod, 79–83. Токарев, А. Н. 2008: Res publica как политический лозунг в «популярной» традиции. В кн.: Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. Белгород, 79–83.
 8. Shtark, R. 2009: Res publica. In: O. V. Kharkhordin (ed.), Res publica: Istoriya ponyatiya. Sanct-Peterburg, 7–66. (In Russian). Штарк, Р. 2009: Res publica. В кн.: О. В. Хархордин (отв. ред.), Res publica: История понятия. СПб., 7–66.
 9. Shyurbaum, V. 2009: Tsitseron: De re publica. In: O. V. Kharkhordin (ed.), Res publica: Istoriya ponyatiya. Sanct-Peterburg, 171–246. (In Russian). Шюрбаум, В. 2009: Цицерон: De re publica. В кн.: О. В. Хархордин (отв. ред.), Res publica: История понятия. СПб., 171–246.
 10. Kharkhordin, O. V. 2009: Byla li res publica veshch'yu? In: O. V. Kharkhordin (ed.), Chto takoe respublikanskaya traditsiya. Sanct-Peterburg, 45–73. (In Russian). Хархордин, О. В. 2009: Была ли res publica вещью? // В кн.: О. В. Хархордин (науч. ред.), Что такое республиканская традиция. СПб., 45–73.
 11. Heinze, R. 1972: Von den Ursachen der Größe Roms In: Heinze R. Vom Geist des Römertums. Darmstadt, 9–27.
 12. Morgan, L. 1997: «Levi Quidem de re...»: Julius Caesar as Tyrant and Pedant. JRS 87, 23–40.
 13. Schofield, M. 1995: Cicero's Definition of Res Publica. In: J. G. F. Powell (ed.), Cicero the Philosopher. Oxford, 63–84.
 14. Suerbaum, W. 1961: Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff. Über Verwendung un Bedeutung von Res Publica, Regnum, Imperium und Status von Cicero bis Iordanis. Münster.
 15. Thomas, Y. 1980: Res, chose et patrimoine. Note sur le rapport sujet-objet en droit romain. Archives de philosophie du droit 25, 413–426.

Tokarev A. N.

Ph.D. (History), Associate Professor
 V. N. Karazin Kharkiv National University
 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
 Email: a.m.tokarev@karazin.ua
 ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1069-5291>

SOME REMARKS ON THE RES PUBLICA IN CICERO

In recent decades, modern scholars who interpret the meaning of the concept «res publica» proceed from Cicero's statement that est ... res publica res populi, that is, «the affair or property of the people». Most of them notes that the famous orator only expressed a common opinion shared by all the citizens of Rome. Moreover, in their opinion, res publica should not be considered as a «state», which is characteristic of previous generations of scientists, but as a value concept associated with a direct expression of the sovereignty of the Roman people, which characterizes the system, the cornerstone of which is law and order. The opposite of res publica is tyrannical rule. At first glance, such an interpretation of res publica seems to bring us closer to Roman realities and makes it possible to abandon the use of modern concepts, which often distort the essence of events and phenomena of the classical period. However, this interpretation raises questions when we are faced with how Cicero's contemporaries, and he himself, practiced this term. As a result, the author of the article believes that the expression «res publica res populi est» is Cicero's invention, who intentionally translated the Greek term πόλις by the Latin term res publica, which had a polysemantic character and vague definitions. His interpretation deliberately obscured the meaning of the slogan res publica in the political struggle (the «optimates» spoke only about res publica, while the «populares» used the construction res publica = res populi (plebi)), and on the other hand, such an interpretation was needed in order to with its help, imagine the ideal state system, which is at risk if the tyrant captures power. Actually, according to Cicero, the main characteristic feature of res publica is its opposition to the tyrant's power, because the latter threatens the existence of the Senate and, accordingly, the prominent position of the «best» people.

Keywords: Cicero, res publica, πόλις.

Токарев А. М.

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: a.m.tokarev@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1069-5291>

КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ПРО ПОНЯТТЯ RES PUBLICA У ТВОРАХ ЦИЦЕРОНА

В останні десятиліття сучасні дослідники, які тлумачать значення поняття *res publica*, виходять з висловлювання М. Тулія Цицерона, що *est ... res publica res populi*, тобто «справа або надбання народу». Більшість з них зазначає, що знаменитий оратор тільки висловив спільну думку, яка поділялася усіма громадянами Риму. При цьому, на їхню думку, *res publica* слід розглядати не як «державу», що характерно для попередніх поколінь вчених, а як цінніше поняття, що асоціювалося з прямим вираженням суверенітету римського народу, що характеризує систему, наріжним каменем якої є законність і порядок. Протилежність *res publica* – це тиранічне правління. На перший погляд, таке трактування *res publica* начебто наближає нас до римських реалій і дає можливість відмовитися від використання сучасних понять, які часто спотворюють сутність подій і явищ античної епохи. Однак ця інтерпретація викликає питання, коли ми стикаємося з тим, як сучасники Цицерона, та й він сам, застосовували цей термін на практиці. В результаті, автор статті вважає, що вираз *res publica res populi est* – це винахід Цицерона, який навмисно переклав грецький термін *πόλις* латинським терміном *res publica*, який мав полісемантичний характер і невизначену дефініцію. Його трактування свідомо затемнювало значення гасла *res publica* в політичній боротьбі («оптимати» говорили тільки про *res publica*, тоді як «популяри» використовували конструкцію *res publica = res populi (plebi)*), а з іншого боку таке трактування потрібне було для того, щоб з її допомогою уявити ідеальний державний устрій, який знаходиться під загрозою, якщо владу захопив тиран. Власне, згідно з Цицероном, головною характерною рисою *res publica* є її протиставлення владі тирана, бо остання загрожує існуванню сенату і, відповідно, видатному положенню «кращих» людей.

Ключові слова: Цицерон, *res publica*, *πόλις*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

JRS – *The Journal of Roman Studies*.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Іващенко В. Ю.

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: ivashchenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

УНІВЕРСИТЕТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В АВТОБІОГРАФІЯХ ІСТОРИКІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: «ПОДІЇ», «ДІЙОВІ ОСОБИ», «ІСТОРІЇ»

У роботі аналізуються автобіографії істориків XIX – початку XX ст.: І. М. Снегірьова, М. Г. Устрялова, М. О. Максимовича, С. М. Соловійова, К. М. Бестужева-Рюміна, М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, В. І. Семевського та ін. Ключовими поняттями для дослідження є такі концепти, як «події життя», «дійові особи», «історії». У роботі досліджується насиченість «подіями» різних етапів і різних сфер університетського життя мемуаристів, а також особливості інтерпретації та репрезентації відповідних «подій». Особлива увага приділяється аналізу «історій», які являють собою закінчену розповідь і надають деяким «подіям» статус «ключових» або «поворотних». Крім того, в роботі аналізується коло спілкування мемуаристів (так званих «значущих інших»), яке дозволяє говорити про взаємини в системі «вчитель – учень», «клієнт – патрон» і т. ін. Розуміння автобіографічних текстів як культурних й інтелектуальних конструктів, що складаються під впливом цілої низки факторів (культурної та історіографічної традиції, життєвого досвіду мемуариста і т. п.) дозволяє глибше зрозуміти не тільки індивідуальний «життєвий шлях» університетського історика, а й феномен університету в цілому. Зокрема, фіксується поява в автобіографіях істориків молодшого покоління роздумів про сучасну їм систему освіти, спроб осмислення морального кодексу «університетської людини», акценту на визнанні наукових досягнень з боку колег, що свідчить про початок процесу формування професійного співтовариства і усвідомлення університетських цінностей.

Ключові слова: автобіографії істориків, події життя, університети Російської імперії, університетська людина.

У другій половині XIX – на початку XX ст. університетська людина неодноразово зверталася до автобіографічного жанру: автобіографічні тексти склалися для різноманітних біографічних словників, енциклопедій, ювілейних альбомів випускників, узагальнюючих праць з історії науки і т. д. Більшість автобіографій мала «формальний» характер: у них коротко фіксувалися основні події життя мемуаристів, які, перш за все характеризували їхню наукову і громадську діяльність, наводилася бібліографія.

© Іващенко В. Ю., 2019

Значно рідше члени університетської корпорації вдавалися до написання «творчих» автобіографій. Таким текстам притаманний широкий спектр тем, вони наповнені «значущими» для автора «дійовими особами», опис більшості «подій» містить авторську інтерпретацію, а частина важливих («ключових», «поворотних»), на думку мемуариста, «подій» оформлена у вигляді «історій». У бібліографічному покажчику П. А. Зайончковського враховано близько шістдесят таких автобіографій, у тому числі десять опублікованих автобіографій істориків різних поколінь, які навчалися і викладали в університетах Російської імперії в XIX – на початку XX ст.: І. М. Снегірьова [10], М. О. Максимовича [7], М. Г. Устрялова [12], М. І. Костомарова [6], С. М. Соловійова [11], К. М. Бестужева-Рюміна [2], В. Б. Антоновича [1], М. П. Драгоманова [3], В. І. Семевського [9].

Відзначимо, що автобіографія М. О. Максимовича була написана для «Біографічного словника Московського університету», але за характером наближається до «творчої». Так, М. О. Максимович починає свій лист до редактора «Біографічного словника...» С. П. Шевирьова наступними словами: «Тепер, коли я доживаю 50-й рік на цьому вільному світові, для мене ближче моя внутрішня, потаємна серця людина, а Вам для «Словника» потрібен зовнішній я ...» [7, с. 323]. Дійсно, С. П. Шевирьов значно змінив авторський текст, скоротивши ряд сюжетів і переписавши його від третьої особи [8], тому редакція «Київської старовини», готуючи номер, присвячений пам'яті історика, вирішила опублікувати повний текст автобіографії, складеної М. О. Максимовичем.

Перш за все, відзначимо, що в автобіографіях найбільш насичені «подіями» періоди становлення (юність) і творчого розквіту (молодість і зрілі роки). Так, «Автобиографические наброски» В. І. Семевського складаються з трьох нерівнозначних частин: у першій описані події дитинства автора, причому основна увага приділяється процесу навчання, два інших присвячені «ключовим подіям» – захисту магістерської дисертації та двотижневого перебуванню в Петропавлівській фортеці. При цьому «історія» із захистом дисертації має охарактеризувати наукові погляди мемуариста, який вважав за необхідне «займатися не історією зовнішньою, а історією внутрішнього побуту народу», головним чином економічного [9, с. 17]. Опосередковано мемуарист також дає уявлення про свої політичні переконання, зокрема, згадує, що на факультеті його називали «нігілістом і радикалом» і навіть «червоним» [9, с. 35–36, 38], але ніяк не коментує ці висловлювання. У частині, присвяченій арешту, В. І. Семевський також уникає прямих вказівок на свої погляди, але сам характер розповіді дозволяє зробити висновок про ставлення автора до подій 9 січня 1905 р. і про його світогляд: опис обшуку, особистого огляду у фортеці, тюремного режиму і безпідставність висунутого проти нього звинувачення покликани продемонструвати свавілля влади.

Схожим чином вибудовуються автобіографічні тексти інших істориків. Зокрема, згадуючи про своє дитинство, тільки деякі мемуаристи пишуть про становлення свого характеру або світогляду (І. М. Снегірьов, С. М. Соловійов, В. Б. Антонович), а також про травмуючі події (наприклад, вбивство батька в автобіографії М. І. Костомарова). Більшість авторів зосереджується на процесі отримання освіти – спочатку домашньої, а потім інституційної. При цьому для багатьох мемуаристів головними «подіями» цього періоду стають зустрічі з наставниками або читання книг, які сприяли захопленню історією. Так, для С. М. Соловійова це були «Краткое начертание всеобщей истории для детей» І. Баслаева, «Всеобщая и

нова історія» абата Міллота, а також «История государства Российского» М. М. Карамзіна, яку він прочитав дванадцять разів [11, с. 8–9].

Важливою подією, яка маркує новий етап у житті мемуаристів, був вступ до університету. За словами І. М. Снегірьова, «перехід дитини з батьківського дому, із сімейного кола до університету, важлива епоха в житті» [10, с. 736]. Схожим чином пише про свої студентські роки К. Н. Бестужев-Рюмін, який «виніс з цього часу багато втішного» [2, с. 35]. Осмислюючи свої студентські роки, автори відповідних автобіографічних текстів дають детальний опис викладацького складу того чи іншого факультету, акцентуючи увагу на найбільш значущих, на їхню думку, фігурах; деякі також описують склад студентства і практично всі зупиняються на процесі самоосвіти: читанні наукової літератури, вивченні давніх і нових мов і т. д.

Одними з найбільш драматичних виявляються «події», пов'язані із входженням до університетської корпорації. Крім В. І. Семєвського, про конфлікти, пов'язані із підготовкою і захистом дисертації пишуть М. І. Костомаров [6, с. 455–461], С. М. Соловійов [11, с. 54–58, 62, 87–97], М. П. Драгоманов [3, с. 45–46]. Як правило, це розгорнуті «історії», в яких головними «дійовими особами» виявляються самі мемуаристи і їхні опоненти: у М. І. Костомарова це митрополит Інокентій (Борисов), якого він довго вважав винуватцем спалення своєї першої магістерської дисертації [6, с. 465–469, 584–590, 600–602, 622–625, 641–650, 651]; у С. М. Соловійова – М. П. Погодін, з яким у молодого історика відбулося ряд сутичок під час захисту магістерської дисертації, а потім при вступі на кафедру російської історії [11, с. 54–58, 62, 87–97], у М. П. Драгоманова – університетська спільнота в цілому, яка була «скандалізована» (ліберали) або «ображена» (консерватори) основними положеннями дисертації [3, с. 45–46]. У свою чергу, М. О. Максимович зустрів протидію з боку «німецької партії», а також в особі ректора Московського університету І. О. Двигубського. Відзначимо, що мемуарист детально зупинився на описі зіткнень з І. О. Двигубським: зневажливому ставленні останнього до видання його «Оснований ботаники» (Ч. 1, Москва, 1828), а в подальшому – спробі замінити молодого вченого під час лекцій. На важливість відповідних «історій» вказують досить емоційні коментарі: «Мені сумно стало становище моє і особливо тому, що я не міг діяти для науки моєї через ректора-професора мого, який заступив собою мені шлях, як китайською стіною ...», «От ... які витримував я сцени на кафедрі ботаніки!» [7, с. 331–334].

Такого ж драматизму сповнені спогади тих, хто змушений був передчасно покинути університетську кафедру. Двічі переривалася університетська кар'єра М. І. Костомарова: в 1847 р., обіймаючи посаду професора Київського університету, він був заарештований у справі Кирило-Мефодіївського братства, а в 1862 р. залишив викладацьку діяльність в Петербурзькому університеті внаслідок студентських виступів. При цьому якщо в першому випадку мемуарист детально зупинився на взаєминах з іншими членами братства і подіях особистого життя, оскільки він був заарештований напередодні вінчання з А. Л. Крагельською [6, с. 481–488], то у другому – зосередився на пошуках причин, які призвели до звільнення, скрупульозно відтворивши весь хід подій: читання публічних лекцій на користь бідних студентів (січень 1861 р.), скасування актової промови мемуариста і пов'язані з цим студентські заворушення (8 лютого 1861 р.), подальше читання цієї промови на літературному вечорі, радикалізація студентських настроїв і студентські виступи в Петербурзі та інших університетських містах (осінь 1861 р.), тимчасове закриття

Петербурзького університету, наростання невдоволення по відношенню до автора з боку частини студентства, новий цикл публічних лекцій у міській думі (початок 1862 р.), «павловська історія» (березень 1862 р.), вимога студентів припинити читання публічних лекцій і відмова мемуариста, відкрите зіткнення зі студентами під час лекції (9 березня 1862 р.), заборона лекцій адміністрацією і, нарешті, прохання про відставку внаслідок цих подій [6, с. 532–556].

М. І. Костомаров, який за короткий час пройшов шлях від «кумира» студентської молоді до «відставленого від служби» професора, маркує ці події як «поворотні», що змінили не тільки хід особистої історії, а й світогляд автора: «Ця думська історія залишила на мені глибоке враження, яке змінило багато в моїх переконаннях. Я побачив, що більшість російської тогочасної молоді, у наукові сили якої я простодушно вірив, легко можна спокусити тріскучими фразами, галасом, але вона мало цінувала присвячення себе науці» [6, с. 556]. Цей висновок М. І. Костомаров вважає за необхідне обґрунтувати більш аргументовано, що призводить до появи в тексті досить розлогих роздумів про таке сучасне мемуаристу явище, як нігілізм [6, с. 556–560].

У 1875 р. з Київського університету було звільнено М. П. Драгоманова. Історії свого звільнення він також присвятив значну частину автобіографії. М. П. Драгоманов згадує про перші звинувачення в українському «сепаратизмі» (1866 р.), «донос» попечителя Київського навчального округу князя О. П. Ширинського–Шихматова міністру народної освіти Д. А. Толстому і подальший нагляд за його професійною діяльністю, а потім пише про те, що після повернення із закордонного відрядження (1873 р.) був втягнутий «у політику найнеприємнішого ... характеру». Активна громадська і публіцистична діяльність М. П. Драгоманова знову привернула увагу попечителя і міністра народної освіти, з'явилися нові звинувачення у пропаганді, на цей раз не тільки «сепаратизму», а й у соціалізму, що призвело до пропозиції покинути університет. Наслідком відмови від добровільної відставки було звільнення (1875 р.) й подальша еміграція [3, с. 48, 59–64]. Відзначимо, що подібно до М. І. Костомарова, М. П. Драгоманов вказує на конфліктну ситуацію, як на вирішальний фактор у зміні світогляду: «... Донос кн[язя] Ш[иринського]–Ш[ихматова] мав своїм наслідком остаточне прикріплення моє до українського напрямку, оскільки я, за природною реакцією, почав більш старанно досліджувати українські питання, спочатку педагогічного, потім і національного в цілому» [3, с. 48]. Утім, на відміну від М. І. Костомарова, М. П. Драгоманов ототожнював себе скоріше з радикально налаштованим студентством, ніж з університетською корпорацією, і набагато рідкіше протиставляв себе ключовим фігурам у системі освіти.

Вельми показово, що в невеликих за обсягом автобіографічних нарисах М. М. Ковалевського про Московський університет кінця 1870-х – початку 1880-х рр. тема звільнення піднімається тричі. У першому випадку мемуарист згадує про увагу міністра народної освіти І. Д. Делянова до змісту лекцій молодого викладача, «брудне цькування» з боку інспектора Бригалова, пропозицію подати у відставку і, нарешті, звільнення [5, с. 194–195]. Вдруге мемуарист торкається теми звільнення з метою показати солідарність університетської корпорації, яка підтримала відправленого у відставку викладача колективним листом «із виразом співчуття», а також протиставити їй університетську адміністрацію в особі ректора [5, с. 216–217]. Втретє М. М. Ковалевський згадує своє звільнення для того, щоб більш повно охарактеризувати особистість попечителя Московського навчального округу

П. О. Капніста, який не виявляв «надзвичайного завзяття» щодо усунення небажаного для влади вченого [5, с. 218].

Утім, навіть у разі добровільного виходу з університету ця «подія» оформлялася мемуаристами, як одна з «ключових». Так, згадуючи про свою відставку за станом здоров'я з посади ректора Київського університету, М. О. Максимович наводить повний текст прощального звернення до членів університету, а говорячи про відставку з посади професора, докладно зупиняється на описі стану свого здоров'я, а також вважає за необхідне згадати прощальне благословення Інокентія (Борисова). Презентуючи, таким чином, свої спогади, М. О. Максимович підкреслює урочистість моменту, якого вже позбавлені описи повернення до університету в 1843 р. і повторної відставки [7, с. 339–343].

Драматичність подібних епізодів врівноважується «історіями» успіхів на університетських теренах. Наприклад, для М. О. Максимовича це було читання лекції в Московському університеті у присутності президента Академії наук С. С. Уварова і промова на університетських зборах Університету Св. Володимира, де С. С. Уваров був присутній вже на посаді міністра народної освіти. Останню подію М. О. Максимович прямо називає «моє торжество» [7, с. 336–337].

Для більшості мемуаристів також характерна підвищена увага до своєї наукової (М. О. Максимович, М. Г. Устрялов, К. М. Бестужев-Рюмін, М. І. Костомаров, С. М. Соловйов) або громадської (М. П. Драгоманов) діяльності, тому «ключовими подіями» найчастіше виступають наукові та публіцистичні праці. Пильну увагу мемуаристів зосереджено на процесі підготовки своїх робіт до видання, цензурних труднощах, особливостях публікації, реакції з боку громадськості, у деяких випадках згадуються отримані нагороди.

Так, М. Г. Устрялов, який на відміну від інших мемуаристів, лише коротко згадав про роки навчання в університеті і подальше університетського життя, зосередився, насамперед, на описі своєї наукової діяльності. При цьому, перераховуючи всі свої наукові праці (переклад російською твору Ж. Маржерета «Состояние Российской державы и Великого княжества Литовского» (Санкт-Петербург, 1830), «Сказания современников о Дмитрие Самозванце» (5 т., Санкт-Петербург, 1831–1835), курс лекцій «Русская история» (Санкт-Петербург, 1837–1841), «Историческое обозрение царствования Николая I» (Санкт-Петербург, 1847) та ін.), він протягом усього тексту автобіографії постійно повертається до головної праці свого життя – «Истории царствования Петра Великого» (т. 1–4, 6, Санкт-Петербург, 1858–1863). М. Г. Устрялов пише про зародження інтересу до епохи Петра у студентські роки, роботу в архівах і бібліотеках, наукове відрядженні «до південної Росії» (1850 р.) й інші поїздки з науковою метою, про питання цензури та фінансування, про відносини з видавцями і тиражі. Відзначимо, що, характеризуючи хід своєї роботи, М. Г. Устрялов постійно підкреслює свою емоційну залученість до процесу: «з новим запалом взявся за історію Петра Великого», «з новою ревністю трудився над історією Петра Великого» [12, с. 611, 616, 628–634, 654–659, 667–680]. Водночас він постійно підтверджує свої спогади документальними свідченнями, наводячи повні тексти відповідних документів, наприклад, посвячення імператору, складене П. О. Плетньовим, доповідної записки П. О. Ширинському-Шихматову про план підготовки видання і відповіді князя з повідомленням про схвалення його праці імператором і про можливість її видання на казенний рахунок [12, с. 654–657]. Показово, що обов'язково згадуючи про успіх своєї праці, М. Г. Устрялов, перш

за все, пише про увагу з боку імператора і імператорської сім'ї, високопосадових чиновників, а також пов'язані із цим нагороди, дуже коротко фіксуючи події, пов'язані з критичними відгуками у друзі або підтримкою з боку університетської колегії [12, с. 626–627, 634–635].

У свою чергу С. М. Соловйов, якого більше цікавить стан сучасної йому Росії, свій власний світогляд, погляди і моральне обличчя оточуючих його людей, також прагнув надати своїм читачам уявлення про те, як зародилася ідея написання фундаментальної «Истории России с древнейших времен» (6 кн, 29 т., Санкт-Петербург, 1851–1879), пояснює причини, що спонукали його взятися за роботу, яка вимагає величезних зусиль, згадує про сумніви щодо успішності цієї роботи і про подолання творчої кризи. При цьому, намагаючись якомога яскравіше змалювати труднощі, які зустрілися на його шляху, він вводить до тексту автобіографії «історії», пов'язані з невдалою спробою отримати дозвіл на присвяту першого тому імператору Миколі I, а також невдачами, що спіткали «підносні екземпляри» перших двох томів «Исторії», однак, характеризуючи реакцію громадськості на свою працю, на відміну від М. Г. Устрялова, не обмежується описом «найвищих милостей», особливу увагу приділяючи критиці з боку карамзиністів [11, с. 140–151].

Утім, найбільш повно свою наукову і літературну творчість висвітлює М. І. Костомаров. Він детально описує «творчу лабораторію» вченого: дає уявлення про імпульси, які викликали інтерес до тієї чи іншої теми, докладно описує наукові відрядження за кордон і до віддалених регіонів Російської імперії, роботу в архівах і бібліотеках, листування і зустрічі з приватними особами, які мають колекції, що цікавлять історика, у деяких випадках коментує основні тези своїх праць, характеризує джерела, з якими він працює, навіть фіксує вплив наукових занять на стан здоров'я і розклад дня на різних етапах життя. М. І. Костомаров намагається пояснити, чим були викликані ті чи інші проблеми із цензуруванням його робіт, і що більш важливо, постійно рефлексує про суспільний резонанс опублікованих ним праць. При цьому, побіжно згадавши про незадоволених, які перебували на найвищих щаблях «чиновної ієрархії», він бачить своїх головних опонентів у професійному середовищі, зокрема, спеціально зупиняється на диспуті з М. П. Погодіним, приводом до якого стала стаття М. І. Костомарова «Начало Руси», опублікована в журналі «Современник» [6, с. 529–530]. Це змушує його не просто фіксувати власні аргументи, але й підняти питання про наукові принципи історіописання і громадянський обов'язок історика [6, с. 591, 597].

Відібрані авторами мемуарів «події» і «історії» обумовлюють коло «дійових осіб». Описуючи дитячі роки, мемуаристи відтворюють портрети своїх рідних, іноді зупиняючись на надихаючих прикладах. Так, М. О. Максимович з гордістю повідомляє, що двоє з його п'ятьох дядьків Тимковських були професорами [7, с. 323]. Згадуючи час навчання в середніх навчальних закладах і в університеті, мемуаристи, перш за все, характеризують своїх наставників. Відзначимо, що для автобіографій істориків характерна відмова від фігури «Вчителя» і заміна його фігурою «Патрона», який сприяв входженню мемуариста до університетської колегії. Можна припустити, що дане явище пов'язане із бажанням підкреслити специфіку творчої роботи історика, яка є результатом індивідуальних зусиль [4].

Цікаво, що в ряді спогадів, особливо істориків старшого покоління університетським колегам приділяється достатньо мало уваги, або вони зовсім відсутні, утім, в обов'язковому порядку вводяться члени імператорської родини

і високопосадові чиновники, а також визнані літературні авторитети своєї епохи (О. В. Пушкін, В. А. Жуковський, М. В. Гоголь й ін.). Навпаки, в автобіографіях вчених, активна творча діяльність яких припала на середину – другу половину XIX ст., містяться розгорнуті характеристики багатьох університетських діячів. Так, М. І. Костомаров, який викладав у Петербурзькому університеті в 1859 – 1862 рр., вважав за потрібне окрему главу присвятити його професорам [6, с. 560–578]. Змінюється з часом і «канон» опису членів університетської колегії: якщо І. М. Снегірьов вважає за можливе говорити про своїх наставників тільки в позитивному ключі, лише зрідка нагадуючи про «дивацтва» окремих університетських діячів, то С. М. Соловійов, М. І. Костомаров, М. П. Драгоманов, В. І. Семевський дозволяють собі більш різкі висловлювання.

Найбільш показовими у цьому відношенні є записки С. М. Соловійова, де основна частина «університетської історії» – це серія мемуарних портретів університетських діячів. Досить детальні характеристики окремих персонажів, які включають описи зовнішності, морального обличчя, розумових здібностей, особливостей виховання і освіти, місця людини в системі внутрішньоуніверситетських відносин, впливу на університетську атмосферу, підводять до висновку про те, що є прийнятним або неприйнятним для «університетської людини». «Університетський людина» діяльна, вона має глибоку повагу до науки, постійно прагне до пізнання, готова ділитися своїми знаннями з оточуючими, строго дотримується певних моральних принципів. Для неї неприйнятні обмеженість, «форменість» розуму, «дрібне» честолюбство, чиношанування, неповага до підлеглих, самолюбство, користолубство, цинізм, моральна неохайність. При цьому, моральні якості виходять на перший план: так, С. М. Соловійов визнає за С. С. Уваровим «блискучі обдарування», але відмовляє останньому в «здібностях сердечних» [11, с. 58–59].

Таким чином, розуміння автобіографічних текстів як культурних і інтелектуальних конструктів, що складаються під впливом цілої низки факторів (культурної та історіографічної традиції, життєвого досвіду мемуариста і т. п.) дозволяє глибше зрозуміти не тільки індивідуальний «життєвий шлях» університетського історика, а й феномен університету в цілому. Аналіз «ключових» або «поворотних» «подій», «історій» та «дійових осіб» автобіографій істориків вказує на те, що конструюючи свій «життєвий шлях», більшість мемуаристів центральне місце у своїй розповіді відводить університетській кар'єрі («історіям конфліктів» і «історіям успіхів») і науковій творчості. При цьому в істориків молодшого покоління роль університету і університетської колегії помітно зростає. Зокрема, з'являються роздуми про сучасну їм систему освіти, згадуються спільні дії університетської корпорації щодо захисту своїх прав, робляться спроби осмислити етичний кодекс «університетської людини».

REFERENCES

1. Antonovich, V. 1932: *Memuary*. In: Antonovich V. *Tvory. Povne vydannya*. 1. Kyiv, 3–61. (In Ukrainian). Антонович, В. 1932: *Мемуари*. У зб.: Антонович В. *Твори. Повне видання*. 1. Київ, 3–61.
2. Bestuzhev-Ryumin, K. N. 1900: *Vospominaniya K. N. Bestuzheva-Ryumina (do 1860 g.)*. *Sbornik Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk* 67 (4), 1–59. (In Russian). Бестужев-Рюмин, К. Н. 1900: *Воспоминания К. Н. Бестужева-Рюмина (до 1860 г.)*. *Сборник Отделения русского языка и*

3. Dragomanov, M. P. 1970: *Avtobiograficheskaoa zametka*. In: Dragomanov, M. P. *Literaturno-publicistichni praci*. 1. Kyiv, 39–68. (In Russian). Драгоманов, М. П. 1970: *Автобиографическая заметка*. У зб: Драгоманов, М. П. *Літературно-публіцистичні праці*. 1. Київ, 39–68.
4. Ivashchenko, V. 2018: *Obrazy «Uchytelja» ta «Uchnja» v avtobiografijah istorykiv XIX – pochatku XX st.* *Harkiv's'kyj istoriografichnyj zbirnyk [Kharkiv historiographical collection]* 17, 65–75. (In Ukrainian). Іващенко, В. Ю. 2018: *Образы «Учителя» та «Учня» в автобіографіях істориків XIX – початку XX ст.* *Харківський історіографічний збірник* 17. 65–75.
5. Kovalevskiy, M. M. 1910: *Moskovskiy universitet v kontse 70-kh i nachale 80-kh godov proshlogo veka.* (*Lichnye vospominaniya*). *Vestnik Evropy* 5, 178–221. (In Russian). Ковалевський, М. М. 1910: *Московский университет в конце 70-х и начале 80-х годов прошлого века.* (*Личные воспоминания*). *Вестник Европы* 5, 178–221.
6. Kostomarov, N. I. 1989: *Avtobiografiya*. In: Kostomarov, N. I. *Istoricheskie proizvedeniya*. *Avtobiografiya*. Kiev, 425–651. (In Russian). Костомаров, Н. И. 1989: *Автобиография*. В сб.: Костомаров, Н. И. *Исторические произведения*. *Автобиография*. Київ, 425–651.
7. Maksimovich, M. A. 1904: *Avtobiografiya*. *Kievskaya starina* 86 (9), 322–346. (In Russian). Максимович, М. А. 1904: *Автобиография*. *Киевская старина* 86 (9), 322–346.
8. Shevyrev, S. 1855: *Moskovskiy universitet. Biograficheskij slovar professorov i prepodavateley Moskovskogo universiteta za istekayushchee stoletie so dnya uchrezhdeniya yanvary 12-go 1755 goda po den stoletnego yubileyu yanvary 12-go 1855 goda, sostavlenyyi trudami professorov i prepodavateley, zanimavshih kafedry v 1854 godu i raspolozhennyiy po azbuchnomu poryadku*. 2. Moskva. (In Russian). Available at: <<http://simlib.ru/handle/123456789/2134>> [Accessed: 15 October 2019]. (In Russian). Шевырев, С. 1855: *Московский университет. Биографический словарь профессоров и преподавателей Московского университета за истекающее столетие со дня учреждения января 12-го 1755 года по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 году и расположенный по азбучному порядку*. 2. Москва. [Accessed: 15 October 2019]. (In Russian).
9. Semevskiy, V. I. 1917: *Avtobiograficheskie nabroski V. I. Semevskogo. Golos minuvshogo* 9/10, 7–49. (In Russian). Семевский, В. И. 1917: *Автобиографические наброски В. И. Семевского. Голос минувшего* 9/10, 7–49. 10. Snegirev, I. M. 1866: *Vospominaniya I. M. Snegireva*. *Russkiy arhiv* 4, 513–562; 5, 735–760. (In Russian). Снегирев, И. М. 1866: *Воспоминания И. М. Снегирева*. *Русский архив* 4, 513–562; 5, 735–760.
11. Solovev, S. M. [1915]: *Zapiski. Moi zapiski dlya detey moih, a esli možhno i dlya drugih*. [Petrograd]. (In Russian). Соловьев, С. М. [1915]: *Записки. Мои записки для детей моих, а если можно и для других*. [Петроград].
12. Ustryalov, N. G. 1880: *Vospominaniya o moyey zhizni. Drevnyaya i novaya Rossiya* 17 (8), 603–686. (In Russian). Устрялов, Н. Г. 1880: *Воспоминания о моей жизни. Древняя и новая Россия* 17 (8), 603–686.

Ivashchenko V. Yu.

Ph.D. (History), Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: ivashchenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

**UNIVERSITIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN AUTOBIOGRAPHIES
OF HISTORIANS
IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: «EVENTS», «ACTORS»,
«STORIES»**

The paper provides an analysis of the 19th – early 20th centuries autobiographies by I. Snehayrov, N. Ustrialov, S. Soloviov, K. Bestuzhev-Riumyn, M. Maksymovych, N. Kostomarov, V. Antonovych, M. Drahomanov, V. Semevskiy, etc. Such concepts as «life events», «actors», «stories» act as key notions of the research. This research focuses on the «event» saturation at various stages and different spheres of the university life of memoirists, as well as the peculiarities of interpretation and presentation of the corresponding «events». Particular attention is paid to the analysis of «stories», which are a complete narration and give some «events» the status of «key» or «turning». In addition, the paper analyzes the circle of communication of memoirists (so-called «significant others»), which allows to talk about the relationships in the system «teacher – student», «client – patron», etc. Understanding autobiographical texts as cultural and intellectual constructs influenced by a lot of factors (cultural and historiographic tradition, life experience of a memoirist, etc.), makes it possible to understand more deeply not only the individual «life path» of the university historian, but also the phenomenon of the university as a whole. In particular, the appearance in the autobiographies of historians of the younger generation of reflections on their current system of education, attempts to understand the moral code of «university person», the emphasis on the recognition of their scientific achievements by their colleagues. This is what indicates the beginning of the formation process of a professional community and awareness of the university values.

Keywords: historians' autobiographies, life events, universities, universities of the Russian Empire, university person.

Іващенко В. Ю.

кандидат історических наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: ivashchenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

**УНИВЕРСИТЕТЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В
АВТОБИОГРАФИЯХ ИСТОРИКОВ
XIX – НАЧАЛА XX ВВ.: «СОБЫТИЯ», «ДЕЙСТВУЮЩИЙ ЛИЦА»,
«ИСТОРИИ»**

В работе анализируются автобиографии историков XIX – начала XX вв.: И. М. Снегирева, Н. Г. Устрялова, С. М. Соловьева, К. Н. Бестужева-Рюмина, М. А. Максимовича, Н. И. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, В. И. Семевского и др. Ключевыми понятиями для исследования являются такие концепты, как «события жизни», «действующие лица», «истории». В работе исследуется насыщенность «событиями» разных этапов и разных сфер университетской жизни мемуаристов, а также особенности интерпретации и репрезентации соответствующих «событий». Особое внимание уделяется анализу «историй», которые представляют собой законченный рассказ и придают некоторым «событиям» статус «ключевых» или «поворотных». Кроме того, работе анализируется круг общения мемуаристов (так называемых «значимых иных»), который позволяет говорить о взаимоотношениях в системе «учитель – ученик», «клиент – патрон» и т. д. Понимание автобиографических текстов как культурных и интеллектуальных конструктов, складывающихся под влиянием целого ряда факторов (культурной и историографической традиции, жизненного опыта мемуариста и т.п.) позволяет глубже понять не только индивидуальный «жизненный путь» университетского историка, но и феномен университета в целом. В частности, фиксируется появление в автобиографиях историков младшего поколения размышлений о современной им системе образования, попыток осмысления нравственного кодекса «университетского человека», акцента на признании их научных достижений со стороны коллег, что свидетельствует о начале процесса формирования профессионального сообщества и осознании университетских ценностей.

Ключевые слова: автобиографии историков, события жизни, университеты Российской империи, университетский человек.

Калугін О. В.

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: kalugin10oleg@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

**«СТАРОЖИТНОСТІ» ТА «АРХЕОЛОГІЯ»: ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТЬ І
ВИКОРИСТАННЯ ЇХ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ
(НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1805–1884 РР.)**

Стаття присвячена становленню археологічної освіти у Харківському класичному університеті. Автор зосереджується на розкритті відповідної термінології та еволюції її змісту, яку використовували у назвах навчальних курсів. Саме це дає можливість простежити процес зародження викладання елементів археології та її становлення як окремої дисципліни в університетських освітніх програмах. Поряд із цим характеризуються основні етапи інституалізації археології як окремої освітньої дисципліни. Зазначається, що в першій половині XIX ст. термін «археологія» тільки входить до наукового обігу і у навчальних планах практично не зустрічається. Для назв предметів, які розповідали про далеке минуле, використовували термін «старожитності». У поняття «старожитності» включали писемність, мову і матеріальну культуру. Частіше всього, курси з подібними назвами мали літературно-філологічний та загальноісторичний характер і мало відносилися до археології у сучасному розумінні. У другій половині XIX ст. ситуація змінюється, оскільки в Російській імперії гостро стояло питання про розвиток археології. Розпочалися систематичні археологічні розкопки, тому необхідні були кваліфіковані фахівці. Акцентовано увагу на тому, що не дивлячись на якісні зміни в археологічній науці, її прогресивний розвиток, викладання відставало від наукових досягнень. Велику роль відіграло проведення археологічних з'їздів, де обговорювали варіанти викладання археології в університетах. Але такої окремої дисципліни як «Археологія» в освітньому процесі Харківського університету не було, що пояснюється відсутністю необхідних фахівців. Автор зазначає, що в Харківському університеті одним із перших, хто почав читати курси із конкретно археологічною спеціалізацією, був М. Я. Арістов (1834–1882), але в назві дисципліни термін «археологія» не фігурував.

Ключові слова: археологія, навчальний процес, старожитності, навчальні дисципліни, Харківський університет.

Одним із якісних показників розвитку наукової дисципліни є початок викладання її у навчальних закладах, адже саме з цього часу починається цілеспрямована передача зібраних свідчень і дослідницьких методів наступним поколінням,

© Калугін О. В., 2019

відбувається підготовка спеціалістів – професіоналів [23, с. 6]. У цьому напрямку археологія почала розвиватися відносно недавно, тільки з XIX ст. Однак, ще до появи окремого предмету з такою назвою відомості з археології викладали університетські вчені у рамках тих курсів, які вони читали.

Сьогодні археологію вивчають у більшості вишах України на історичних і деяких інших гуманітарних факультетах. Актуальним є вивчення історії інституалізації археології в одному із найстаріших освітніх центрів нашої країни, який довгий час виступає флагманом у навчальному процесі на українських землях – Харківському класичному університеті.

Питання, пов'язане з розглядом археологічної освіти в Харківському університеті, до останнього часу залишається не висвітленим у достатньому обсязі. Вивченням процесу розвитку археології у цьому навчальному закладі займалися такі науковці, як Б. А. Шрамко, В. К. Міхеев [10, с. 104–130], В. І. Кадеев [5, с. 50–69], В. В. Скірда [20]. Але у жодній роботі археологію не розглядали у контексті освітнього процесу, тобто як навчальну дисципліну.

Нижня хронологічна межа розвідки – це дата заснування і початок функціонування Харківського університету, а верхня – 1884 р., коли в дію був введений новий університетський Статут, який обмежував автономію університетів.

Дослідження опирається на законодавчі акти, діловодну документацію та джерела особового походження викладачів та студентів університету.

Харківський університет було засновано у 1804 р. За словами його основоположника, В. Н. Каразіна (1773–1842), планувалося, що у своєму розвитку новий навчальний заклад досягне рівня європейських освітніх установ [5, с. 10]. У першому університетському статуті чітко прослідковувалося, що викладання наук обов'язково мало бути на високому рівні. Наголошувалося, що професори мали це робити «найкращим і найзрозумілішим чином», а також стежити за новими відкриттями, зробленими в інших країнах Європи, включаючи їх до свого викладання [27, Ст. 263–301].

На початку XIX ст. у західноєвропейській науці широкій популярності набрала археологія. Саме цей період позначений багатьма сенсаційними відкриттями, здійсненими в ході розкопок у різних країнах. Посилились археологічні дослідження і в Російській імперії, що було пов'язано із приєднанням Криму і Північного Причорномор'я [8, с. 64]. Для їх проведення необхідні були кваліфіковані спеціалісти, але перші археологи в Росії не мали систематичної ґрунтової підготовки. Навіть розуміння археології у вітчизняній термінології не відповідало сучасному трактуванню. Її сприймали як частину історії мистецтва [28, с. 215]. Таке трактування терміну впливало на формування університетської освіти. Археологію ототожнювали з курсами грецьких, римських та слов'янських старожитностей та історією мистецтва [7, с. 40]. Науковці оперували широким поняттям «старожитності». Зазначимо, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. терміни «старожитності» та «археологія» перепліталися між собою та входили до, так званого, «мистецько-філологічного комплексу» знань про класичний світ. Гуманітарний підхід того часу мав на увазі вивчення «старожитностей» різних груп (речових, художніх, фольклорних і т.д.). Основою наукового аналізу були методи, розроблені для порівняльного мовознавства, філології та історії [16, с. 70 та ін].

Сам термін «археологія» входить в науковий обіг Російської імперії на початку XIX ст. Як відмічає О. О. Формозов (1928–2009), він був запозичений із німецьких

університетів, де «археологію» трактували як вивчення стародавнього мистецтва, у першу чергу класичного [28, с. 215].

У 1803 р. письменник і перекладач М. М. Яновський (1764–1826) у книзі «Новый словотолкователь...» трактував археологію як «опис старожитностей» [31, с. 222]. У поняття «старожитності» включали писемність, мову, матеріальну культуру [21, с. 102]. Для тогочасної російської мови нове слово «археолог» також тлумачили як «знавець старожитностей». Так, у літературному журналі «Северный Вестник» писали, що всі найкращі археологи визнають сучасну російську мову діалектом або наріччям слов'янським [8, с. 66].

За словами сучасної російської філологині Ю. Г. Кокоріної, значну роль у розповсюдженні терміну «археологія» відіграла поява у 1807 р. перекладу М. Ф. Кошанського (1781–1831) праці французького вченого О. Л. Міллена (1759–1818) «Керівництво до вивчення старожитностей», де у передмові перекладач пише про археологію як нову для країни науку та зазначає, що археологія – це знання про все те, що відноситься до основ і звичаїв стародавнього часу [8, с. 65].

Статут Московського університету 1804 р. передбачав створення на факультеті словесності кафедри теорії витончених мистецтв та археології. Хоча він був типовим для всіх університетів Російської імперії (включно і для Харківського), але створена така кафедра була лише у Москві [2, с. 33 та ін.]. Тут у 1809–1810 рр. німецький вчений із Геттінгенського університету, ординарний професор і декан словесного факультету, спеціаліст із історії мистецтва І. Ф. Буле (1765–1821) прочитав курс «Археологія та історія витончених мистецтв». Саме в цей час термін «археологія» використовували для позначення античного мистецтва [15, с. 19]. Вслід за західноєвропейськими вченими російська професура дотримувалася поглядів, згідно з якими об'єктом вивчення археології визнавалися лише художні пам'ятки високо розвинутих цивілізацій [6, с. 24]. Паралельно університетах читали курси по грецьким і римським старожитностям, які мали філологічну спрямованість [28, с. 216]. Значна увага приділялася вивченню античної культури, адже ще у XVII ст. було сформоване правило, за яким освічена людина повинна була вміти читати давньогрецькі та латинські твори, знати основні віхи розвитку античної цивілізації, розумітися на мистецтві.

З моменту відкриття Харківського університету одразу з'явилися особистості, які були зацікавлені в розвитку археологічної науки. Про це свідчить заснування у 1807 р. Кабінету старожитностей, що став основою для накопичення та збереження археологічного матеріалу. Прогресивну роль в активізації археологічних студій в університеті зіграли іноземні професори, яких спочатку було значно більше, ніж вітчизняних. Саме вони заклали міцний науковий та освітній фундамент, на який спиралася наступні покоління. Але викладачів не вистачало і питання про заміщення вакантних посад гостро стояло перед радою університету.

Не зважаючи на величезний інтерес до стародавніх речей на початку XIX ст., окремої кафедри для викладання археології у Харківському університеті створено не було і лекційного курсу з такою назвою не читали. Можна тільки прослідкувати елементи археологічних знань у навчальних курсах, у назвах яких частіше всього домінував термін «старожитності».

Наприклад, у 1809–1810 навчальному році викладач кафедри історії, статистики і географії Російської держави Харківського університету Г. П. Успенський (1765–1820) читав курс «Старожитності Російської імперії». [14, с. 2]. На лекціях він

розповідав про звичаї та побут російського народу. Згодом Г. П. Успенський видав роботу «Опыт повествования о древностях русских».

З 1811 по 1814 рр. на кафедрі латинської словесності працював німецький професор Х. П. Ромель (1781–1859), який викладав курси «Грецькі старожитності» та «Римські старожитності». Його лекції були присвячені тлумаченню грецьких і латинських авторів. Зазначимо, що у курсі «Римські старожитності» професор зупинявся і на матеріальній культурі римлян. Згодом, Х. П. Ромель за власною ініціативою, починає проводити філологічний семінар, де за його словами «...преподовалась высшая грамматика, критика, герменевтика и археология» [17, с. 55]. Враховуючи тогочасні уявлення про археологію, можемо припустити, що увага приділялась не матеріальним знахідкам, а стародавній історії і лінгвістичі.

Х. П. Ромель неодноразово вживав термін «археологія» у своїх студіях. Не виключено, що саме він включив це поняття в статут Товариства наук при Харківському університеті, ініціатором створення якого професор став разом із ректором А. І. Стойковичем (1775–1832) [22, с. 55]. Та в освітньому процесі для назв навчальних курсів термін «археологія» Х. П. Ромель не використовував. Тільки ординарний професор Я. М. Баллен-де-Баллю (1783–1815), котрий спеціалізувався на стародавніх класичних авторах і викладав курс «Грецької археології». Схожі за змістом були і лекції «Старожитності грецькі», котрі читав ад'юнкт С. П. Мілинович (1767–1815) [13, с. 19].

Протягом перших двадцяти років існування університету подібні курси були введені до навчального процесу. Так, Л. А. Умляуф (1758–1807), що викладав «Римські старожитності», тлумачив на заняттях твори латинських авторів, критично пояснював їх і зупинявся на правилах декламації. А. Г. Рейніш (1769–1811) знайомив студентів із археологією загальної історії. Професор класичних мов і старожитностей А. Й. Валицький (1808–1858), котрий працював у Харківському університеті з 1835 по 1858 рр., читав курс «Грецькі старожитності», якому в навчальній програмі відводилося одне із головних місць та «Обозрение энциклопедии филологии и археологии Древнего искусства» [12, с. 10]. У спогадах про його заняття відзначається вміння професора розкривати перед слухачами художню красу творів літератури та мистецтва [3, с. 245]. У 1840 р. ад'юнкт С. С. Лук'янович (1809–1860) викладав студентам курс «Римські старожитності» за власними записами [11, с. 10]. Як бачимо, усі ці курси носили літературно-філологічний та загальноісторичний характер і не мали відношення до археології у сучасному розумінні.

У 1824 р. у кваліфікаційній роботі магістра історичних наук, студента Харківського університету М. Корсуна «Рассуждение о том, в чем состоит сущность истории, и какой надлежит способ ее изучения» зустрічаємо трактування ним науки про старожитності. Молодий вчений вказував, що наука про старожитності включає всі історичні пам'ятки стародавнього світу, особливо акцентуючи увагу на обряди в богослужінні, звичаї в політичному, військовому і домашньому житті [9, с. 16].

Історик М. І. Костомаров (1817–1885) взагалі використовував термін «археологія» в іншому контексті. Він зазначав, що після закінчення Харківського університету, вступивши на військову службу до Острогозьку в 1837 р., почав розбирати багатий архів повітового суду і «...археологические занятия стали отвлекать меня от военной службы... Я удалился и всецело принялся за свою археологию...» [30, с. 185]. Як бачимо, роботу з архівами М. І. Костомаров називає археологією. Таким чином, деякий час археологію вважали синонімом археографії.

Взагалі у першій половині XIX ст. в Російській імперії тривав процес становлення наукового термінологічного апарату та не було сформовано точного визначення «археології». Розповідаючи про те, що відносилось до стародавніх часів, викладачі використовували термін «старожитності». Основою для отримання знань з археології стало викладання дисциплін філологічного профілю. Особлива увага до стародавніх мов орієнтувала студентів на засвоєння античних суспільних і культурних цінностей.

Протягом 1850–1860 рр. університетська освіта зазнала певних змін. У результаті освітньої реформи Олександра II в Російській імперії починає діяти новий університетський Статут, введений у 1863 р. Згідно зі статутом відновлювали кафедру історії та теорії мистецтв, яка була дуже тісно пов'язана з викладанням археології. Висувалися навіть пропозиції назвати цю кафедру кафедрою археології [18]. Але цьому заважали певні перешкоди. Харківський університет в освітньому процесі гостро відчував брак кваліфікованих викладацьких кадрів. Кафедра історії та теорії мистецтв, де могли викладати археологію, була вакантною до 1883 р. [4, с. 102].

Помітне значення для становлення археології як навчальної дисципліни мали перші археологічні з'їзди. На них активно обговорювалися можливості та варіанти викладання археології в університетах. Перший із них відбувся в 1869 р. у Москві. На ньому виступили професори М. П. Погодін (1800–1875) та І. І. Срезневський (1812–1880). У своїх доповідях вони відзначали необхідність систематичного викладання археології в університетах і наголошували на визначенні сфери дослідження цієї науки, пояснюючи, що не можна під цим поняттям розуміти лише речові пам'ятки [24, с. 41]. У 1874 р. у Києві відбувся Третій археологічний з'їзд, який мав велике значення для становлення археології як навчальної дисципліни. З доповіддю «Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа?» виступив граф О. С. Уваров (1828–1884). У ній він запропонував переглянути університетські навчальні програми та включити до них ті предмети, які допомогли б розвитку і вивченню археології [26, с. 31]. На практиці цю пропозицію було дуже важко втілити в життя, адже бракувало фахівців, котрі могли б викладати подібні курси у вищих навчальних закладах.

У другій половині XIX ст. викладачі Харківського університету в своїх лекціях все частіше застосовують поняття «археологія». Одним із перших, хто детально і цілеспрямовано знайомив студентів з археологією в сучасному розумінні, був професор М. Я. Арістов (1834–1882), який викладав у 1874 р. курс «Розбір пам'яток вітчизняної історії». У його лекціях йшла мова про методику проведення археологічних розкопок і такі пам'ятки як кургани, городища, печери, стародавні церкви тощо [16, с. 21]. Але, як бачимо, окремих спеціальних курсів, де б фігурувала назва «археологія», не існувало [20, с. 51]. Цікаво, що перелік предметів для студентів, які хотіли спеціалізуватися в галузі історії, був таким: «российская словесность, критические правила истории и обозрение всеобщей истории новейших народов, теоретическая статистика главнейших европейских, азиатских и американских государств, нумизматика, археология всеобщей истории, хронология древнейших государств, педагогика, французский язык» [29, с. 46]. Звісно що цей список скорочувався або навпаки поповнювався з часом (він залежав від наявності педагогічних кадрів). Та археологію не викладали. По-перше, не було фахівців у даній галузі, а ті, які працювали, продовжували ототожнювати її з читанням і перекладом

стародавніх авторів. По-друге, термін «археологія» ще не набув необхідної ваги та значення серед науковців Російської імперії.

У 1884 р. був введений новий університетський статут, спрямований на уніфікацію навчального процесу та структури університетів, практично загальмувалося поглиблення спеціалізації навчання. У дослідженні та вивченні старожитностей в університетах Російської імперії з'явилися певні обмеження, не зважаючи на те, що ще не сформувалось чітке поле знань цих дисциплін. Слід зазначити, що в самій археологічній науці відбуваються якісні зміни, з'являються перші узагальнюючі праці, але викладання відставало від наукових досягнень.

Таким чином, на прикладі Харківського університету було розглянуто використання понять «старожитності» та «археологія». У першій половині XIX ст. термін «археологія» в навчальному процесі практично не використовували, розповсюджений був термін «старожитності». Археологію ототожнювали з філологією, історією мистецтва та античною історією. Не було конкретизованого визначення цих слів. Поступово, крок за кроком, закріплюється поняття «археологія», що було запозичено із німецьких університетів, котрі в той час значно впливали на розвиток російської науки. Там археологію розуміли як частину класичної філології. Тільки в другій половині XIX ст., коли активно почали проводитися археологічні з'їзди, активізувалися наукові дослідження, з'являються спеціалізовані курси, але в Харківському університеті їх практично не викладали, тому що не вистачало фахівців.

REFERENCES

1. Bagalej, D. I. 1892: Har'kovskie universitetskie torzhestva v pervye gody sushchestvovaniya universiteta. Kharkov. (in Russian) Багалеј, Д. І. 1892: Харьковские университетские торжества в первые годы существования университета. Харьков.
2. Butyagin, A., Satanov, Yu. 1957: Universitetskoe obrazovanie v SSSR. Moskva. (in Russian) Бутягин, А., Сатанов, Ю. 1957: Университетское образование в СССР. Москва.
3. Vejnberg, P. 1905: Har'kovskij universitet v shestidesyatih godah: Iz moih vospominanij. Russkoe bogatstvo [Russian wealth], 2, 245–258. (in Russian) Вейнберг, П. 1905: Харьковский университет в шестидесятих годах: Из моих воспоминаний. Русское богатство, 2, 245–258.
4. Istoriko-filologicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushchestvovaniya (1805–1905). 2007. Kharkov. (in Russian) Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). 2007. Харьков.
5. Kadeev, V. I. 1991: Drevnyaya istoriya i antichnaya arheologiya v Har'kovskom universitete (1805-1990 gg.). Vestnik Har'kovskogo universiteta : Istoricheskaya nauka v Har'kovskom universitete (K 185-letiyu HGU) [Bulletin of Kharkov University] 357, 50-69. (in Russian) Кадеев, В. И. 1991: Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805-1990 гг.). Вестник Харьковского университета: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). 357, 50-69.

6. Kachenovskij, M. T. 1819: O hudozhestvennyh proizvedeniyah, kak pamyatnikah drevnih narodov, kotorye bolee ili menee izvestny potomstvu po mere uspekhov ih v izyashchnyh iskusstvah. Moskva. (in Russian) Каченовский, М. Т. 1819: О художественных произведениях, как памятниках древних народов, которые более или менее известны потомству по мере успехов их в изящных искусствах. Москва.
7. Klejn, L. S. 2011: Istoriya arheologicheskoy mysli. Sankt-Peterburg. (in Russian) Клейн, Л. С. 2011: История археологической мысли. Санкт-Петербург.
8. Kokorina, Yu. G. 2016: «Mne lish' hotelos' upotrebit' svoe rvenie dostojno» (iz istorii arheologicheskoy terminologii v Rossii: P. Dyubryuks i I. A. Stempkovskij). Nauchnyj dialog [Scientific dialogue] 2 (50), 63–76. (in Russian) Кокорина, Ю. Г. 2016: «Мне лишь хотелось употребить свое рвенie достойно» (из истории археологической терминологии в России: П. Дюбрюкс и И. А. Стемповский). Научный диалог. 2 (50), 63–76.
9. Korsun, N. 1824: Rassuzhdenie o tom, v chem sostoit sushchnost' istorii, i kakoj nadlezhit sposob ee izucheniya. Kharkov. (in Russian) Корсун, Н. 1824: Рассуждение о том, в чем состоит сущность истории, и какой надлежит способ ее изучения. Харьков.
10. Miheev, V. K. 1991: Vklad uchenyh Har'kovskogo universiteta v razvitie arheologii (1805-1990 gg.). Vestnik Har'kovskogo universiteta: Istoricheskaya nauka v Har'kovskom universitete (K 185-letiyu HGU) [Bulletin of Kharkov University] 357, 104–130. (in Russian) Михеев, В. К. 1991: Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805-1990 гг.). Вестник Харьковского университета: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). 357, 104–130.
11. Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Har'kovskom universitete na 1840–1841 gg. 1841. Kharkov. (in Russian) Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1840–1841 гг. 1841. Харьков.
12. Obozrenie prepodavaniya predmetov v Imperatorskom Har'kovskom universitete na 1845–1846 uchebnyj god. 1845. Kharkov. (in Russian) Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1845–1846 учебный год. 1845. Харьков.
13. Obozrenie publichnyh chtenij ot 17-go avgusta 1811 goda na 30 iyunya 1812 goda, kotorye imeyut byt' prepodavaemy v Imperatorskom Har'kovskom universitete. 1811. Kharkov. (in Russian) Обзорение публичных чтений от 17-го августа 1811 года на 30 июня 1812 года, которые имеют быть преподаваемы в Императорском Харьковском университете. 1811. Харьков.
14. Obozrenie publichnyh chtenij, koi imp. Har'kovskom universitete ot 17 avgusta 1809 po 13 iyunya 1810 goda imeyut byt' prepodavaemy. 1809. Kharkov. (in Russian) Обзорение публичных чтений, кои имп. Харьковском университете от 17 августа 1809 по 13 июня 1810 года имеют быть преподаваемы. 1809. Харьков.
15. Petrov, N. I. 2008: Arheologiya. Sankt-Peterburg. (in Russian) Петров, Н. И. 2008: Археология. Санкт-Петербург.
16. Platonova, N. I. 2010: Istoriya arheologicheskoy mysli v Rossii. Vtoraya polovina XIX — pervaya tret' XX veka. Sankt-Peterburg. (in Russian) Платонова, Н. И.

- 2010: История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века. Санкт-Петербург.
17. Rommel', K., Balyasnyu, Ya. 1868: Pyat' let iz istorii Har'kovskogo universiteta. Vospominaniya professora Rommelya o svoem vremeni, o Har'kove i Har'kovskom universitete. Kharkov. (in Russian) Роммель, К., Бальясный, Я. 1868: Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете. Харьков.
18. Rosijs'kij derzhavnij istorichnij arhiv. F. 733. Op. 149. D. 348. L 372. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Оп. 149. Спр. 348. Л 372.
19. Roslavskij-Petrovskij, A. 1865: Vvedenie v kurs istorii civilizacij chitannoe v imperatorskom Har'kovskom universitete doktorom istoricheskikh nauk A. Roslavskim-Petrovskim. Kharkov. (in Russian) Рославский-Петровский, А. 1865: Введение в курс истории цивилизаций читанное в императорском Харьковском университете доктором исторических наук А. Рославским-Петровским. Харьков.
20. Skirda, V. V. 2015: Arheologichna nauka v Harkiv's'komu universiteti (1805–1920 rr.). Kharkov. (in Ukrainian) Скирда, В. В. 2015: Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.). Харків.
21. Slovar' russkogo yazyka XVIII veka. Vyp. 1. 1984. Leningrad. (in Russian) Словарь русского языка XVIII века. Вып. 1. 1984. Ленинград.
22. Smirnov, A. S. 2011: Vlast' i organizaciya arheologicheskoy nauki v Rossijskoj imperii (oчерki institucional'noj istorii nauki XIX — nachala XX veka). Moskva. (in Russian) Смирнов, А. С. 2011: Власть и организация археологической науки в Российской империи (очерки институциональной истории науки XIX–начала XX века). Москва.
23. Tihonov, I. L. 2003: Arheologiya v Sankt-Peterburgskom universitete: Istoriograficheskie oчерki. Sankt-Peterburg. (in Russian) Тихонов, И. Л. 2003: Археология в Санкт-Петербургском университете: Историкографические очерки. Санкт-Петербург.
24. Uvarov, A. S. (red.) 1871: Trudy I Arheologicheskogo s'ezda v Moskve 1869. V 2 t. T.2. Moskva. (in Russian) Уваров, А. С. (ред.) 1871: Труды I Археологического съезда в Москве 1869. В 2 т. Т.2. Москва.
25. Tunkina, I. V. 2002: Russkaya nauka o klassicheskikh drevnostyah YUga Rossii (XVIII — seredina XIX v.). Sankt-Peterburg. (in Russian) Тункина, И. В. 2002: Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX в.). Санкт-Петербург.
26. Uvarov, A. S. 1878: Chto dolzhna obnimat' programma dlya prepodovaniya russkoj arheologii, i v kakom sistematicheskom poryadke dolzhna byt' raspredelena eta programma. Trudy III Arheologicheskogo s'ezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda. V 2 t. T.1. Kiev. (in Russian) Уваров, А. С. 1878: Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии, и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа? Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. В 2 т. Т.1. Киев.
27. Ustavy imperatorskikh Moskovskogo, Har'kovskogo i Kazanskogo universitetov. In: Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. T.1. Carstvovanie imperatora Aleksandra I. 1802–1825. Sankt-Peterburg, 1864. №

- 263–301. (in Russian) Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов. В: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. Царствование императора Александра I. 1802–1825. Санкт-Петербург. 1864. Ст. 263–301.
28. Formozov, A. A. 1975: Istoriya termina «arheologiya». Voprosy istorii [Questions of history] 8, 214–218. (in Russian) Формозов, А. А. 1975: История термина «археология». Вопросы истории. 8. 214–218.
29. Harkivs'kij universitet XIX – pochatku XX stolittya u spogadah jogo profesoriv ta viovanciv. Т. 1. Kharkiv, 2010. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. Т. 1. Харків, 2010.
30. Halanskij, M. G. 1908: Opyt istorii istoriko-filologicheskogo fakul'teta Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta. Kharkov. (in Russian). Халанский М. Г. 1908: Опыт истории историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета. Харьков.
31. Yanovskij, N. M. 1803: Novyj slovotolkovatel', raspolozhennyj po alfavitu: sodержashchij raznye v rossijskom yazyke vstrechayushchiesya inostrannye recheniya i tekhnicheskie terminy. Ch.1. Sankt-Peterburg. (in Russian). Яновский Н. М. 1803: Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту: содержащий разные в российском языке встречающиеся иностранные речения и технические термины. Ч.1. Санкт-Петербург.

Kaluhin O. V.
PhD Student

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: kalugin10oleg@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

**“ANTIQUITY” AND “ARCHEOLOGY”: THE EVOLUTION OF
CONCEPTS AND
ITS USING IN AN EDUCATIONAL PROCESS
(ON THE EXAMPLE OF KHARKIV UNIVERSITY 1805–1884)**

The article is devoted to the formation of historical education at Kharkiv Classic University especially such academic discipline as «Archeology». The author aims to discover the terminology of educational courses and the development of its concept for tracing the process of beginning teaching the elements of archeology and its formation as a separate discipline in the educational courses of the University. It is mentioned that from the first half of the XIX century the term «Archeology» was only appeared in scientific turnover and rarely appeared in the names of an educational courses. The term «antiquity» was used for the academic disciplines which were connected with the distant past. In this period the courses with the similar names had literary-philological and historical character and nearly connected with the archeology in its modern meaning. From the second half of the XIX century the situation changed. The question about the development of archeology was sharply rose in the Russian Empire, Archeological Congresses were conducted.

Systematic archaeological excavations began, so qualified specialists were needed. But there were not such separate academic discipline as «Archeology» because of the lack of the specialists and teaching staff. The basis for archeology knowledge was the teaching of the disciplines of philological profile. Particular attention to the ancient languages oriented students to the acquisition of ancient social and cultural values. In the second half of the XIX century, there were qualitative changes in the archeological science itself. The first generalizations appear, but teaching has fallen short of scientific achievements. The author points that professor M. Aristov (1834–1882) was the first who taught the courses which had archeological specialization, but there were no term «archeology» in its name.

Keywords: archeology, studying process, antiquity, educational disciplines, Kharkiv University.

Калугин О. В.

аспирант

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: kalugin10oleg@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

**«ДРЕВНОСТИ» И «АРХЕОЛОГИЯ»: ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЙ И
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИХ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ
(НА ПРИМЕРЕ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА 1805–1884 ГГ.)**

Статья посвящена становлению археологического образования в Харьковском классическом университете. Автор уделяет внимание раскрытию соответствующей терминологии, которую использовали в названиях учебных курсов и ее содержанию. Указывается, что именно это дает возможность проследить процесс зарождения преподавания элементов археологии и ее становления как отдельной дисциплины в университетских образовательных программах. Наряду с этим характеризуются основные этапы институализации археологии как отдельной образовательной дисциплины. Отмечается, что в первой половине XIX в. термин «археология» только входит в научный оборот и в учебных планах практически не встречается. Для названий предметов, которые рассказывали о далеком прошлом, использовали термин «древности». В понятие «древности» включали письменность, язык и материальную культуру. Чаще всего, курсы с подобными названиями имели литературно-филологический и общенсторический характер и мало относились к археологии в современном понимании. Во второй половине XIX в. ситуация меняется, потому что в Российской империи остро стоял вопрос о развитии археологии. Начались систематические археологические раскопки, поэтому необходимы были квалифицированные специалисты. Акцентировано внимание на том, что, несмотря на качественные изменения в археологической науке и ее прогрессивное развитие, преподавание отставало от научных достижений. Большую роль сыграло проведение археологических съездов, где обсуждали варианты преподавания археологии в университетах, но такой отдельной дисциплины как «Археология» в

образовательном процессе Харьковского университета не было, что объясняется отсутствием необходимых специалистов. Автор отмечает, что в Харьковском университете одним из первых, кто начал читать курсы с сугубо археологической специализацией был Н. Я. Аристов (1834–1882), но в названии дисциплины термин «археология» не фигурировал.

Ключевые слова: археология, образовательный процесс, древности, дисциплины, Харьковский университет

УДК 930(470+571)''18'':327(091)(4)''653''

DOI: 10.26565/2220-7929-2019-56-07

Лиман С. И.

доктор исторических наук, профессор
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: limans@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЕВРОПЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Д. И. КАЧЕНОВСКОГО (1827–1872)

В статье рассматривается научно-педагогическая деятельность Д. И. Каченовского в Харьковском университете. Показан его вклад в изучение истории международных отношений в Средние века. Подчеркивается, что Д. И. Каченовского с полным правом можно считать одним из наиболее крупных отечественных специалистов в данной области, несмотря на некоторую идеализацию им феодального общества. Основными предметами преподавания Д. И. Каченовского были международное право и государственное право европейских держав. Главной научной работой Д. И. Каченовского стала его докторская диссертация «О каперсах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле» (1855), которая получила широкую известность как в Российской империи, так и в Европе. Д. И. Каченовский признавал закономерность каперства, охарактеризовал его сущность и разделял мнение известного французского ученого Ж.-М. Пардессю о том, что устав арагонского короля Альфонса III 1288 г. был первым законодательством относительно каперства. Первый период истории европейского каперства, когда «морская война почти ничем не отличалась от пиратства», длился, по мнению учёного, до конца XVI в. «Курс международного права» был опубликован в 1863 г, хотя и в незавершённом виде, и включал в себя, наряду с эпохой древнего мира, эпоху Средневековья. Концепция развития международного права в Средние века, выдвинутая Д. И. Каченовским, включала в себя несколько главных элементов. Среди них: признание огромной роли в выработке этого права христианской церкви, римских пап и германских императоров, влияние на этот процесс общественного строя и национального характера германских племён, а также констатация общего смягчения под влиянием вышеизложенных факторов нравов и международной напряжённости в средние века. Учёный подчеркивал положительное влияние рыцарства на военные обычаи и международные отношения. Средневековое международное право, история каперства и торговли, общественно-политическая и культурная жизнь Флоренции и влияние на её развитие внешних факторов составляли главные направления исследований учёного. Творчество Д. И. Каченовского оказывало значительное влияние не только на студентов, но и на коллег, а большинство его научных трактовок с успехом выдержали испытание временем.

Ключевые слова: международные отношения, Д. И. Каченовский, история, Средние века, историография, Харьковский университет.

История международных отношений принадлежала к числу наиболее исследуемых проблем в зарубежной и отечественной медиэвистике XIX в. Одним из крупных научных центров подобных исследований со времени открытия в 1804 г. стал императорский Харьковский университет. Господство в европейской медиэвистике XIX в. доктрин европоцентризма наложило отпечаток на характер работ его учёных. Эти работы, за редким исключением, были посвящены изучению различных аспектов международных отношений Старого Континента. При этом внешний вектор развития европейских государств рассматривали учёные не только историко-филологического, но и юридического факультета. Одним из его представителей, внесший наиболее весомый вклад в историю изучения международных отношений, был профессор кафедры международного права Дмитрий Иванович Каченовский (1827–1872).

Роль Д. И. Каченовского как одного из основателей отечественной международно-правовой науки подчёркивается в статьях некоторых современных украинских учёных-правоведов, не выделяющих, впрочем, историческую и медиэвистическую составляющую его трудов [см. напр.: 16]. Изучение же Д. И. Каченовским различных аспектов истории международных отношений средневековой Европы ещё не стало предметом специального исследования. Мемуарная [10, с. 12], мемориальная [3; 17], энциклопедическая [1; 2] и юбилейная [20, с. 242–24] литература содержит почти исключительно биографические сведения о нём. В свою очередь автор данной статьи обращался в своих публикациях к различным аспектам творчества Д. И. Каченовского, однако делал это в контексте изучения отечественными медиэвистами отдельных проблем, медиэвистики в Украине в целом, личного вклада учёного в её достижения [см. напр.: 11; 12, с. 317–319]. Таким образом, цель предлагаемой статьи – на основе изучения работ Д. И. Каченовского показать его вклад в изучение истории международных отношений средневековой Европы и выяснить, в какой мере эти исследования отражали основные прогрессивные тенденции исторической науки того времени.

Д. И. Каченовский родился в 1827 г. в г. Карачев Орловской губернии. Ещё в раннем детстве он переехал с семьёй в Харьков. Здесь в пятнадцать лет Д. И. Каченовский окончил 1-ую гимназию, а уже в девятнадцать – юридический факультет университета [17, с. 3]. С этим факультетом будет связана вся его последующая научно-педагогическая деятельность. В 1849 г., учёный защитил магистерскую диссертацию «О владычестве над морями», которая была представлена в рукописи и не сохранилась. В этом же году Д. И. Каченовский получил должность адъюнкта кафедры общенародного права и дипломатии [19, л. 88 об.–89], которую затем переименовуют в кафедру международного права. В 1855 г. он защитил докторскую диссертацию «О каперах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле». Успешная защита позволила Д. И. Каченовскому получить звание экстраординарного (1855), а вскоре ординарного профессора (1858) [19, л. 91 об.–93].

Пребывание в Москве во время этой защиты способствовала его сближению с кружком западников, «заветам которого» он «остался верен до конца жизни» [2, с. 808]. Западнические идеи Д. И. Каченовского, модные в стране после Крымской войны, красной нитью пройдут через его творчество.

Энергия и компетентность Д. И. Каченовского делали его востребованным в стенах университета. В 1850–1851, 1853, 1867–1870 гг. он был секретарём

юридического факультета [19, л. 89 об.–91], а в 1870 г. его избрали деканом [15, с. 211]. Как значится в его «Формулярном списке», Д. И. Каченовский «За отлично усердную службу удостоен получить Высочайшее Его Императорского Величества благоволение» (1853) [19, л. 90 об.–91].

Основными предметами преподавания Д. И. Каченовского были «Общенародное право и дипломатия», «Международное право» и «Государственное право европейских держав» (1860) [13, с. 15; 14, с. 16]. Именно лекции по указанным предметам наряду с его докторской диссертацией сделали учёного таким знаменитым. Известный медиэвист М. М. Ковалевский, который учился с конца 1860-х гг. в Харьковском университете, так объяснял свой выбор в пользу именно этого факультета: «Истории в это время легче было научиться на юридическом факультете, где тон преподавания давал незабвенный Д. И. Каченовский... В России я не слышал лучшего профессора» [10, с. 64].

Блестящая преподавательская деятельность Д. И. Каченовского завершилась в 45 лет. Уже с середины 1860-х гг. стали проявляться признаки чахотки. Неизлечимо больной, он мужественно продолжал исполнять обязанности декана юридического факультета и лишь незадолго до смерти написал прошение о сложении с себя полномочий [20, с. 245].

Главной работой Д. И. Каченовского стала его докторская диссертация «О каперах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле» (1855). Для медиэвистики эта работа представляет интерес с точки зрения изучения международных отношений. Источниками для написания монографии стали главным образом общие сборники дипломатических актов и сборники решений адмиралтейских судов.

Д. И. Каченовский считал достаточно существенными отличия морской войны от континентальной и, в связи с этим, признавал закономерность каперства. В истории каперства он выделял пять периодов. Первый из них охватывал время с XII до конца XVI вв., второй – с конца XVI в. до Утрехтского мира 1713 г. [4, с. X]. Таким образом, первый период – целиком, а второй – в значительной степени, принадлежали эпохе Средневековья.

В соответствии с задачами работы, автор охарактеризовал сущность каперства и выяснил время его возникновения. «Первые следы существования каперства, – отмечал он, – заметны в странах, которые прилегают к Средиземному морю. Уже в 1288 г. арагонский король Альфонс III предписал приморским городам брать с корсаров обеспечение в том, что они не будут грабить имущество у сограждан и нападать на неприятеля во время перемирий и в нейтральных портах» [4, с. 11]. Д. И. Каченовский разделял мнение известного французского ученого Ж.-М. Пардессо о том, что устав Альфонса III был древнейшим законодательством относительно каперства.

В истории каперства автор особо выделял и ряд других правительственных распоряжений. Так, в течение XIV в. во всех государствах южной Европы «корсары потеряли прежнюю независимость и должны были подчиниться закону» [4, с. 13]. Иначе, по мнению автора, обстояло дело в других регионах Европы. Одно из центральных мест в истории средневекового каперства Д. И. Каченовский отводил англо-французским войнам. «Нигде частная морская война не свирепствовала в такой степени, как в Англии и Франции», – отмечал учёный [4, с. 13–14]. Он связывал этот процесс с многовековым соперничеством двух стран и феодальными раздорами

во Франции. В истории французского каперства Д. И. Каченовский выделял 1373 г., когда король Карл V учредил должность адмирала. Отныне именно он раздавал каперам патенты, а для надзора за каперами, полностью подчинёнными теперь правительству, к концу XV в. были учреждены призовые суды [4, с. 14–18]. Таким образом, в отличие от Испании, обуздавшей своеволие каперов, королевская власть Франции лишь почти веком позже, чем Арагон, сумела поставить их действия под свой контроль.

По мнению Д. И. Каченовского, первый период истории европейского каперства, когда «морская война почти ничем не отличалась от пиратства», длился до конца XVI в. «Знаменитая борьба между Нидерландами и Испанией открывает новый период в истории каперства», – отмечал он [4, с. 21]. Особенности этого этапа Д. И. Каченовский считал, с одной стороны, издания воюющими государствами произвольных декретов против нейтральных стран, а с другой – резкое увеличение количества каперов, которые представляли опасность для всемирной торговли. При этом Д. И. Каченовский не идеализировал способы ведения войны морскими гёзами против Испании. Эти гёзы не только уничтожили испанскую торговлю, но и «начали нападать на всех, не различая друзей от врагов, и превратились в отчаянных пиратов» [4, с. 22]. Война Испании с Нидерландами, по мнению ученого, стала эпохальным событием в истории каперства еще и потому, что с этих пор институт каперства сделался «всеобщим учреждением на Западе Европы» [4, с. 24].

Монография Д. И. Каченовского стала крупным явлением в современной ему науке, как отечественной, так и зарубежной. Выводы автора относительно особенностей развития каперства в средневековой Европе были использованы известными учёными В. П. Даневским, М. А. Таубе и др. [см. напр.: 18, с. 324, 334, 336, 337], а, по словам его коллеги А.Н. Стоянова «ссылки на книгу «О каперах» можно найти во многих новейших сочинениях западноевропейских публицистов» [17, с. 8]. И хотя вопрос о начале первого периода истории каперства требует уточнений, многие из положений этой работы не утратили своей научной ценности и поныне.

Окончательному профессиональному становлению учёного способствовали его заграничные командировки по Германии, Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Швейцарии, Австрии, Испании, Италии, Ирландии. Уже во время первой научной командировки 1858–1859 гг. Д. И. Каченовский познакомился с многими видными учёными Запада. Он особенно ценил лекции и личные беседы с профессором Берлинского университета Л. Ранке, поскольку тот «из всех историков... придаёт особенную важность международным вопросам» [5, с. 6]. Для изучения отношений Ганзы и Руси много делал гамбургский медиевист И. Лаппенберг, знакомство с которым позволило Д. И. Каченовскому назвать его «одним из самых глубоких знатоков ганзейской старины» [5, с. 8].

Посещение европейских стран давало Д. И. Каченовскому необходимый материал и для характеристики их современной правовой системы, и для исторических экскурсов, в том числе в историю международных отношений. Если в своих «Рассказах об Испании» (1862) он лишь обозначил некоторые эпизоды Реконксты, в том числе отвоевание у арабов знаменитым Сидом Валенсии [7, с. 4], то в обширном очерке «Флоренция и её старые мастера» (Из путешествий по Италии) (1869) он подробно остановился как на политических, так и на культурных контактах ряда средневековых европейских государств.

Автор рассматривал историю Флоренции с V по XV вв., уделяя значительное внимание влиянию на внутреннее развитие государства внешних факторов (варварские вторжения, византийское и франкское владычество, нападения арабов и норманнов, борьба гвельфов и гибеллинов, противостояние или взаимодействие флорентийцев с германскими императорами) [8, с. 638, 639 и др.]. При этом временем происхождения независимой городской общины Флоренции Д. И. Каченовский считал поражение императорского наместника в борьбе с флорентийцами в 1113 г. [8, с. 654–655].

Подчёркивая высокий уровень развития экономики и гражданского общества, Д. И. Каченовский, вместе с тем, отвергал известное мнение о том, что Флоренцию следует считать «колыбелью новоевропейского искусства». По автору, живопись здесь находилась в застое до XV в. [8, с. 660]. Отметим, что в другом месте учёный доводил период господства «оков» «византийского мастерства» в Италии лишь до XIII в. [8, с. 640] и именно с ним в основном связывал указанные застои явления. Данное противоречие, как и, в целом, негативная оценка раннесредневекового влияния на развитие итальянского искусства, представляются уязвимыми для критики.

Экскурсы в историю культуры и межкультурных связей не являлись главным предметом исследований Д. И. Каченовского. На первое место он выдвигал изучение правовых аспектов международных отношений. Так, в публикации «О современном состоянии политических наук на Западе и в России» (1862) он утверждал: «в средние века развитию юридических сношений между независимыми племенами препятствовало, с одной стороны, грандиозное, но непрактическое представление о всемирно-христианском государстве; с другой – дикое самоуправство, вошедшее в обычай» [6, с. 101–102].

Эти и другие аспекты Д. И. Каченовский рассматривал в своём основном учебном курсе – «Курсе международного права». В 1863 г. этот курс был опубликован, хотя и в незавершённом виде, и включал в себя, наряду с эпохой Древнего мира, эпоху Средневековья.

Концепция развития международного права в Средние века, выдвинутая Д. И. Каченовским, включала в себя несколько главных элементов. Среди них: признание огромной роли в выработке этого права христианской Церкви, римских пап и германских императоров, влияние на этот процесс общественного строя и национального характера германцев, а также констатация общего смягчения под влиянием вышеизложенных факторов нравов и международной напряжённости в Средние века.

В отличие от древних религий, задерживавших, по определению Д. И. Каченовского, «развитие внешних сношений», в христианстве «как раз и нет племенных и государственных различий»; оно «связывает человечество в одну братскую семью» [9, с. 213] и, таким образом, само христианство «было возвышено над государством» [9, с. 223]. Учёный пытался ещё более усилить категоричность этого вывода, когда ниже отмечал: «Религия христианская не только склоняла умы к миру, но, так сказать, раздвинула границы человеческого общества, открыла людям новые пути к свободному сближению» [9, с. 220]. В свою очередь римские папы и германские императоры, несмотря на их длительную борьбу друг с другом, изображались Д. И. Каченовским как творцы европейского политического и правового единства. «Как бы то ни было, – утверждал автор, – под опекой императора и папы

Европа впервые почувствовала своё единство и могла выдержать долголетнюю борьбу против мусульманства» [9, с. 253]. В другом месте учёный отмечал, что под влиянием именно пап и императоров «народы пришли к убеждению в необходимости для Европы общего права» [9, с. 254].

Однако общетеоретические рассуждения Д. И. Каченовского часто приходят в противоречие с его же конкретнoисторическими фактами. Эти факты рисуют картину средневековой Европы, весьма далёкую от государственной, конфессиональной, этнической и классовой гармонии. В лекциях харьковского профессора перед нами предстаёт общество, в котором идёт постоянная борьба.

Значительное место в своём курсе Д. И. Каченовский уделил и характеристике феодализма. Его автор трактовал, как «совокупность договоров и обычаев о разделении и защите земли». «Политическая централизация чужда феодальному порядку» – указывал он. [9, с. 240]. Что же касается значения феодальной системы в истории Европы, то она, по определению автора, «связала запад, при переходе от варварства к оседлости, прочным цементом, положила конец бродяжничеству, прикрепляла народы к земле, устроила недвижимую собственность и пробудила в каждой группе, в каждом отдельном классе жителей солидарность, корпоративный дух» [9, с. 240].

Некоторая идеализация Д. И. Каченовским феодального общества стала продолжением его, не во всём критического, подхода к истории средневековой Западной Европы в целом. Ярко выраженные западнические идеи учёного предопределили и ряд других его небесспорных выводов. Среди них утверждения о том, что «международные отношения в средние века значительно изменились к лучшему только на западе Европы», а «кельты и славяне были принуждены уступить ему (германскому племени. – С. Л.) первенство в деле возрождения Европы к новой жизни» [9, с. 225, 231].

Однако во многих местах своего курса сам Д. И. Каченовский откровенно признавал очевидные различия между правовой теорией и практикой в вооружённых столкновениях на Западе Европы. Это касалось и наличия «дурных обычаев» при захвате имущества иностранцев, и крайне острого характера борьбы горожан против феодалов, и бессмысленной жестокости последних, которые «не только не имели обыкновения щадить неприятеля, но изувечивали пленных, казнили полководцев за храброе сопротивление, жестоко опустошали города и деревни» [9, с. 241, 245–246]. Более того, автор признавал, что «феодальные законы и обычаи или терпели анархию, или были против неё бессильны», а «почти все войны в Европе от XI до XV столетий», в том числе межгосударственные, «носят на себе феодальный характер» [9, с. 241, 243].

Курс Д. И. Каченовского включал в себя и ряд других важных элементов, позволяющих воссоздать поле деятельности международного права в средневековой Европе. Последние параграфы курса носят соответствующие названия: «Влияние рыцарства на военные обычаи и международные сношения в Западной Европе» и «Взгляд на историю международной торговли и морского права в средние века». И хотя в последнем случае материалом для курса Д. И. Каченовского послужили материалы собственной магистерской диссертации, именно характеристика им феодальной системы и рыцарства производила самое большое впечатление на слушателей.

М. М. Ковалевский так писал о достоинствах курса учителя: «Его лекции по истории международных отношений и по истории государственных учреждений давали возможность обхватить одним взглядом в его главных и существенных чертах прогрессивный ход развития общественно-политических форм», а «лекции о влиянии, например, феодализма и рыцарства или средневековой церкви и итальянской дипломатии на выработку начал международного права или по истории смягчения ужасов войны и развития нейтралитета могут быть признаны образцовыми» [10, с. 64–65]. Важно подчеркнуть, что «Курс международного права» был переведен на английский язык [17, с. 31–32] и стал доступен студентам и учёным не только в Российской империи, но и за рубежом.

Таким образом, Д. И. Каченовский внёс заметный вклад в изучение истории международных отношений европейского Средневековья. Он может считаться центральной фигурой харьковской юридической школы медиевистики третьей четверти XIX в. Основными предметами преподавания Д. И. Каченовского были международное право и государственное право европейских держав, а его главной научной работой стала докторская диссертация «О каперах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле» (1855), которая получила широкую известность как в Российской империи, так и в Европе. Средневековое международное право, история каперства и торговли, общественно-политическая и культурная жизнь Флоренции и влияние на её развитие внешних факторов составляли главные направления исследований учёного. Творчество Д. И. Каченовского оказывало значительное влияние не только на студентов, но и на коллег, а большинство его научных трактовок с успехом выдержали испытание временем.

REFERENCES

1. Holobutskiy, P. V. 2007: Kachenovskiy Dmytro Ivanovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 tomakh. Kyiv. 4, 156. (In Ukrainian) олобуцький, П. В. 2007: Каченовський Дмитро Іванович. Енциклопедія історії України : у 10 томах. Київ. 4, 156.
2. Grabar, V. 1895: D. I. Kachenovskij. Enciklopedicheskij slovar Brokgauza i Efrona. Sankt-Peterburg. 28, 808. (In Russian) Грабарь, В. 1895: Д. И. Каченовский. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург. 28, 808.
3. De-Pule, M. 1874: Kharkovskij universitet i D.I. Kachenovskij. Vestnik Evropy. 1, 75–115. (In Russian) Де-Пуле, М. 1874: Харьковский университет и Д.И. Каченовский. Вестник Европы. 1, 75–115.
4. Kachenovskij, D. I. 1855: O kaperah i prizovom sudoproizvodstve v otnoshenii k nejtralnoj torgovle. Moskva. (In Russian) Каченовский, Д. И. 1855: О каперах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле. Москва.
5. Kachenovskij, D. I. 1860: Otchyot o puteshestvii po Zapadnoj Evrope v 1858–1859 gg. Kharkov. (In Russian) Каченовский, Д. И. 1860: Отчёт о путешествии по Западной Европе в 1858–1859 гг. Харьков.
6. Kachenovskij, D. 1862: O sovremennom sostoyanii politicheskikh nauk na Zapade Evropy i v Rossii. Kharkov. (In Russian) Каченовский, Д. 1862: О современном состоянии политических наук на Западе Европы и в России. Харьков.

7. Kachenovskij, D. I. 1862: Rassказы ob Ispanii. В. m. (In Russian) Каченовский, Д. И. 1862: Рассказы об Испании. Б. м.
8. Kachenovskij, D. I. 1869: Florenciya i eyo starye мастера (Iz puteshestvij po Italii). Vestnik Evropy. 8, 634–683; 10, 678–750. (In Russian) Каченовский, Д. И. 1869: Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). Вестник Европы. 8, 634–683; 10, 678–750.
9. Kachenovskij, D. I. 1863: Kurs mezhdunarodnogo prava. Kharkov. 1863. Ch. 1. (In Russian) Каченовский Д. И. 1863: Курс международного права. Харьков. 1863. Ч. 1.
10. Kovalevskij, M. 1895: Moё nauchnoe i literaturnoe skitalchestvo. Russkaya mysl. 1, 61–80. (In Russian) Ковалевский, М. 1895: Моё научное и литературное скитальчество. Русская мысль. 1, 61–80.
11. Lyman, S. I. 2007: Istoriia serednikh vikiv u tvorchosti D. I. Kachenovskoho (1827–1872). Naukovyi visnyk Kharkivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Istoriia ta heohrafiia. Kharkiv. 25–26, 159–163. (In Ukrainian) Лиман, С. І. 2007: Історія середніх віків у творчості Д. І. Каченовського (1827–1872). Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету. [Scientific Bulletin of Kharkiv State Pedagogical University] Серія: Історія та географія. Харків. 25–26, 159–163.
12. Lyman, S. I. 2009: Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekove v ocenkah medievistov Ukrainy (1804 – pervaya polovina 1880-h gg.). Kharkov. (In Russian) Лиман, С. І. 2009: Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков.
13. Oboznreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1850/1851 uchebnyj god. 1850: Kharkov. (In Russian) Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1850/1851 учебный год. 1850: Харьков.
14. Oboznreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1864/1865 uchebnyj god. 1865: Kharkov. (In Russian) Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1864/1865 учебный год. 1865: Харьков.
15. Protokoly zasedanij soveta imperatorskogo Kharkovskogo universiteta i prilozheniya k nim. 1870: Kharkov. 8, 209–248. (In Russian) Протоколы заседаний совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1870: Харьков. 8, 209–248.
16. Savchuk, K. O. 2014: Dmytro Ivanovych Kachenovskiy ta yoho vnesok u stanovlennia svitovoi ta vitchyznianoї nauky mizhnarodnoho prava. Ukrainskiy shchorichnyk mizhnarodnoho prava. 575–585. (In Ukrainian) Савчук, К. О. 2014: Дмитро Іванович Каченовський та його внесок у становлення світової та вітчизняної науки міжнародного права. Український щорічник міжнародного права. 575–585.
17. Stoyanov, A. N. 1894: Vospominanie o D.I. Kachenovskom. Kharkov. (In Russian) Стоянов, А. Н. 1894: Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков.
18. Taube, M. A. 1898: Istoriya zarozhdeniya sovremennogo mezhdunarodnogo prava. (Srednie veka). Kharkov. T.2. Chast osobennaya. Principy mira i prava v mezhdunarodnyh stolknoveniyah srednih vekov. (In Russian) Таубе, М. А. 1898: История зарождения современного международного права. (Средние века).

- Харьков. Т.2. Часть особенная. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков.
19. Formulyarnyj spisok o sluzhbe ekstraordinarnogo professora Kharkovskogo universiteta, nadvornogo sovetnika Kachenovskogo. Centralnyj gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Ukrainy v g. Kieve. Fond 2162. Opis 2. Delo 94. L. 88–93. (In Russian) Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве. Фонд 2162. Опись 2. Дело 94. Л. 88–93.
 20. Yuridicheskij fakultet Kharkovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushestvovaniya (1805–1905). 1908: Kharkov. (In Russian) Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). 1908: Харьков.

Liman S. I.

Doctor of Sciences (History), Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: limans@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

INTERNATIONAL RELATIONS OF MEDIEVAL EUROPE IN WORKS OF D. I. KACHENOVSKIY (1827–1872)

The article dwells on reaearch and academic activity of D. I. Kachenovskiy at Kharkiv University. His contribution is shown to the study of international relations history at Middle Ages. It is emphasized that we are quite right to call D. I. Kachenovskiy one of most prominent Ukrainian experts in this field, despite his certain idealization of feudal society. Main teaching subjects of D. I. Kachenovskiy were international law and state law of European powers. The basic research work by D. I. Kachenovskiy became his doctoral thesis «On Privateers and Prize Proceedings Relative to Neutral Merchandise» (1855) which became widely known both in Russian Empire and Europe. D. I. Kachenovskiy admitted the appropriateness of privateering, characterized its essence and shared the opinion of well-known French scholar J.-M. Pardessus that charter by Aragon king Alfonso III of 1288 had been the first legislative act relating to privateering. The first period in European privateering history when “naval war was almost indistinguishable from piracy” lasted, by the scholar’s opinion, up to the end of XVI century. His «Course in International Law» was published in 1863, though unfinished, and embraced the antiquity as well as Middle Ages. The concept of international law development in the Middle Ages as proposed by D. I. Kachenovskiy included several basic elements. Those are: admission of the tremendous contribution of Christian Church, Roman Popes and German Emperors in elaboration of this law, influence of public order and national character of German tribes, as well as statement of general détente of mores and international tension in the Middle Ages under the effect of above-cited factors. The scholar emphasized positive influence

of knighthood on customs of war and international relations. Medieval international law, history of privateering and trade, social-political and cultural life of Florence and effect of internal factors on its development were the main lines in research of the scientist. Works by D. I. Kachenovskiy exerted the substantial impact not only on students, but on his colleagues as well, and his scientific treatments mostly sustained time exam.

Keywords: international relations, D. I. Kachenovskiy, history, Middle Ages, historiography, Kharkov University.

Лиман С. І.

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: limans@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ У ТВОРЧОСТІ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО (1827–1872)

У статті розглядається науково-педагогічна діяльність Д. І. Каченовського в Харківському університеті. Показано його внесок у вивчення історії міжнародних відносин в Середні віки. Підкреслюється, що Д. І. Каченовського з повним правом можна вважати одним з найбільших вітчизняних фахівців в даній області, незважаючи на деяку ідеалізацію ім феодального суспільства. Основними предметами викладання Д. І. Каченовського були міжнародне право і державне право європейських держав. Головною науковою роботою Д. І. Каченовського стала його докторська дисертація «Про капери і призовому судочинстві в ставленні до нейтральної торгівлі» (1855), яка отримала широку популярність як в Російській імперії, так і в Європі. Д. І. Каченовський визнавав закономірність каперства, охарактеризував його сутність і поділяв думку відомого французького вченого Ж.-М. Пардессю про те, що статут арагонського короля Альфонса III 1288 р. був першим законодавством щодо каперства. Перший період історії європейського каперства, коли «морська війна майже нічим не відрізнялася від піратства», тривав, на думку вченого, до кінця XVI ст. «Курс міжнародного права» був опублікований в 1863 р, хоча і в незавершеному вигляді, і включав в себе, поряд з епохою стародавнього світу, епоху Середньовіччя. Концепція розвитку міжнародного права в Середні віки, висунута Д. І. Каченовським, включала в себе кілька головних елементів. Серед них: визнання величезної ролі у формуванні цього права християнської церкви, римських пап і німецьких імператорів, вплив на цей процес суспільного ладу і національного характеру германських племен, а також констатація загального пом'якшення під впливом вищевикладених чинників моралі та міжнародної напруженості в Середні віки. Вчений підкреслював позитивний вплив лицарства на військові звичаї та міжнародні відносини. Середньовічне міжнародне право, історія каперства і торгівлі, суспільно-політичне та культурне життя Флоренції і вплив на її розвиток зовнішніх факторів становили головні напрямки досліджень вченого. Творчість Д. І. Каченовський мала значний вплив не тільки на студентів, а

й на колеґ, а більшість його наукових трактувань з успіхом витримали випробування часом.

Ключові слова: міжнародні відносини, Д. І. Каченовський, історія, Середні віки, історіографія, Харківський університет.

Мар'єнко Н. Ю.

аспірант

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: nikita.marienko77@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4299-4165>

ПРАВИЛА О РАЗБИРАТЕЛЬСТВЕ ССОР, СЛУЧАЮЩИХСЯ В ОФИЦЕРСКОЙ СРЕДЕ: ЗНАЧЕНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ ИЗМЕНЕНИЯ ДУЭЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В 1894 Г.

В статье характеризуются Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде 1894 г., изменивших дуэльное законодательство в Российской империи. В соответствии с новым дуэльным постановлением любая конфликтная ситуация в офицерском сообществе передавалась на рассмотрение Суда общества офицеров, который наделялся полномочиями, позволяющими либо признавать примирение соответствующим достоинству офицера и традициям части, либо назначать поединок как единственно приличное средство удовлетворения оскорблённой чести. Целью указанного нововведения, как это объяснялось в журнале «Русский инвалид», было повышение общего уровня понятий о чести в офицерской среде. Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде, не были согласованы с Уложением о наказаниях 1885 г., запрещавшим поединки всех граждан Российской империи, в том числе и военнослужащих. Это юридическая коллизия стала препятствием для разработки законодательной регламентации дуэли и обусловила невозможность появления официального дуэльного кодекса. Соответственно, возникли трудности в процессе применения Правил. На практике это привело к множеству поединков, которые происходили по несущественным поводам. К тому же, новый дуэльный закон породил ещё одно противоречие, связанное с тем, что поединки с участием гражданских лиц рассматривались по-прежнему строго, и могли заканчиваться суровым наказанием. Это создавало почву для дополнительных конфликтов между ними и представителями офицерского корпуса. Кроме того, закон 1894 г. влиял на отношения в офицерской среде, поскольку в связи с новыми полномочиями Судов общества офицеров акцент теперь делался не на личной оценке того или иного происшествия, а на корпоративном мнении о нём. В выводе отмечается, что дуэльное постановление 1894 г., направленное на то, чтобы повысить общий уровень представлений о чести в офицерской среде и взять под контроль устоявшиеся нормы защиты личной чести, не достигло намеченных результатов.

Ключевые слова: дуэль, дуэльное законодательство, Российская империя.

Со времени распространения поединков в Российской империи и вплоть до 1894 г. нормативный статус дуэли оставался практически неизменным. Можно говорить лишь о некоторых стилистических особенностях трактовки поединка как преступления. Так, петровское дуэльное постановление отличалось драконовскими формулировками, и носило, скорее, устрашающий и предупредительный характер [17, с. 260–263], екатерининское – имело выраженную гуманную окраску в духе эпохи Просвещения [18, с. 839–846] и считалось самым мягким среди соответствующих европейских указов [11, с. 23], а николаевское – преследовало цель «полицейской» регламентации частных сфер жизни [23, с. 767–774], и отражало его личную неприязнь по отношению к поединкам: «Я ненавижу дуэль. Это варварство» [20, с. 185]. То есть, некоторые, в том числе и правовые отличия, которые можно обнаружить в упомянутых документах, не влияли на нормативную оценку дуэли: она считалась преступлением и строго преследовалась законом. И только Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде 1894 г. [19, с. 257–259] существенно изменили почти двухвековое состояние дуэльного законодательства.

В настоящей статье ввиду некоторых неточностей, устоявшихся в историографии, мы предпримем попытку охарактеризовать значение нового дуэльного постановления, и дать оценку тем последствиям, к которым оно привело. Ранее вопросы дуэльного законодательства в Российской империи рассматривались И. Рейфман и А. Мельниковой, однако их оценки закона 1894 г. нуждаются в дополнении.

Источниковая база статьи – нормативные и публицистические источники, а также судебно-следственные дела о поединках. Дуэльные постановления позволяют проследить отношение государства к поединку как способу защиты личной чести, а судебно-следственные дела могут рассматриваться как документальное отражение этого отношения на конкретных примерах. В публицистических источниках зафиксировано отношение российской общественности к дуэли после 1894 г.

В 1892 г. в газете «Новое время» стали появляться статьи, свидетельствовавшие о начале подготовки проекта о «законодательном упорядочении дуэлей в офицерской среде» [10, с. 296–297], которые были реакцией на поднятый в том же году в военном ведомстве вопрос о поединках [24, с. 112]. Вскоре, в 1894 г. были опубликованы Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде, являвшие дополнением к соответствующим статьям Военно-Морского Дисциплинарного и Военно-Морского Судебного уставов. Вот основные положения закона 1894 г.: 1. «Командир полка о всяком оскорблении, роняющем достоинство офицерского звания, нанесённом офицером своему товарищу... передаёт на рассмотрение Суда общества офицеров», 2. «Суд общества офицеров... принимает меры к примирению в том случае, если признает примирение согласным с достоинством офицера и с традициями части; в противном же случае постановляет, что поединок является единственно приличным средством удовлетворения оскорблённой чести офицера», 3. «Когда поссорившиеся, согласно определению Суда, решат окончить ссору поединком, Суд общества офицеров употребляет своё влияние на секунданта в том смысле, чтобы условия дуэли наиболее соответствовали обстоятельствам данного случая», 4. «Если в течение двух недель по объявлении решения Суда общества офицеров, поединок не состоится, и отказавшийся от поединка офицер не подаст просьбы об увольнении от службы, то Командир полка входит по команде с представлением об его увольнении без прощения» [19, с. 257–258]. В журнале «Русский инвалид» так объяснялось новое дуэльное постановление: «В основу этого

законодательного вопроса была положена мысль, – прекратить в целях повышения общего уровня понятий о чести в офицерской среде, замечавшиеся, хотя и редкие, случаи оставления в рядах армии офицеров, оскорбивших своих товарищей и не давших им за то должного удовлетворения, а равно офицеров, потерпевших оскорбление и не озаботившихся принять соответствующие меры к восстановлению своей чести» [цит. по 4, с. 76]. Таким образом, из закона и из официальной газеты Военного министерства исходило мнение, что Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде способны резко изменить сам дух тех нравов, которые господствовали в то время в офицерской среде.

Источником закона 1894 г. справедливо принято считать соответствующее немецкое законодательство. В Высочайшем указе Вильгельма II (1874 г.) фиксируется схожее с процитированным выше мнение: «Я не потерплю в армии офицеров, способных задеть преступным образом честь своего товарища, также как и офицеров, не сумевших защитить своей чести». Однако в связи с участвовавшими случаями поединков по несущественным поводам в последующем были приняты указы, которые поэтапно как бы аннулировали это постановление 1874 г. Так, в 1891 г. к барьеру было запрещено выходить семейным офицерам и офицерам, к тому времени дравшимся уже трижды, а в 1897 г. Вильгельм II в одном из своих указов написал следующее: «Я хочу, чтобы поединки моих офицеров предупреждались чаще, чем до сих пор» [11, с. 138]. Сразу заметим, что в Российской империи дуэльное законодательство после 1894 г. не претерпело каких-либо существенных изменений вплоть до 1917 г. за исключением того, что в 1912 г. Суд общества офицеров был заменён на Суд чести, который приобрёл ещё большие полномочия при разрешении личных конфликтов.

Сам статус дуэли после закона 1894 г. оказался не столь однозначным, как это может показаться на первый взгляд. По мнению современных исследователей, он определялся как «частично легализованный» [21, с. 90] или «полузаконный» [14, с. 277]. Такие определения имеют под собой основание. По крайней мере, со времени появления «Правил о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде» мы не знаем ни одного случая, когда бы представители офицерского сообщества получали сколько-нибудь серьёзное наказание за дуэль. Тем не менее, указания на полную безнаказанность за участие в поединке в законе не было, на что в своё время справедливо указал анонимный офицер, скрывшийся за псевдонимом «М. Э.» [12, с. 46–47]. Собственно, в самом указе предписывалось следующее: «Следственное производство о поединке между офицерами, по роду своему подлежащее судебному рассмотрению, препровождается с заключением прокурорского надзора подлежащему начальнику, от которого, вместе с бывшими по данному случаю постановлениями Судов общества офицеров, представляется по команде Военному Министру, для всеподданнейшего доклада Государю Императору...» [19, с. 258]. Обнаруженный нами пласт однообразных судебно-следственных дел о поединках в этот период не даёт каких-либо значительных данных, позволяющих судить о подробностях как самих дуэлей, так и о характере следствия, однако даёт представление об общем отношении властей к конфликтам чести. Приведём пример одного из типичных дуэльных дел рассматриваемого времени. В письме военного министра министру юстиции читаем: «Рассмотрев доставленное мне Прокурором Иркутской Судебной Палаты следственное производство о поединке между поручиком 29-го Восточно-Сибирского стрелкового полка Кирротаром и титулярным советником

Стратановичем, я полагаю с своей стороны испросить Высочайшее соизволение на прекращение дальнейшего производства по этому делу. Посему препровожаю при сём, согласно примечанию к ст. 1243 Устава Уголовного Судопроизводства, проект всеподданнейшего доклада по означенному делу с приложением подлинного производства. Покорнейше прошу Ваше Высокопревосходительство, в случае согласия с содержанием доклада, подписать таковой и возвратити его мне для представления на Высочайшее благоволение». В ответном письме содержится следующая информация: «... свидетельствуя совершенное своё почтение..., имеет честь возвратити при сём с подписанием препровождённого при отношении... проект всеподданнейшего доклада по делу о поединке... вместе с относящимися к нему следственным производством и заключением прокурорского надзора». Затем следует выписка о рассматриваемом деле из Военного Министерства: «По всеподданнейшему докладу Временным Управляющим Военным Министерством обстоятельств дела о поединке между Кирротаром и Стратановским, Государь Император повелеть соизволил: дальнейшее производство по сему делу прекратить с освобождением от уголовной ответственности лиц, привлечённых к следствию в качестве обвиняемых» [2, л. 1–5]. Другие дела рассматриваемого времени были полностью идентичными, из чего не трудно догадаться, что в действительности после 1894 г. поединки с участием представителей офицерской среды рассматривались формально, а решения выносились в соответствии с неписаными представлениями о характере дуэли как правонарушения. Ещё раз уточним, что дуэль по-прежнему с юридической точки зрения продолжала оставаться серьёзным правонарушением, за которое полагалось строгое наказание, – тем более, что Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде не были согласованы с действующим Уложением о наказаниях 1885 г., запрещавшим поединки, и действие этого закона распространялось на всех подданных Российской империи, в том числе и на военнослужащих [24, с. 205]. Наказуемость дуэли подтверждалась, к слову, и в объяснительной записке, напечатанной в журнале «Русский инвалид», где сама невозможность на законодательном уровне разрешить поединок обосновывалась следующей причиной: «... по крайней затруднительности выделить заранее имеющейся в виду случаи» [цит. по 24, с. 208]. Собственно, уникальность каждого дуэльного происшествия и отсутствие единого для всей офицерской среды регламентирующего поединок документа и стали проблемой, которая возникла вскоре после появления Правил о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде. Впоследствии к этой проблеме добавились и другие, не только юридического, но и социального характера. По крайней мере, обратим внимание на их проявления.

Во-первых, новое дуэльное постановление 1894 г. оказалось полностью несогласованным с реальной дуэльной практикой в Российской империи. Отсутствие дуэльных кодексов и единых представлений о чести как личном чувстве, защита которого и считалась причиной дуэльных конфликтов, создавало неясное видение того, каким именно образом должны рассматриваться дела чести среди военнослужащих. Не способствовало положительному разрешению этого вопроса и то, что он был ограничен офицерской средой, ведь в разных видах войск были отличия и действовали свои дуэльные традиции и представления о чести. Ярким подтверждением указанных противоречий стал безуспешный процесс по выработке первого в Российской империи дуэльного кодекса. Уже в 1894 г. военным министром П. С. Ванновским было поручено задание генералу-лейтенанту А. А. Кирееву по

выработке свода правил для поединков в офицерской среде. Надо сказать, что А. А. Киреев был едва ли не лучшим кандидатом для столь ответственного предложения. В офицерской среде он пользовался репутацией авторитетнейшего специалиста в вопросах чести. Ещё с 1857 г. по поручению Великого князя Николая Николаевича он занимался разработкой Устава чести и дуэли для полковых Судов. Таким образом, составление нового проекта, ввиду досконального знания вопроса, не составляло для него значительного труда. Помимо технических правил дуэлей, в подготовленном А. А. Киреевым документе также были обозначены причины личных конфликтов и соответствующие им условия поединков. В 1895 г. для рассмотрения свода правил для поединков в офицерской среде при Главном Штабе была образована Комиссия под председательством генерала от кавалерии А. П. Струкова. Она не приняла многих положений А. А. Киреева, т. к. они «не соответствовали ни духу закона 1894 г.», ни мнению членов Комиссии. Комиссия выработала свой соответствующий проект, который включал в себя свод технических правил поединка, а также циркулярное разъяснение Судам общества офицеров. Оба заметно отличающихся документа П. С. Ванновским было предложено представить на рассмотрение Старшим войсковым начальникам. Результаты же их заключений (их было около двухсот) были настолько разнообразными, что выработать конечный Свод правил оказалось невозможным. Единственный вывод, который можно было сделать из двухсот, весьма несхожих заключений, состоял в том, что необходимо выработать такой документ, который устранил бы разнообразие как в понимании закона 1894 г., так и в процессе его применения. В 1899 г. была составлена очередная Комиссия по выработке регламентирующего дуэль документа под председательством генерала от инфантерии Д. Н. Дохтурова, но и её работа не привела к сколько-нибудь существенному результату. Следующей попыткой составления свода правил для поединков в офицерской среде была совместная деятельность Главного Штаба, накопившего к тому времени богатый материал по рассматриваемому вопросу, и Главного Военно-судного Управления. Однако и в данном случае она оказалась безуспешной. В связи с тем, что по действующему Уложению о наказаниях 1885 г. дуэль по-прежнему считалась преступлением, законодательная регламентация поединков была признана неудобной, а от издания официального дуэльного кодекса и вовсе отказались [15, с. 98–99]. Необходимость же дать войскам руководство хотя бы по технической стороне поединка обусловила появление Пособия для ведения дел чести в офицерской среде генерала И. Микулина [15]. Впрочем, это произошло уже в 1912 г. При этом отметим, что к 1912 г. в Российской империи уже существовал дуэльный кодекс – в 1908 г. был опубликован Дуэльный кодекс В. Дурасова [6]. Однако этот документ, как и Дуэльный кодекс А. Суворина 1913 г. [22] (Правила поединка С. Важинского 1912 г. были посвящены исключительно технической стороне поединка), был результатом частной инициативы, и поэтому не мог обладать официальным статусом, а его популярность наблюдалась, скорее, у гражданских лиц. Отсутствие официального дуэльного кодекса порой приводило к вынужденным злоупотреблениям своими полномочиями со стороны Судов общества офицеров, результатом чего было бесчисленное количество дуэлей по ничтожным, несущественным поводам [10, с. 299]. Вот почему заключительный эпизод романа А. И. Куприна «Поединок», в котором идёт речь о смертоносной дуэли между Ромашовым и Николаевым из-за женщины (с 1894 г. и столь деликатные вопросы, требующие как можно меньшей огласки, стали объектом вмешательства Судов

общества офицеров) можно считать вполне точной иллюстрацией тех несчастных случаев, к которым могли приводить решения, принятые Судом общества офицеров. Роковую роль в романе исполняет Шуручка, жена Николаева – она уже несколько лет мечтает о том, чтобы её муж поступил в военную академию, и смириться с тем, что её муж погибнет, не может. Накануне поединка она приходит к Ромашову, проводит с ним ночь, и просит его во время дуэли выстрелить мимо с тем, что Николаев, её муж, поступит так же. Ромашов ради своей возлюбленной готов и вовсе отказаться от поединка, и, как следствие, подать в отставку, однако Шуручку это категорически не устраивает: репутация будущего абитуриента военной академии должна быть «без пушинки». На следующий день Ромашов погибает на дуэли [9].

Во-вторых, Правилами о разбирательстве ссор, случающихся, в офицерской среде, что исходит и из самого названия документа, были как бы проигнорированы в дуэльном вопросе гражданские лица. Невыгодное положение, в котором они оказались, стало причиной дополнительных конфликтов между ними и лицами офицерского звания [7, с. 245]. Юридический статус поединка для военнослужащих был двойственным, однако в действительности офицеры получили некое право на дуэль в то время, в то время как поединки неслужащих граждан продолжали считаться преступлением. Более того, несмотря на распространённое в историографии мнение, что дуэльное законодательство в Российской империи практически не применялось (что неверно), даже после закона 1894 г. дуэли с участием гражданских лиц могли рассматриваться по-прежнему строго, и нередко заканчивались суровым наказанием. Так, в 1908 г. В. Гилевич, убивший на дуэли Д. Зарецкого, был осуждён на два года крепости, и лишь умоляющие письма убийцы и его матери к Николаю II, а также вмешательство общественности, сочувствовавшей В. Гилевичу (за него заступался, например, видный политический деятель В. Пуришкевич) [3, л. 1–43], привели к некоторому смягчению наказания. Таким образом, дуэльный указ 1894 г. стал причиной и своеобразной социальной несправедливости, направленной в сторону гражданских лиц.

В-третьих, дуэльное постановление 1894 г. повлияло на отношения в офицерской среде, поскольку с новыми полномочиями Судов общества офицеров акцент теперь делался не на личной оценке того или иного происшествия, а на корпоративном мнении о нём. До этого времени поединки в Российской империи, будучи серьёзным правонарушением, тем не менее, всегда оставались исключительно частным происшествием – и, строго говоря, никто не мог ни запретить ту или иную дуэль, ни, тем более, повлиять на условия её проведения. Это даёт основание считать смягчение, казалось бы, дуэльного законодательства хирургически точным ударом, направленным против возможности защищать свою честь по личному усмотрению, что, кстати, весьма прозрачно свидетельствует о характере отношения со стороны государства к личности как таковой. Эту проблема не осталась без внимания и в ходе начавшихся дискуссий о поединке после 1894 г. [13]. В частности, наиболее точно её выразил известный военный теоретик М. Драгомиров: «... человек оскорбил мою родину, мой полк, мою мать, сестру, жену, дочь. Что тут мыслимо, кроме дуэли? Это действительно вопросы чести, и притом большею частью такие, которых формальный суд разрешить не может, ибо, первое, в законе и подходящих статей не найдёте, а второе, что бывают дела, из-за которых человек скорее пойдёт на смерть, нежели на огласку» [5, с. 12]. Формально, ни один Суд общества офицеров не мог заставить выходить к барьеру того или иного военнослужащего. Отказ следовать

условиям поединка, указанным Судом общества офицеров, или драться вообще необходимо было «отстаивать» только путём отставки в течение двух недель, однако не трудно предположить, что для многих риск повернуть вспять свою карьеру, возможно, долгую и заслуженную, был не слишком привлекательным, и ни об одном таком случае сведений, насколько нам известно, нет.

Итак, «Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде» 1894 г. изменили дуэльное законодательство в Российской империи. Хотя в соответствии с Уложением о наказаниях 1885 г., действие которого распространялось и на военнослужащих, дуэль продолжала оставаться преступлением, однако в действительности поединки в офицерской среде перестали преследоваться законом, и даже в некоторой степени поощрялись. Такое двойственное юридическое положение дуэли препятствовало дальнейшей её правовой регламентации, а невозможность составления официального дуэльного кодекса, в свою очередь, создавала очевидные сложности в процессе применения закона 1894 г. Кроме того, закон никак не изменил ответственность за участие в дуэли гражданских лиц, что было проявлением социальной несправедливости и создавало дополнительные конфликты между ними и представителями офицерской среды. К тому же, теперь дуэли впервые стали проявлением не частной инициативы, а следствием указаний Суда общества офицеров, избежать которых возможно было только путём отставки, что даёт основание считать Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде неудачной попыткой повысить общий уровень представлений о чести в офицерской среде и взять под контроль давно устоявшиеся способы личной защиты.

REFERENCES

1. Vazhinskiy, S. F. 1912: Pravila poedinka. Sankt-Peterburg. (In Russian). Важинский, С. Ф. 1912: Правила поединка. Санкт-Петербург.
2. Delo o Kirrotare i Stratanovichе, obvinyavshikhся v uchastii v dueli Irkutskoy sudebnoy palatoy. 1910. GARF, F. 124, Op. 28, D. 286. (In Russian). Дело о Кирротаре и Стратановиче, обвинявшихся в участии в дуэли Иркутской судебной палатой. 1910: ГАРФ, Ф. 124, Оп. 28, Д. 286.
3. Delo po prosheniyu o pomilovanii Gilevicha V. A., osuzhdyennogo Novocherkasskoy sudebnoy palatoy za ubiystvo na dueli. 1909: GARF, F. 124, Op. 66, D. 84. (In Russian). Дело по прошению о помиловании Гилевича В. А., осуждённого Новочеркасской судебной палатой за убийство на дуэли. 1909: ГАРФ, Ф. 124, Оп. 66, Д. 84.
4. Distsiplinarnyy ustav. 1895. Sankt-Peterburg. (In Russian). Дисциплинарный устав. 1895. Санкт-Петербург.
5. Dragomirov, M. 1900: Dueli. Kiev. (In Russian). Драгомиров, М. 1900: Дуэли. Киев.
6. Durasov, V. 1912: Duel'nyy kodeks. Sankt-Peterburg. (In Russian). Дурасов, В. 1912: Дуэльный кодекс. Санкт-Петербург.
7. Zayonchkovskiy, P. A. 1973: Samoderzhavie i russkaya armiya na rubezhe XIX – XX stoletiy. Moskva. (In Russian). Зайончковский, П. А. 1973: Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. Москва.

8. Kireev, A. 1899: Pis'ma o poedinkakh. Sankt-Peterburg. (In Russian). Киреев, А. 1899: Письма о поединках. Санкт-Петербург.
9. Kuprin, A. I. 1971: Poedinok. Sbranie sochineniy v 9 t. T. 4. Moskva. (In Russian). Куприн, А. И. 1971: Поединок. Собрание сочинений в 9 т. Т. 4. Москва.
10. Korolenko, V. G. 1914: Russkaya duel' v poslednie gody. Polnoe sbranie sochineniy v 9 t. T. 4, 296-302. Sankt-Peterburg. (In Russian). Короленко, В. Г. 1914: Русская дуэль в последние годы. Полное собрание сочинений в 9 т. Т. 4, 296-302. Санкт-Петербург.
11. Livenson. 1900: Poedinok v zakonodatel'stve i nauke. Sankt-Peterburg. (In Russian). Ливенсон. 1900: Поединок в законодательстве и науке. Санкт-Петербург.
12. M. E. 1902: Duel' I chest' v istinnom osveshchenii. Sankt-Peterburg. (In Russian). М. Э. 1902: Дуэль и честь в истинном освещении. Санкт-Петербург.
13. Mar'enko, N. Yu. 2019: Pro et contra: diskussii o dueli v rossiyskoy publitsistike kontsa XIX – nachala XX vv. Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytytu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istorija». Vyp. 55, 14-22. (In Russian). Мар'енко, Н. Ю. 2019: Pro et contra: дискуссии о дуэли в российской публицистике конца XIX – начала XX вв. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». Вип. 55, 14-22.
14. Mel'nikova, A. A. 2003: Duel' v Rossii v kontekste yazykovoy spetsifiky. Yazyk i natsional'nyy kharakter. Vzaimosvyaz' struktury yazyka I mental'nosti, 277-311. Sankt-Peterburg. (In Russian). Мельникова, А. А. 2003: Дуэль в России в контексте языковой специфики. Язык и национальный характер. Взаимосвязь структуры языка и ментальности, 277-311. Санкт-Петербург.
15. Mikulin, I. 1912: Posobie dlya vedeniya del chesti v ofitser'skoy srede. Sankt-Peterburg. (In Russian). Микулин, И. 1912: Пособие для ведения дел чести в офицерской среде. Санкт-Петербург.
16. Polnoe sbranie zakonov v Rossiyskoy imperii. Sobr. 1. 1830: T. 5. Sankt-Peterburg. (In Russian). Полное собрание законов в Российской империи. Собр. 1. 1830: Т. 5. Санкт-Петербург.
17. Polnoe sbranie zakonov v Rossiyskoy imperii. Sobr. 1. 1830: T. 22. Sankt-Peterburg. (In Russian). Полное собрание законов в Российской империи. Собр. 1. 1830: Т. 22. Санкт-Петербург.
18. Polnoe sbranie zakonov v Rossiyskoy imperii. Sobr. 3. 1898: T. 14. Sankt-Peterburg. (In Russian). Полное собрание законов в Российской империи. Собр. 3. 1898: Т. 14. Санкт-Петербург.
19. Protiv poedinkov. Otvet generalu Kireevu ober-ofitsera russkoy armii. 1900. Sankt-Peterburg. (In Russian). Против поединков. Ответ генералу Кирееву обер-офицера русской армии. 1900. Санкт-Петербург.
20. Pushkin, A. S. 1928: Pis'ma v 3 t. T. 2. Moskva-Leningrad. (In Russian). Пушкин, А. С. 1928: Письма в 3 т. Т. 2. Москва-Ленинград.
21. Reyfman, I. 2002: Ritualizovannaya agressiya: Duel' v russkoy kul'ture I literature. Moskva. (In Russian). Рейфман, И. 2002: Ритуализованная агрессия: Дуэль в русской культуре и литературе. Москва.

22. Suvorin, A. 1913: *Duel'nyy kodeks*. Sankt-Peterburg. (In Russian). Суворин, А. 1913: Дуэльный кодекс. Санкт-Петербург.
23. Ulozhenie o nakazaniyakh ugovolnykh i ispravitel'nykh. 1845. Sankt-Peterburg. (In Russian). Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. 1845. Санкт-Петербург.
24. Shveykovskiy, P. A. 1912: *Sud obshchestva ofitserov i duel' v voyskakh rossiyskoy armii*. Sankt-Peterburg. (In Russian). Швейковский, П. А. 1912: Суд общества офицеров и дуэль в войсках российской армии. Санкт-Петербург.

Marienko N. Yu.
PhD Student

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: nikita.marienko77@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4299-4165>

RULES FOR THE ADJUDICATION OF QUARRELS OCCURRING IN THE OFFICER COMMUNITY: THE SIGNIFICANCE AND CONSEQUENCES OF THE CHANGE IN DUELING LEGISLATION IN 1894

The article considers the Rules for the Adjudication of Quarrels Occurring in the Officer Community (1894), which changed the dueling law in the Russian Empire. According to the new ruling, all conflicts in officer circles were referred to the Courts of the Society of Officers. These courts were vested with the authority either to determine that reconciliation befit the dignity of the officer and the traditions of the unit, or to sanction a duel as the sole proper means of satisfying the injured honor. The purpose of this innovation, as explained in the journal The Russian Invalid, was to raise the general level of ideas about honor in the officer milieu. The Rules for the Adjudication of Quarrels Occurring in the Officer Community were in conflict with the Penal Code of 1885, which forbade duels to all citizens of the Russian Empire, including military personnel. This legal collision precluded the development of a full legislative framework for dueling; no official duel code was ever adopted. Accordingly, difficulties arose in the application of the Rules. In practice, this led to a proliferation of duels occurring for trivial reasons. The new dueling law gave rise to yet another contradiction. Duels involving civilians were still treated with severity and often incurred strict punishment. This created grounds for additional conflicts between civilians and members of the officer corps. Furthermore, the law of 1894 affected relations in the officer community. With the new powers acquired by the Courts of the Society of Officers, the emphasis was now placed not on the personal assessment of an incident, but on the corporate opinion of it. The conclusion notes that the dueling decree of 1894, aimed at raising the general level of ideas about honor in the officer community and bringing under control the established norms for defending personal honor, did not achieve the intended results.

Keywords: *duel, dueling legislation, Russian Empire.*

Мар'єнко М. Ю.
аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: nikita.marienko77@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4299-4165>

ПРАВИЛА ПРО РОЗГЛЯД СВАРОК, ЩО ТРАПЛЯЮТЬСЯ В ОФІЦЕРСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ЗНАЧЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ЗМІНИ ДУЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У 1894 Р.

У статті характеризуються Правила про розгляд сварок, що трапляються в офіцерському середовищі 1894 р., які змінили дуельне законодавство в Російській імперії. Згідно з новою дуельною постановою будь-яка конфліктна ситуація в офіцерському середовищі передавалася на розгляд Суду товариства офіцерів, який наділявся повноваженнями, що дозволяли чи то визнавати примирення згідним до гідності офіцера та традиціям частини, чи то призначати поєдинок як єдиний пристойний засіб удовольнити ображену честь. Як пояснювалося в журналі «Русский инвалид», мета зазначеного нововведення полягала в підвищенні загального рівня понять про честь в офіцерському середовищі. Правила про розгляд сварок, що трапляються в офіцерському середовищі не були узгоджені з Укладенням про покарання 1885 р., які забороняли поєдинки всіх громадян Російської імперії, зокрема й військовослужбовців. Ця юридична колізія стала перешкодою для розробки законодавчої регламентації дуелі та обумовила неможливість укладання офіційного дуельного кодексу. Відповідно, виникли труднощі в процесі застосування «Правил». На практиці це призвело до безлічі поєдинків, які відбувалися через незначні приводи. До того ж, новий дуельний закон породив ще одну суперечність, пов'язане з тим, що поєдинки за участю цивільних осіб, як і раніше, розглядалися жорстко, і могли закінчуватись суворим покаранням. Це створювало підґрунтя для додаткових конфліктів між ними та представниками офіцерського корпусу. Окрім того, закон 1894 р. впливав на стосунки в офіцерському середовищі, адже через нові обов'язки Судів суспільства офіцерів тепер більше значення мала не особиста оцінка того чи іншого випадку, а корпоративна (суспільна) думка щодо нього. У висновку зазначається, що дуельна постанова 1894 р., спрямований на те, аби підвищити загальний рівень уявлень про честь в офіцерському середовищі та взяти під контроль усталені норми захисту особистої честі, не отримав намічених результатів.

Ключові слова: *дуель, дуельне законодавство, Російська імперія.*

Савич А. В.

кандидат технічних наук, доцент
Науково-дослідний, проектно-конструкторський та технологічний інститут
мікрографії
Пров. Академіка Підгорного, 1/60, 61046, Харків, Україна
Email: savich.andy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0590-9195>

Іващенко В. Ю.

кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: ivashchenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

Тімов О. О.

молодший науковий співробітник
Науково-дослідний, проектно-конструкторський та технологічний інститут
мікрографії
Пров. Академіка Підгорного, 1/60, 61046, Харків, Україна
Email: alexey.ti.foto@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8781-3527>

Надточій І. І.

провідний інженер-технолог
Науково-дослідний, проектно-конструкторський та технологічний інститут
мікрографії
Пров. Академіка Підгорного, 1/60, 61046, Харків, Україна
Email: iran81@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2745-1488>

Бабенко В. В.

кандидат технічних наук, доцент
Науково-дослідний, проектно-конструкторський та технологічний інститут
мікрографії
Пров. Академіка Підгорного, 1/60, 61046, Харків, Україна
Email: kripppon@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0006-3362>

© Савич А. В., 2019

© Іващенко В. Ю., 2019

© Тімов О. О., 2019

© Надточій І. І., 2019

© Бабенко В. В., 2019

СТВОРЕННЯ ЦИФРОВИХ ОБРАЗІВ ДОКУМЕНТІВ ТА ФОТОМАТЕРІАЛІВ У МУЗЕЙНІЙ ПРАКТИЦІ ЗА ТЕХНОЛОГІЯМИ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ СТРАХОВОГО ФОНДУ ДОКУМЕНТАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті представлено методику створення зображень, що містять інформацію про культурні цінності, у цифровому вигляді для формування, ведення і використання страхового фонду документації (СФД) України на основі створення і реєстрації їхніх інформаційних змістів (комплексних цифрових образів) за результатами наукової атрибуції. Методику апробовано на матеріалах (документах, фотографіях, негативах на плівках та склі) Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Під інформаційним змістом матеріальних результатів людського витвору вважається результат виділення людиною контексту зі знань про них, які слід розуміти як організоване, інтегроване зібрання фактів та узагальнень. Результат процесу виділення людиною контексту зі знань залежить від великої кількості чинників, серед яких можна виділити цілепокладання, зміст та обсяг знань, уявлень та умінь осіб, які виконують цей процес, суспільних уявлень про цінність та значущість тощо. Вирішення проблеми зберігання інформаційного змісту культурних цінностей полягає у комплексному вирішенні таких задач: виділення людиною контексту зі знань про матеріальні результати людського творення, тобто створення цілком конкретної інформації; представлення цієї інформації даними; визначення виду представлення даних та носія, відповідного такому представленню. Результати апробації запропонованої методики підтвердили справедливості гіпотези про можливість створення комплексних цифрових образів культурних цінностей на основі наукової атрибуції з метою забезпечення отримання більш повних кількісних і якісних даних про об'єкти матеріальної та духовної культури при створенні страхового фонду культурної спадщини.

Ключові слова: збереження культурних цінностей, мікрографічна плівка, Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, наукова атрибуція, оцифрування, реєстрація інформації, страховий фонд документації, цифровий образ.

За час свого існування людство створило величезне різноманіття об'єктів матеріальної та духовної культури, серед яких у різні часи і в різних контекстах були визначені найбільш значущі, які в сучасних умовах отримали назву культурні цінності. Наразі загроза їхнього знищення внаслідок стихійних лих, воєнних дій тощо залишається однією з глобальних проблем сучасності, про що свідчить руйнування бойовиками ІГІЛ низки унікальних пам'ятників на Близькому Сході, пожежі в Національному музеї Бразилії, де за попередніми оцінками було втрачено дев'ять десятків колекцій, та в Соборі Паризької Богоматері, частина реліквій якого також постраждала.

Відзначимо, що збереження об'єктів матеріальної та духовної культури має два аспекти: по-перше, це зберігання самого матеріального об'єкта, по-друге – зберігання інформації про нього. Для зберігання інформації про об'єкти матеріальної та духовної культури широко застосовуються технології оцифрування, тобто переведення інформації про них у цифрову форму.

Останнім часом широкого розмаху набули численні проекти оцифрування музейних, архівних, бібліотечних фондів. При цьому, особливу заклопотаність у фахівців викликають емпіричні методи, які застосовують при оцифруванні об'єктів матеріальної і духовної культури, відсутність цілепокладання і, як наслідок – спірна цінність практичних результатів цієї бурхливої, але часто безконтрольної діяльності. Основні загрози для втрати частини інформації про об'єкт, який оцифровують, полягають, по-перше, у нерозумінні або ігноруванні особливостей процесу зміни форми представлення інформації під час оцифрування; по-друге, у нехтуванні компетенції та інтересів потенціальних користувачів результатами оцифрування; по-третє, у відсутності науково обґрунтованих технічних вимог до результатів оцифрування; по-четверте, у невідповідності технічних можливостей обладнання, що використовується, технічним вимогам до результатів оцифрування. Зокрема, оцифрування часто призводить до втрати інформації про напівтони і кольори, дрібні деталі та елементи зображення.

У 2019 р. розпочався пілотний проєкт з оцифрування окремих експонатів із фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на базі Науково-дослідного, проєктно-конструкторського та технологічного інституту мікрографії (м. Харків). У межах проєкту виконується науково-дослідна робота із розроблення методу створення зображень, що містять інформацію про культурні цінності, у цифровому вигляді, який забезпечує відтворення інформації про них із заданою якістю з мікрофільмів страхового фонду документації (далі – СФД) та відповідного технологічного процесу.

Проєкт має на меті створення страхового фонду Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Відзначимо, що в музеї зберігаються унікальні колекції документів, фотоматеріалів та речових експонатів з історії Харківського університету XIX – початку XXI ст. Водночас, окрім вирішення проблеми збереження артефактів, він допоможе в реалізації інших завдань, які постають перед музеєм, зокрема, оцифровані матеріали нададуть змогу створювати якісні копії документів та фотоматеріалів, готувати віртуальні виставки, які можуть бути розміщені в мережі Інтернет або бути продемонстровані на інтерактивних панелях, встановлених у приміщенні музею, і навіть подарують «друге життя» експонатам, які дійшли до нашого часу в пошкодженому вигляді. Так, у фонді фольклориста, етнографа та літературознавця М. Ф. Сумцова (1854–1922) зберігається 18 фотоплатівок (негативів на склі), які містять зображення вченого та його родини, а також зображення, які, вірогідно, були відзняті під час його етнографічних експедицій. Своєю часу більшість з цих фотоплатівок (11) зазнали пошкоджень і наразі 6 – складаються з кількох фрагментів (від 2 до 6), 3 – зазнали незначних пошкоджень (надбиті), 2 – збереглися фрагментарно. Оцифрування пошкоджених фотоплатівок та окремих фрагментів дозволить відтворити втрачені зображення і, таким чином, ввести до наукового обігу нові історичні джерела.

Для технічної реалізації проєкту було застосовано метод створення зображень у цифровому вигляді, що містять інформацію про культурні цінності, який забезпечує відтворення інформації про них із заданою якістю з мікрофільмів СФД. Суть запропонованого методу полягає у введенні в єдиний технологічний процес таких дій (рис. 1) [1]:

- проведення наукової атрибуції й визначення атрибутів, які необхідно візуалізувати, та їхнє оцифрування;

- виготовлення та зберігання мікрофільмів СФД з інформацією про культурні цінності;

- відновлення інформації про культурні цінності з мікрофільмів СФД із заданою якістю.

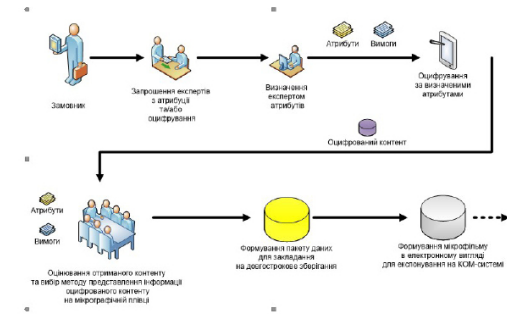

Рис. 1 Послідовність дій – суть методу створення зображень у цифровому вигляді, що містять інформацію про культурні цінності, для формування, ведення і використання СФД України.

У ході досліджень та розроблення методу створення цифрових зображень, що містять інформацію про культурні цінності, було визначено, що разом з проблемою збереження культурних цінностей виникає проблема адекватної передачі ціннісно-сміслового змісту об'єкта матеріальної та духовної культури через сприйняття та інтерпретацію логічної і позалогічної складових його інформаційного змісту. Відповідно, під інформаційним змістом матеріальних результатів людського витвору запропоновано вважати результат виділення людиною контексту зі знань про них, які слід розуміти як організоване, інтегроване зібрання фактів та узагальнень. Реєстрація інформації з метою її подальшого зберігання та використання можлива за допомогою подання відповідних даних у формалізованому вигляді, що забезпечує заявлену мету.

Загалом опис об'єктів матеріальної та духовної культури полягає в їхній атрибуції. Атрибуція – виявлення усіх (основних) притаманних предмету ознак (атрибутивів): назва (призначення), авторство, хронологія та географія створення та існування, а також зв'язок з історичними подіями та особами, з естетичним середовищем, форма, колір, будова, матеріал, техніка виготовлення, складові, сюжет, особливості декорування, стилеві ознаки тощо. Під час атрибуції розшифровуються написи, підписи, клейма, марки та інші знаки, нанесені на предмет, визначається ступінь збереженості предмета, описуються пошкодження [2; 3; 5–7].

На цей час усі культурні цінності супроводжуються результатами наукової атрибуції (у вигляді описів), зафіксованими в певних формах документів. Однак можна стверджувати, що існуючий дотепер перелік атрибутів та повнота їхнього опису не гарантують безвратного перенесення інформаційного змісту культурних цінностей в їхні описи. Об'єктивним чинником цього є невідповідність наявних на цей час підходів до описів культурних цінностей і форм їх представлення та цілей і завдань, які формуються при плануванні процесу оцифрування.

Зберігання інформаційного змісту кожного конкретного об'єкта, що належить до культурних цінностей, перш за все вимагає вирішення завдань визначення, яку саме інформацію, в якому обсязі та з яким ступенем деталізації зберігати.

Для вибору оптимальної стратегії оцифрування, що визначає вибір відповідного обладнання, способу оцифрування тощо, запропоновано визначати якість відновлення цифрових копій культурних цінностей, зокрема музейних експонатів шляхом узгодження замовником (споживачем) рівня інформативності застосованого опису культурної цінності, наприклад за такою градацією [4, с. 36 – 39]:

- а) опис забезпечує відновлення культурної цінності з повною totoжністю;
- б) опис забезпечує формування представлення про окремі ознаки культурної цінності;
- в) опис забезпечує передачу лише інформаційного змісту культурної цінності в певному контексті, наприклад зміст тексту тощо.

Суттєвим є те, що операції з визначення атрибутів, які необхідно візуалізувати та оцифрувати, мають виконуватися у співпраці кваліфікованими (рівня – експерт) фахівцями-практиками відповідної спеціалізації (реставратори, працівники музеїв та бібліотек, архівісти, археологи, архітектори, історики, мистецтвознавці тощо), фахівцями з оцифрування.

Запропонований підхід створює методологічне підґрунтя для визначення складу інформації (як множини ідентифікаційних ознак – результатів наукової атрибуції), який би забезпечив досягнення цілей оцифрування.

Так, на першому етапі для розроблення методики створення зображень у цифровому вигляді та практичної перевірки запропонованого методу було відібрано різноманітні зразки документів та фотоматеріалів із фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та сформульовано вимоги до їхнього оцифрування. Зокрема, документальний масив був представлений трьома документами із різними характеристиками.

Документ початку XIX ст. про походження роду Селіванових (із фонду Т. І. Селіванова – Ф. 8, Оп. 15, П. 22) на 2 аркушах має незадовільний стан збереженості і потребує реставрації: верхований папір із філігранями пожовклий, забруднений, із темними плямами та перегинами, деякі аркуші надірвані, спостерігається початок процесу «згасання» частини тексту, написаного чорнилами. Агестат зрілості А. Ярини (1898 р.) на 1 аркуші (Ф. 1, Оп. 4, П. 1) (стан збереженості задовільний: папір пожовклий, є забруднення та перегини) являє собою бланк, заповнений з обох боків аркуша чорнилами, містить печатку Херсонської гімназії, підпис директора, інспектора та членів Педагогічної ради Херсонської гімназії. На документ наклеєна фотокартка А. Ярини із підписом останнього (рис. 2). Нарешті, лист богослова, релігійного філософа П. О. Флоренського до професора Харківського університету О. В. Ветухова від 19 липня 1910 р. на 1 аркуші (Ф. 8, Оп. 3, П. 12) задовільної збереженості (папір пожовклий, загнуті кути, але чорнила зберегли свою яскравість) вкладений у конверт із маркою та поштовими штемпелями (рис. 3).

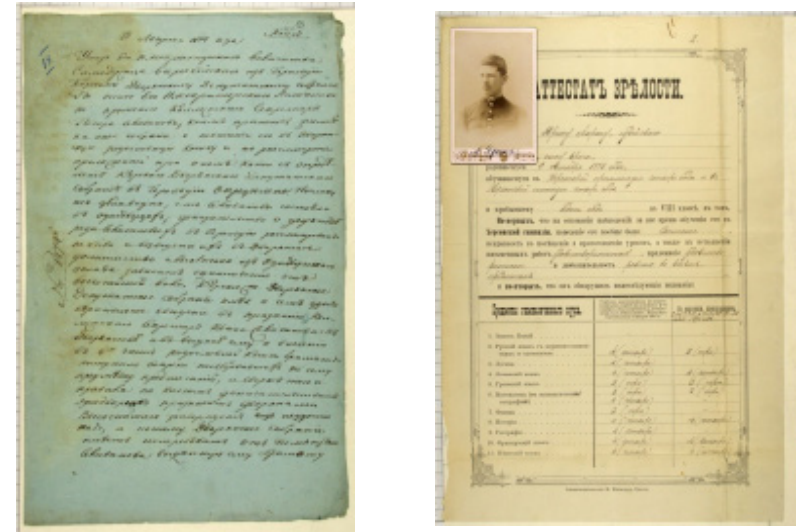

Рис. 2 Документ початку XIX ст. про походження роду Селіванових та Агестат зрілості А. Ярини.

Рис. 3 Лист П. О. Флоренського до професора Харківського університету О. В. Ветухова.

Також для розроблення та апробації методики оцифрування фотоматеріалів були відібрані два носії – фотопластина (негатив на склі) початку XX ст. із портретом М. Ф. Сумцова (рис. 4) зі згаданого вище фонду ученого (Ф. 8, Оп. 15, П. 15) та фотоплівка із негативним зображенням занять з палеонтології студентів геолого-географічного факультету 1960-х рр. з архіву В. Я. Хейфіца. Фотопластина (9x12) розколота на дві частини, на одній з яких не вистачає кута. Фотоплівка (11x9) зберігається в конверті, на який наклеєне фото, роздруковане з негатива. На фотоплівці, конверті та фото – жовті плями.

За результатами наукової атрибуції було розроблено Завдання на оцифрування, у якому було визначено мету оцифрування та критерії оцінки результатів оцифрування після виконання усіх технологічних операцій експериментального технологічного процесу створення зображень у цифровому вигляді, що містять інформацію про культурні цінності, який забезпечує відтворення інформації про них із заданою якістю з мікрофільмів СФД.

На другому етапі згідно із Завданням на оцифрування була визначена стратегія оцифрування та необхідний перелік обладнання та технічних засобів для досягнення визначеної мети оцифрування.

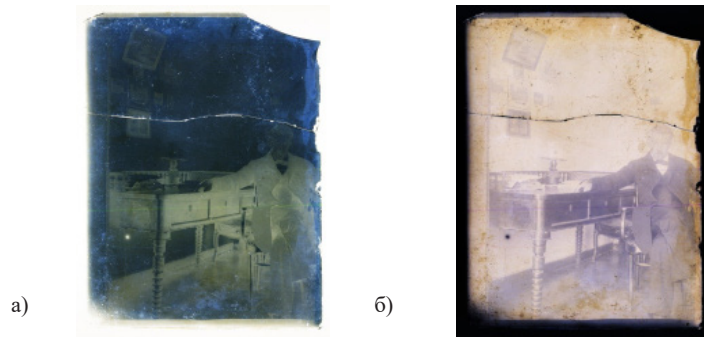

Рис. 4 Фотопластина (негатив на склі) початку XX ст. із портретом М. Ф. Сумцова а) відсканована та б) інвертована.

Відповідно до сформульованих цілей оцифрування документальних матеріалів, у всіх випадках поставало завдання виготовити цифрові кольорові копії високої роздільної здатності. Крім того, додатковими вимогами для документа початку XIX ст. були посилення контрастності тексту з метою кращого прочитання «згасаючих» частин та оцифрування філіграней (рис. 5), для атестата А. Ярини – окреме оцифрування підписів посадових осіб, печатки, фото, та підпису на фото (рис. 6), для листа П. О. Флоренського – оцифрування обох боків конверта, марки та штемпелів (рис. 7).

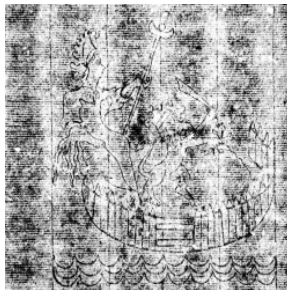

Рис. 5 Оцифрована, посилена та інвертована філігрань.

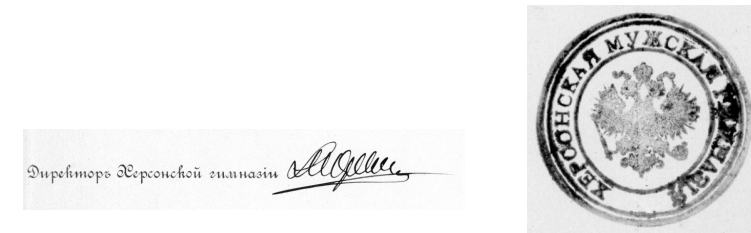

Рис. 6 Оцифровані підпис посадової особи та печатка.

Рис. 7 Оцифровані конверт, марка та штемпель.

Для фотопластини (негатив на склі) початку XX ст. із портретом М. Ф. Сумцова процес оцифрування мав включати спеціальну обробку зображень, яка б дозволила отримати цифрову копію високої роздільної здатності, зокрема, у першому випадку – створення із фрагментів цілісного зображення та відтворення втраченої частини, у другому – очищення негатива від пізніших забруднень.

Оцифрування (знімання) об'єкта оцифрування виконано у прохідному рівномірно-розсіяному світлі. Зовнішнє освітлення було максимально ослаблено/розсіяно.

У меню настроювань цифрової фотокамери зі складу експериментальної установки встановлено найменше значення чутливості цифрової фотокамери (дорівнює 100).

Рис. 8 Лінія зколу фотонегатива на скляній підложці.

Для оцифрування та ретуші старої фотоплатівки було виконано знімок у прохідному світі. Відзначимо, що цифрова ретуш надає можливість отримати контент для виставок та презентацій без фізичної реставрації носія, що на теперішній час значно дорожче.

Рис. 9 Оцифрований за допомогою цифрової дзеркальної фотокамери фотонегатив.

Рис. 10 Оцифрований матеріал з заретушованими сколами скляної підложки.

Рис. 11 Цифрова копія відсканованого скляного фотонегатива з заретушованими дефектами, видалення яких ніяк не викривляє морфологію зображення.

На третьому етапі для перевірки гіпотези щодо можливості створення цифрових зображень, які забезпечують надійне довгострокове зберігання та відновлення із заданою якістю цифрових зображень культурних цінностей, придатних для реєстрації на мікрографічній плівці за технологіями державної системи СФД України, було проведено дослідне мікрофільмування цифрових зображень та відтворення з мікрофільму цієї інформації із заданою якістю (рис. 12). Під час мікрофільмування застосовувались еталонні мішені (шкали) для тонової та колірної відповідності і точні вимірювальні шкали. Мікрофільмування та відтворення проводилось на базі діючого обладнання та за існуючими на цей час технологіями СФД.

Рис. 12 Кадри дослідного мікрофільму.

Придатність відтворених цифрових зображень до правильної інтерпретації їхнього інформаційного змісту та придатність відтворених цифрових зображень до використання згідно з метою оцифрування є слабо формалізованими показниками та визначаються експертним рішенням фахівців з питань наукової атрибуції, тому отримані результати були передані фахівцям Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна для проведення оцінювання. За результатами роботи приймальної комісії було визначено, що отримані після відтворення з мікрографічної плівки зображення відповідають вимогам, визначеним Завданням на оцифрування.

Таким чином, результати апробації запропонованої методики створення цифрових зображень, що містять інформацію про культурні цінності, за технологіями СФД на основі створення і реєстрації їхніх інформаційних змістів (комплексних цифрових образів) за результатами наукової атрибуції підтвердили справедливості гіпотези про можливість створення цифрових зображень шляхом спільного виконання операцій фахівцями різних галузей та різної відомчої підпорядкованості, які мають відповідний експертний рівень кваліфікації, з метою забезпечення отримання більш повних кількісних і якісних даних про об'єкти матеріальної та духовної культури, які мають суттєві ідентифікаційні ознаки та словесний опис цих ознак є недостатнім.

Використання запропонованої методики при проведенні оцифрування музейних та архівних фондів України має забезпечити надійне довгострокове зберігання та відновлення із заданою якістю цифрових копій культурних цінностей, зокрема музейних експонатів, із застосуванням технологій мікрофільмування.

REFERENCES

1. Babenko, V. V., Nadtochiy, I. I., Savich, A. V., Tlmrov, O. O. 2018: Do pitannya schodo reestratsiy i vidtvorennya informatsiy pro ob'ekti materialnoy i duhovnoy kulturi za tehnologiyami derzhavnoy sistemi strahovogo fondu dokumentatsiy Ukraini. In: Retstratsia, zberigannya i obrobka danih 20/4, 100–109. (In Ukrainian) Бабенко, В. В., Надточій, І. І., Савич, А. В., Тімров, О. О. 2018: До питання щодо реєстрації і відтворення інформації про об'єкти матеріальної і духовної культури за технологіями державної системи страхового фонду документації України. Реєстрація, зберігання і обробка даних 20/4, 100–109.
2. Pereligina, O. I. 2012: Problemni pitannya atributsiyi predmetiv hudozhnogo sribla (na prikladi kolektsiyi Lvivskogo Istorichnogo muzeyu). Volinskiy kraeznavchiy muzey. Available at: <http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/problemni_pitannya_attribuciji_predmetiv_khudozhnogo_sribla_na_prikladi_kolekciji_lvivskogo_istorichnogo_muzeju/1-1-0-94> [Accessed: 14 August 2019]. (In Ukrainian) Перелігіна, О. І. 2012: Проблемні питання атрибуції предметів художнього срібла (на прикладі колекції Львівського історичного музею). Волинський краєзнавчий музей. Available at: <http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/problemni_pitannya_attribuciji_predmetiv_khudozhnogo_sribla_na_prikladi_kolekciji_lvivskogo_istorichnogo_muzeju/1-1-0-94> [Accessed: 14 August 2019].
3. Pro zatverdzhennya Instruksiy z organizatsiy obliku muzeynih predmetiv. 2016:

- Ministerstvo kulturi Ukraini. Available at: <<http://document.ua/pro-zatverdzhennja-instrukcii-z-organizaciyi-obliku-muzeini-doc280915.html>> [Accessed: 10 July 2019]. (In Ukrainian) Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів. 2016: Міністерство культури України. Available at: <<http://document.ua/pro-zatverdzhennja-instrukcii-z-organizaciyi-obliku-muzeini-doc280915.html>> [Accessed: 10 July 2019].
4. Rozroblennya metodu ta tehnologiy stvorennya zobrazhen u tsifrovomu viglyadi, scho mistyat informatsiyu pro kulturni tsinnosti, dlya formuvannya, vedennya i vikoristannya strahovogo fondu dokumentatsiy Ukraini. 2018: Zvit pro NDR (ostatochniy). Kharkiv. № DR 0117U000708. (In Ukrainian) Розроблення методу та технології створення зображень у цифровому вигляді, що містять інформацію про культурні цінності, для формування, ведення і використання страхового фонду документації України. 2018: Звіт про НДР (остаточний). Харків. № ДР 0117U000708.
 5. Salata, O. O. 2015: Osnovi muzeeznavstva. Navchalno-metodichniy posibnik. Vinnitsya. (In Ukrainian) Салата, О. О. 2015: Основи музеєзнавства. Навчально-методичний посібник. Вінниця.
 6. Slovar muzeynyih terminov. 2013: Uchebno-metodicheskoe posobie. Krasnoyarsk. Available at: <http://structure.sfu-kras.ru/files/structure/docs/slovar_muzeynyh_terminov.pdf> [Accessed: 12 April 2017]. (In Russian) Словарь музейных терминов. 2013: Учебно-методическое пособие. Красноярск. Available at: <http://structure.sfu-kras.ru/files/structure/docs/slovar_muzeynyh_terminov.pdf> [Accessed: 12 April 2017].
 7. Startseva, O. E. 2011: Atributsiya sovetskogo farfora pervoy poloviny XX veka v muzevedenii. Tsentri nauchno-informatsionnyh tehnologiy «Asterion» 3, 162–166. Available at: <https://http://www.terrahumana.ru/arhiv/11_03/11_03_32.pdf> [Accessed: 26 September 2019]. (In Russian) Старцева, О. Е. 2011: Атрибуция советского фарфора первой половины XX века в музееведении. Центр научно-информационных технологий «Астерион» 3, 162–166. Available at: <https://http://www.terrahumana.ru/arhiv/11_03/11_03_32.pdf> [Accessed: 26 September 2019].

Savich A. V.

Ph.D., Associate Professor
Scientific-Research, Project-Design and Technological Institute of Micrography
1/60 Academician Podgorny Street, 61046, Kharkiv, Ukraine
Email: savich.andy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0590-9195>

Ivashchenko V. Yu.

Ph.D. (History), Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: ivashchenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

Timrov O. O.

Junior Research Fellow
 Scientific-Research, Project-Design and Technological Institute of Micrography
 1/60 Academician Podgorny Street, 61046, Kharkiv, Ukraine
 Email: alexey.ti.foto@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8781-3527>

Nadtochii I. I.

Lead Engineer Technologist
 Scientific-Research, Project-Design and Technological Institute of Micrography
 1/60 Academician Podgorny Street, 61046, Kharkiv, Ukraine
 Email: iran81@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2745-1488>

Babenko V. V.

Ph.D., Associate Professor
 Scientific-Research, Project-Design and Technological Institute of Micrography
 1/60 Academician Podgorny Street, 61046, Kharkiv, Ukraine
 Email: kripppon@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0006-3362>

**CREATION OF DIGITAL IMAGES OF DOCUMENTS AND
 PHOTOGRAPHIC MATERIALS IN MUSEUM PRACTICE BY
 TECHNOLOGIES OF THE STATE SYSTEM INSURANCE FUND OF
 DOCUMENTATION OF UKRAINIAN**

The article presents a technique to create images containing information about cultural values in digital form for the formation, maintenance and use of Ukrainian Insurance Fund of Documentation (IFD) based on the creation and registration of their information contents (complex digital images) by the results of scientific attribution. The methodology was tested on materials (documents, photographs, negatives on film and glass) of the History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University. The informational content of the material results of human creation is the result of a person's allocation of a personal context from knowledge about them, which should be understood as an organized, integrated collection of facts and generalizations. The result of the process of context selection from knowledge depends on a large number of factors, among which are the purpose, content and amount of knowledge, perceptions and skills of the person performing the process, public perceptions of value and importance, etc. The solution of the problem of storing the information content of cultural values lies in the complex solution of the following tasks: person's separation of the context from the knowledge of the material results of human creation, that is, the creation of completely specific information; presentation of this information in the form of data; determination of the presentation of data and bearer corresponding to that type. The testing results the proposed methodology confirmed the validity of the hypothesis about the possibility to create complex digital images of cultural values on the basis of scientific attribution in order to obtain more complete quantitative and qualitative data on the objects of material and spiritual culture while creating cultural heritage Insurance Fund.

Keywords: preservation of cultural values, micrographic film, the History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University, scientific attribution, digitization, information registration, Insurance Fund of Documentation, digital image.

Савич А. В.

кандидат технических наук, доцент
 Научно-исследовательский, проектно-конструкторский и
 технологический
 институт микрографии
 Пер. Академика Подгорного, 1/60, Харьков, 61046, Украина
 Email: savich.andy@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0590-9195>

Іващенко В. Ю.

кандидат исторических наук, доцент
 Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
 Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
 Email: ivashchenko@karazin.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

Тімов О. О.

младший научный сотрудник
 Научно-исследовательский, проектно-конструкторский и
 технологический
 институт микрографии
 Пер. Академика Подгорного, 1/60, Харьков, 61046, Украина
 Email: alexey.ti.foto@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8781-3527>

Надточій І. І.

ведущий инженер-технолог
 Научно-исследовательский, проектно-конструкторский и
 технологический
 институт микрографии
 Пер. Академика Подгорного, 1/60, Харьков, 61046, Украина
 Email: iran81@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2745-1488>

Бабенко В. В.

Научно-исследовательский, проектно-конструкторский и
 технологический
 институт микрографии
 Пер. Академика Подгорного, 1/60, Харьков, 61046, Украина
 Email: kripppon@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0006-3362>

**СОЗДАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВ ДОКУМЕНТОВ И
ФОТОМАТЕРИАЛОВ В МУЗЕЙНОЙ ПРАКТИКЕ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ СТРАХОВОГО ФОНДА
ДОКУМЕНТАЦИИ УКРАИНЫ**

В статье представлена методика создания изображений, содержащих информацию о культурных ценностях, в цифровом виде для формирования, ведения и использования страхового фонда документации (СФД) Украины на основе создания и регистрации их информационного содержания (комплексных цифровых образов) по результатам научной атрибуции. Методику апробировано на материалах (документах, фотографиях, негативах на пленках и стекле) Музея истории Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Под информационным содержанием материальных результатов человеческого творения считается результат выделения человеком контекста из знаний о них, которые следует понимать как организованное, интегрированное собрание фактов и обобщений. Результат процесса выделения человеком контекста из знаний зависит от большого количества факторов, среди которых можно выделить целеполагание, содержание и объем знаний, представлений и умений лиц, которые выполняют этот процесс, общественных представлений о ценности и значимости и т. п. Решения проблемы хранения информационного содержания культурных ценностей заключается в комплексном решении таких задач: выделение контекста, то есть создание вполне конкретной информации; представление этой информации данными; определение вида представления данных и носителя, соответствующего такому представлению. Результаты апробации предложенной методики подтвердили справедливость гипотезы о возможности создания комплексных цифровых образов культурных ценностей на основе научной атрибуции с целью обеспечения получения более полных количественных и качественных данных об объектах материальной и духовной культуры при создании страхового фонда культурного наследия.

Ключевые слова: микрографическая пленка, Музей истории Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, регистрация информации, сохранение культурных ценностей, страховой фонд документации, научная атрибуция, оцифровка, цифровой образ.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

СФД – страховий фонд документації.

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ёлкин А. И.

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: a.i.yolkin@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

ЛИГА НАЦИЙ И ПОЛОЖЕНИЕ РУССКИХ ЭМИГРАНТОВ В ПОЛЬШЕ В 20–30-Е ГОДЫ XX В.

На территории европейских государств появились тысячи беженцев без документов, определяющий юридический статус эмигрантов. Наиболее трагичным в их положении являлось то, что они были лишены всякой международной и дипломатической защиты. В создавшейся ситуации только Лига наций смогла стать гарантом прав и свобод лиц без гражданства. Верховным комиссаром по делам русских и армянских беженцев в августе 1921 г. назначен Ф. Нансен. Результатом его деятельности явилось создание «нансеновских паспортов» в 1922 г. в которых графа о гражданстве вообще отсутствовала. Русскими беженцами ведали исключительно польские власти в Варшаве – правительственный комиссар, а в провинции – воеводы и старосты. Благодаря усилиям представителя Лиги наций Шарпанье между польскими властями и русскими эмигрантскими организациями было заключено соглашение о создании особого правового положения для русских эмигрантов. Все они оказались разделены на две категории: беженцев и эмигрантов. Поскольку власти взяли курс на изгнание беженцев из страны, то при финансовой поддержке Лиги наций Русский Попечительный Комитет открыл в 1923 г. 14 пунктов по оказанию правовой помощи. Правовое положение эмигрантов оказывало влияние на их трудоустройство. Лига наций выделила средства на создание 55 трудовых артелей, находившихся в Беловежской пуще и Августове. В связи с массовой безработицей в Польше, при поддержке Лиги наций около 2 тыс. беженцев в 1924–1926 гг. выехало на работы во Францию. Во время мирового кризиса 1929–1933 гг. на сельскохозяйственные работы во Францию, при поддержке представителей Лиги наций в Варшаве, выехало около 500 эмигрантов. Русские эмигранты, оказавшись на территории Польши, были лишены помощи посольства и консульств, здесь не существовало специальных государственных органов, оказывавших помощь беженцам.

Ключевые слова: Лига наций, Польша, нансеновский паспорт, беженец, эмигрант.

Поток беженцев из Африки и Ближнего Востока в последние годы захлестнул Европу. Общее их количество превысило один миллион человек. Положение беженцев оказалось сложным, а иногда просто катастрофическим. Они нуждались в одежде,

© Ёлкин А. И., 2019

обуви, продуктах питания, жилье. Правовое положение прибывших являлось часто также неопределенным. Следовательно, актуальной проблемой является изучение опыта в данной области, накопленного Лигой наций, организацией, созданной на Парижской мирной конференции в 1920 г. Положение, в котором оказались русские эмигранты в Польше, и их взаимодействие с Лигой наций исследуется в работах российских и польских ученых [1, 2, 3, 4, 5]. Однако, вопрос о политике Лиги наций в отношении русских беженцев, деятельность польских властей и их взаимодействие с эмигрантскими организациями требует более детального и комплексного исследования. При написании статьи автор изучил разнообразные источники: сборники документов, мемуары участников событий, эмигрантскую прессу, информационные сборники, ориентированные на знакомство эмигрантов с жизнью соотечественников, архивные фонды Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ).

Революционные потрясения, а особенно кровопролитная Гражданская война привели к возникновению невиданного потока беженцев с территории бывшей Российской империи. Создалась опасность, что эмигранты станут социальным и политическим бичем Европы. Поскольку в условиях Гражданской войны оказалось практически не реально учесть количество людей, покинувших страну, а за рубежом постоянное их перемещение в поисках лучшей жизни не давало возможности властям стран пребывания и международным организациям установить их точное число, то определить их общее количество весьма проблематично. Советский исследователь Л. К. Шкаренков считает, что их насчитывалось примерно 2 млн. человек [6, с. 23], немецкий ученый Г. фон Римша приводит цифру 1964000 человек [7, с. 51]. Таким образом, на территории европейских государств, появились десятки и сотни тысяч беженцев без всяких средств существования, а часто и без каких-либо документов, удостоверяющих их личности и вообще юридический статус эмигрантов. Наиболее трагичным в их положении являлось то, что они были лишены всякой международной и дипломатической защиты [8, с. 74].

15 декабря 1921 г. вышло постановление ВЦИК и СНК РСФСР, которое лишило прав российского гражданства определенные категории лиц, покинувших Россию после октября 1917 г. и не получивших от советских представителей заграничные паспорта до 1 июня 1922 г. [8, с. 74]. В создавшейся ситуации только Лига наций (далее – ЛН) могла стать гарантом прав и свобод лиц без гражданства (апатридов). Инициатором привлечения ЛН к беженским проблемам стал международный комитет Красного Креста (далее – МККК). 20 февраля 1921 г. он, по настоянию Российского общества Красного Креста (РОКК), обратился с письмом в совет ЛН с просьбой назначить комиссара по делам русских беженцев [8, с. 78]. После острой дискуссии Верховным комиссаром по делам русских и армянских беженцев в августе 1921 г. оказался назначенным Ф. Нансен – известный норвежский исследователь и общественный деятель. Однако кандидатура Ф. Нансена не являлась бесспорной. В связи с голодом 1921 г. в Советской России Ф. Нансен уже являлся Верховным комиссаром ЛН по борьбе с голодом и, естественно, поддерживал контакты с представителями большевиков, но это не устраивало не только российскую эмиграцию, но и власти европейских стран [8, с. 79]. В частности, эмигранты обвиняли Ф. Нансена в том, что «чрезмерно близок г. Нансен к Советам. Для нас остается абсолютно незыблемым, что человек, стоящий чрезмерно близко к советской власти, не может оставаться во главе дела для оказания помощи непримиримым противникам

этой власти» [9]. Свою программу ликвидации беженских проблем он озвучил на конференции в Женеве, проходившей 16-19 сентября 1921 г. Главной своей задачей Верховный комиссар считал не организацию систематической помощи беженцам (на это не было необходимых средств), а кардинальное решение беженского вопроса.

Верховный комиссар отмечал, что существовали два варианта решения беженской проблемы: репатриация их на родину или размещение на территории различных государств. Однако первый вариант «идти под власть большевиков» являлся абсолютно неприемлемым для большинства изгнанников [10, с. 162]. Так, попытка властей Волинского воеводства в Польше заставить эмигрантов получить паспорта от советской миссии в Варшаве в марте 1923 г. встретила отказ со стороны их идейных противников [11, ф. 5846, оп. 1, д. 22, л. 4]. Поэтому его практическое решение, по мнению Нансена, заключалось в планомерном расселении всех беженцев по разным странам, в соответствии со спросом на эмигрантский труд, степенью дешевизны жизни в это регионе, с учетом профессиональной подготовки беженцев [11, ф. 5814, оп. 1, д. 3, л. 236]. К маю 1924 г. Верховный комиссар имел своих представителей в 14 странах, в том числе и в Польше [12, с. 12.]. Но все это оказалось недостижимым без выработки определенного юридического статуса. Нансен впервые поставил вопрос о предоставлении беженцам удостоверения личности. Первым результатом этого являлось создание «нансеновских паспортов», разработанных и принятых межправительственным соглашением от 5 июля 1922 г. и 31 мая 1924 г. с дополнениями и улучшениями, внесенными соглашением от 12 мая 1926 г. К октябрю 1929 г. эти паспорта были приняты 39 правительствами [13, с. 4].

Согласно положению соглашения 1926 г., все выходцы из России получали статус беженца. Ими стали считаться лица русского происхождения, не пользующиеся дипломатической защитой СССР, но не ставшие подданными другого государства [12, с. 27]. Статус беженцев в Польше определялся законом 13 августа 1926 г. «Об иностранцах», к числу таковых он относил «каждого, кто не имел польского гражданства». Они получали право лишь временно пребывать на территории Польши. На практике положение беженцев и эмигрантов было одинаковым [12, с. 44]. Кроме того, открытым оставался вопрос возвращения в страну, выдавшей нансеновский паспорт и визы. В связи с тем, что соглашения не имели обязательного характера – их выполнение зависело от решений, принимаемых правительствами каждой отдельной страны, поэтому международные акции были продолжены [12, с. 35]. В Женеве 28 октября 1933 г. приняли «Конвенцию о правовом статусе русских и армянских беженцев». Борьба за подписание конвенции правительствами различных стран продолжалась несколько лет [12, с. 35]. Следует отметить, что введение нансеновских паспортов вызвало неоднозначную реакцию среди российских беженцев. Д. Философов, главный редактор издававшейся в Варшаве газеты «За свободу», высказался против паспортов, считая их «филькиной грамотой», ущемлявшей права политических эмигрантов и приравнивавшихся в правах к беженцам [9].

Русскому беженцу переезжать из одной страны в другую было особо трудно с нансеновским паспортом, так как получение визы по нему оказалось крайне затруднительным и сопровождалось потерей массы времени и хлопот. Непросто часто оказывалось эмигранту и выехать из страны пребывания. Так, эмигрант Г. Донской вспоминал, что для того, чтобы выехать из Польши в Германию, нужно было пройти ряд учреждений – контр-разведку, генеральный штаб, столичную

полицию и МИД [14, с. 234]. Еще сложнее оказалось получить въездную визу в Польшу.

Поэтому для положительного решения проблемы необходимо было подать ходатайство местному польскому консулу и одновременно с предоставлением ходатайства сообщить эмигрантскому Русскому Комитету (РК) в Варшаве данные о лице и причинах поездки в Польшу [11, ф. 6851, оп. 1, д. 158, л. 35]. Въездные визы в Польшу стоили дорого. Например, для русских в 1930 г. цена визы составляла (в чешских кронах): в США – 300; Англию – 75; Аргентину – 105; Болгарию – 69; Польшу – 350 [15, с. 32]. На, состоявшейся в июне 1928 г. под эгидой ЛН, конференции о юридическом статусе русских и армянских беженцев – страны-участницы – приняли решение о назначении в возможно большем числе государственных представителей Верховного комиссара, которым присваивались консульские полномочия.

Однако польский делегат заявил, что Польша не может допустить назначения представителей ЛН, исполняющих консульские функции в силу постановления Рижского договора, заключенного с Советской Россией 18 марта 1921 г. [13, с. 13].

В связи с ликвидацией консульского и дипломатического представительства после заключения Рижского договора, российские беженцы в Польше не имели никакой дипломатической защиты, какой пользуются обычно иностранцы. Русскими беженцами исключительно ведали польские административные власти: в Варшаве – правительственный комиссар, в провинции – воеводы и старосты. Особо следует отметить, что в процессе становления польской государственности местная администрация обладала широкими полномочиями, что создавало предпосылки для злоупотреблений властью [4, с. 47–48]. Выдача беженцам вида на жительство производилась польскими административными властями. Ими выдавалось как удостоверение, так и особого рода специальные заграничные паспорта (паспорт для иностранца), в которых пункт «гражданство» вовсе отсутствовал. Поэтому у представителей многих государств в Польше отказывались признавать законную силу за этими заграничными паспортами, выданными польскими властями чужим гражданам [11, ф. 5809, оп. 1, д. 53, л. 18–19]. Поэтому русским изгнанникам (которых насчитывалось 40-50 тыс. чел.), если и удавалось при особо счастливых обстоятельствах получить разрешение на выезд в какое-нибудь государство из Польши, то только при наличии двух паспортов: польский, указанный выше, паспорт и паспорт, выданный до апреля 1921 г. Российской миссией. Отсутствие последнего создавало иногда безвыходное положение. Получение вида на жительство и проживание на территории Польши не было связано с особыми затруднениями и облегчалось специальными удостоверениями, выдаваемыми Русским Комитетом (РК – эмигрантская организация), что «представитель сего – российский гражданин» [11, ф. 5809, оп. 1, д. 53, л. 19]. После прекращения официальной деятельности Российской миссии в Варшаве (представительство Колчака и Деникина (апрель 1921 г.), она фактически продолжила свою работу под эгидой Русского Комитета. Причем финансирование осуществлялось, главным образом, российским посольством в Париже. Начиная с мая 1921 г., деньги переводились ежемесячно – 6750 франков. Однако в связи с изменением политической ситуации во Франции и сокращением источников финансирования, в феврале 1925 г. сумма уменьшилась до 2700 франков [11, ф. 6771, о. 1, д. 247, л. 1, 92].

Благодаря усилиям представителя Верховного Комиссара Лиги Наций г. Шарпантье, польскими властями и русскими эмигрантскими организациями

было достигнуто соглашение о создании особого правового положения для русских беженцев в Польше.

Все русские изгнанники, находившиеся в стране, разделялись польскими властями на две категории. К первой категории относились те, кто либо перешел польскую границу до 12 октября 1920 г. либо вообще после указанного выше срока репатриировались из Советской России или Советской Украины. Лица первой категории имели белые карты побыта (пребывания), которые продлевались каждые три месяца и, кроме того, часто власти требовали явки владельцев каждые две недели в полицейское управление для проверки (мельдования). Ко второй группе относились те, за которыми формально признавалось право политического убежища. Они имели красные карты (азилия – убежища). Введены они были распоряжением МВД от 18 сентября 1919 г. [11, ф. 5461, оп. 1, д. 149, л. 54]. В них делались отметки о свободе проживания и передвижения в пределах государства, кроме 7 восточных воеводств. Виновные в нарушениях настоящего предписания подлежали штрафу до 50000 польских марок или обем этим карам вместе, а кроме того им угрожала высылка за пределы государства [11, ф. 5809, оп. 1, д. 53, л. 20]. Таких ограничений в других славянских странах не существовало. В Болгарии после 9 июня 1923 г. отменили строгий полицейский контроль над эмигрантами по месту жительства и разрешили свободу передвижения по стране в поисках работы [16, с. 196].

Таким образом, вопрос о русских эмигрантах в Польше сознательно усложнялся с целью «выдавливания» их из страны. В интервью корреспонденту газеты «Курьер Варшавский» премьер генерал Сикорский подчеркнул, что еще в декабре 1922 г. было принято решение выселять за нелегальный переход границы и ныне это распоряжение охватывает всю территорию государства [17]. Мотивируя принятое решение о высылке беженцев, директор департамента общественной безопасности, полковник Бауер подчеркнул, что едва 30 % из них дают свидетельства о том, что они являются политически преследуемыми [11, ф. 5764, оп. 1, д. 149, л. 361]. Созданное положение настоятельно требовало широкой постановки дела правовой помощи не только в Варшаве, но и в провинции, где при финансовой поддержке представителя ЛН г. Бердеза Русский Попечительный Комитет (РПК) открыл 14 пунктов (с февраля по декабрь 1923 г. правовую помощь получили 6983 человек) [11, ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 17].

В целях предотвращения изгнаний беженцев представители Верховного Комиссариата неоднократно и с успехом возбуждали ходатайства перед польским правительством. Достигнуто было также соглашение о том, что вопросы об изгнании сосредоточатся теперь в Варшаве и будут рассматриваться представителями центральной власти, делегатами Верховного Комиссара и Русского Комитета. Была достигнута отсрочка изгнания беженцев-евреев и давалась возможность переселить их в США (из общего числа 3600 – 3589 чел.) [11, ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 52]. В июне 1923 г. вопрос о насильственном выселении русских беженцев из Польши стал предметом специального рассмотрения ЛН. И уже в следующем году депортирование эмигрантов в Советскую Россию было прекращено [1, с. 77].

Курс в отношении беженцев, проводимый польскими властями часто обсуждался на страницах эмигрантской прессы. Так, 5 августа 1923 г. на страницах газеты «За свободу» появилась статья Д. Философова «Нехитроумная политика», в которой он писал, что всякий эмигрант безразличия пола, положения и партийной принадлежности предпочтет «хитроумную политику» чехов «нехитроумной политике» поляков.

Автор далее констатирует, что своей политикой власти будто сознательно пытаются навредить во всяком беженце, пребывающем на польской территории своего врага. Определенные надежды связывались с новым правительством. Однако в политике властей в отношении беженцев ничего не изменилось. Даже такие «показательные мелочи, как пресловутые «карты побыту» и право передвижения остались без изменений» [9]. Не случайно Д. Философов ссылаясь на практику чехословацких властей как пример, достойный для подражания. В начале 20-х годов XX в. российскому беженцу в Чехословакии выдавалось удостоверение «пруказ», а при выезде из страны, так же как и гражданам ЧСР «честовни пас» [15, с. 42–43].

В Польше нансеновские паспорта начали выдаваться с 1925 г., но если человек выезжал из страны. С 1929 г. они начали служить для использования внутри государства сроком на два года, а с 1935 г. их срок был продлен до трех лет [12, с. 102]. Правовое положение эмигрантов оказывало влияние на их трудоустройство. В начале 20-х годов в стране насчитывалось 200 тысяч безработных [18, с. 19]. Особенность социального состава русской эмиграции Польши являлось наличие в ней большого количества военных. В ноябре-декабре 1920 г. на территории страны были интернированы две русские армии: армия С. Булак-Балаховича и 3-я Русская армия Б. Пермикина, численностью около 18 тыс. человек [19, с. 176]. Они находились в лагерях на территории Польши в 1920–1924 гг. Социально-бытовые условия в них были тяжелыми. Созданное положение пытались поправить путем трудоустройства интернированных. Из их числа организовали 55 артелей, где были задействованы около 44 тыс. человек [19, с. 180]. Артели располагались в лесах Беловежа и Августова, где предлагалась работа на железной дороге и в лесах. Труд на заготовке леса и лесопильных заводах был тяжелым и изнурительным. Пытались стабилизировать экономическую ситуацию в стране, премьер-министр В. Грабовский провел финансовую реформу: в мае 1924 г. в обращение ввел злотый. Стабилизация валюты в Польше проводилась путем увеличения всех налогов и тарифов на железнодорожные перевозки. В связи с повышением цен на железнодорожные перевозки невозможным стал экспорт леса. Его доставка из Вольнской губернии в Гданьск составляла до 60 % его стоимости в городе. Это привело к закрытию предприятий и безработице, в первую очередь среди интернированных. Не имея средств к существованию интернированные начинали голодать [11, ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 47]. Следовательно, занятые на лесных разработках оказались не только безработными, но и лишились источников всяких средств существования. Единственной надеждой изменить свое материальное положение для русских беженцев являлась возможность попасть с помощью ЛН на работу во Францию, казавшуюся им «землей обетованной», где в начале 20-х годов не было безработицы. В стране в связи с франко-бельгийской оккупацией Рура (январь 1923 г.) и отправкой туда французских рабочих, а также восстановлением пострадавших во время войны департаментов, вырос спрос на рабочую силу. Однако направление русских эмигрантов на работу во Францию натолкнулось на ряд трудностей. Русский попечительный комитет (РПК) не получил официального разрешения от польского Министерства труда и общественного презрения на выезд значительной группы русских эмигрантов. Указанное министерство пыталось отправить своих безработных, а квота эмигрантов должна была составлять от 10 % до 15 % польских рабочих. Возникшие проблемы удалось уладить с помощью представителя ЛН г. Шарпанье. В начале 1924 г. правление РПК через делегата ЛН Шарпанье получило

предложение от 2 французских фирм отправить на работу во Францию 142 русских эмигрантов. Лига наций через своего представителя Шарпанье выделила на доставку первой партии эмигрантов 232 английских фунта стерлингов [11, ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 62]. Русские трудились на сталелитейных заводах Лотарингии (Кнютанж) в качестве чернорабочих, литейщиков, машинистов, каменщиков и др., а также на строительстве порта в Нормандии (Гринвиль). Контракты заключались на срок от трех до шести месяцев. Всего во Франции за период с февраля 1924 г. по ноябрь 1926 г. выехало 1772 человека [11, ф. 5814. Оп. 1, д. 10, л. 28].

В 1919 г. на Парижской мирной конференции была создана Международная Организация Труда (МОТ), призванная заниматься защитой прав трудящихся. С 1925 г. она начала уделять внимание проблеме трудоустройства русских эмигрантов. Возглавил ее А. Тома [21, с. 557–564]. Оказавшихся в сложной экономической ситуации беженцев, эмигрантские организации пытались трудоустроить прежде всего на сельскохозяйственные работы. Большое значение Союз Русских Эмигрантских Организаций (СРЭО) в Польше придавал вопросу трудовой помощи безработными эмигрантам. В связи с тем, что секретарь союза А. П. Вельмин несколько лет являлся представителем Польши, существовавшей в Париже «Комиссии по трудовому земельному устройству во Франции» удавалось получать постоянные контракты на сельскохозяйственные работы на юге страны. За период 1927–1930 гг. во Францию по таким контрактам выехало свыше 400 безработных (в частности в 1926 г. выехало 12 семей (43 чел.) для работы на арендусей земле [11, ф. 5814, оп. 3, д. 17, л. 17]. Российская исследовательница Н. Трошкина считает, что в 1929–1930 гг. во Францию из Польши выехало по официальным приглашениям на сельхозработы 500 человек [20, с. 58]. Эта трудовая помощь, аграрные инициативы, начавшиеся в первые годы пребывания за границей и годы мирового экономического кризиса 1929–1933 гг. оказались возможными только благодаря деятельности в Варшаве представителя ЛН Э. Галатти [11, ф. 5854, оп. 1, д. 4, л. 17–18].

Мировой экономической кризис 1929–1933 гг. привел к значительному ухудшению социально-бытовых условий проживания русских эмигрантов в стране, особенно пожилых и инвалидов. В 1932–1933 гг. из-за отсутствия средств у эмигрантских организаций возникла реальная угроза закрытия Лоховского приюта (Варшава), рассчитанного на проживание 80 человек [11, ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 1; 22]. После ликвидации лагеря интернированных Стшалково в 1923 г. на его территории был создан «ремесленный городок». На его обустройство ЛН выделила 1000 франков [11, ф. 5764, оп. 1, д. 149, л. 113].

В 20-е – начале 30-х годов шефство над городком осуществлял Русский Попечительный Комитет (РПК). Он финансировал работу столовой, обеспечивал выдачу ссуд, пособий на приобретение лекарств, выдавал деньги на покупку молока для детей. В 1933 г. там проживало 34 взрослых и 11 детей. В годы кризиса финансирование РПК постоянно сокращалось, а в начале 1933 г. вообще прекратилось, поэтому стратегия выживания жителей городка требовала поиска новых источников финансирования [22]. На территории Польши проживало 147 человек военных инвалидов, сражавшихся на стороне поляков в советско-польской войне 1919–1920 гг. С 1928 г. Министерство труда и опеки ежемесячно выплачивало им 6 тыс. злотых [23]. Однако в условиях кризиса 1929–1933 гг. министерство на 50 % (январь 1933 г.) сумму пособий военным инвалидам [23]. Кроме того без финансирования оказалось общежитие Союза русских военных инвалидов в г. Вильно [24, с. 32]. Поиск источников финансирования осуществлялся эмигрантскими

организациями как за счет собственной благотворительности (проведение балов), так и за счет ходатайств о помощи к Международному присутствию имени Ф. Нансена. Оно в августе 1933 г. удовлетворило ходатайство, представленное ему русскими эмигрантскими организациями в Польше, через делегата Присутствия в Варшаве г. Галатти и ассигновало 1200 франков на нужды варшавского приюта «Лоховка», 600 франков на помощь русским эмигрантам в лагере Стшалково и 580 франков на нужды, содержащегося Союзом Русских военных инвалидов общежития в Вильно [22]. Также средства Присутствия использовались на ремонт помещения столовой Русского Общественного Комитета (РОК) в Варшаве. Эта столовая в 1932–1933 гг. обеспечивала любого эмигранта дешевым и качественным обедом за 50 грошей. В месяц выдавалось свыше 2500 обедов [22].

Таким образом, русские эмигранты, оказавшиеся на территории Польши, были лишены помощи посольства и консульств, здесь не существовало специальных государственных органов, оказывавших помощь беженцам, таких как Комитет русских беженцев в Болгарии или Державная комиссия в Югославии. Поэтому в Польше в качестве агентов адаптации наряду с эмигрантскими выступали международные организации. Только Лига наций оказалась в состоянии определить их юридический статус, а также по возможности трудоустроить и представить им скромную материальную помощь. Деятельность эмигрантских организаций в силу объективных и субъективных причин в Польше не могла достичь такого размаха как в других славянских странах.

REFERENCES

1. Simonova, T. 2007: *My bespoddannye bezgosudarstvennik. Rodina [Homeland]. 2, 75–78. (In Russian).* Симонова, Т. 2007: *Мы бесподданные безгосударственники... Родина [Homeland]. 2007. 2, 75–78.*
2. Simonova, T. 2009: *Russkaya emigratsii v Pol'she v 20–30-e gg. XX v. Nekotorye problemy sokhraneniya natsional'noi identichnosti In: V poiskakh luchshei doli. Rossiiskaya emigratsiya v stranakh Tsentral'noi i Yugo-Vostochnoi Evropy. Vtoraya polovina XIX – pervaya polovina XX veka. Moskva, 207–246. (In Russian).* Симонова, Т. 2009: *Русская эмиграция в Польше в 20–30-е гг. XX в. Некоторые проблемы сохранения национальной идентичности. In: В поисках лучшей доли. Российская эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Вторая половина XIX – первая половина XX века. Москва, 207–246.*
3. Stanislavskii, V. 2006: *Zhizn' na obochine. Russkaya emigratsiya na zemlyakh Vtoroi Rechi Pospolitoi. Novaya Pol'sha [New Poland] 7–8, 91–96. (In Russian).* Станиславский, В. 2006: *Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой. Новая Польша [New Poland]. 7–8, 91–96.*
4. Zamojski, J. T. 2000: *Biala emigracja rosyjska u Polse: sytuacja, problem (1919–1939). Imigranci i społeczeństwa przyjmujące: adaptacja? integracja? transformacja? 5, 32–63. (In Polish).*
5. Nansen-Kheierliv, L. 1971: *Kniga ob ottse. Leningrad. (In Russian).* ансен-Хейерлив, Л., 1971: *Книга об отце. Ленинград.*
6. Shkarenkova, L. K. 1987: *Agoniya beloi emigratsii. Moskva. (In Russian).* Шкаренкова, Л. К. 1987: *Агония белой эмиграции. Москва.*

7. Rimscha, H. 1924: Der russische Bürgerkrieg und die russische Emigration 1917–1921. Jena. (In German).
8. Bocharova, Z. S. 2006: Pravovoe polozhenie rossiiskikh bezhentsev. In: Adaptatsiya rossiiskikh emigrantov (konets XIX–XX v.). Moskva, 72–132. (In Russian). Бочарова, З. С. 2006: Правовое положение российских беженцев. In: Адаптация российских эмигрантов (конец XIX–XX в.). Москва, 72–132.
9. Za svobodu. За свободу.
10. Savich, N. V. 2008: Posle pokhoda. Parizhskii dnevnik. 1921–1923. Moskva. (In Russian). Савич, Н. В. 2008: После похода. Парижский дневник. 1921–1923. Москва.
11. Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii. Государственный Архив Российской Федерации.
12. Bocharova, Z. S. 2004: Russkie bezhentsy: Problemy rasseleniya, vozvrashcheniya na Rodinu, uregulirovaniya pravovogo polozheniya (1920–1930-e gody): Sbornik dokumentov i materialov. Moskva. (In Russian). Бочарова, З. С. 2004: Русские беженцы: Проблемы расселения, возвращения на Родину, урегулирования правового положения (1920–1930-е годы): Сборник документов и материалов. Москва.
13. Tauberg, L. 1933: Liga natsii i yuridicheskii statut bezhentsev, Belgrad. (In Russian). Тауберг, Л. 1933: Лига наций и юридический статут беженцев. Белград.
14. Donskoi, G. 1920: Ot Moskvy do Berlina. In: Arkhiv russkoi revolyutsii. Berlin. (In Russian). Донской, Г. 1920: От Москвы до Берлина. In: Архив русской революции. Берлин, 232–248.
15. Serapionova, E. P. 1995: Rossiiskaya emigratsiya v Chekhoslovatskoi respublike (20–30-e gody), Moskva. (In Russian). Серапионова, Е. П. 1995: Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20–30-е годы). Москва.
16. K'oseva, Ts. 2002: Ruskata emigratsiya v V»lgariya. Sofiya. [in Bulgarian]. Къосева, Ц. 2002: Руската емиграция в България. София.
17. Kurier Warschawski.
18. Bornstein-Lychowska, M. 1928: 10 lat polityki społecznej nanstwa Polskiego 1918–1928, Warsaw. (In Polish).
19. Elkin, A. I. 2011: Trudoustroistvo russkikh emigrantov v Pol'she v 20-e–30 e gody XX veka. Rossiisko-pol'skii al'manakh [Russian-Polish almanac], 5, 172–182. (In Russian). Ёлкин, А. И. 2011: Трудоустройство русских эмигрантов в Польше в 20-е–30-е годы XX века. Российско-польский альманах. V, 172–182.
20. Troshkina, N. 2006: Dokumenty GARF o deyatel'nosti russkikh obshchestvennykh organizatsii v Pol'she (20–30-e gg.). Otechestvennye arkhivy [Domestic archives] 3, 58–60. (In Russian). Трошкина, Н. 2006: Документы ГАРФ о деятельности русских общественных организаций в Польше (20–30-е гг.). Отечественные архивы [Domestic Archives]. 3, 58–60.
21. Loid Dzhordzh, D. 1957: Pravda o mirnykh dogovorakh. Vol. 1. Moskva. (In Russian). Лойд Джордж, Д. 1957: Правда о мирных договорах. Т. 1. Москва.
22. Molva. Молва.
23. Kurier Poranny.
24. Zarubezhnyi Soyuz Russkikh Voennykh invalidov. 1920–1939. Paris. (In Russian). Зарубежный Союз Русских Военных инвалидов. 1920–1939. Париж.

Yolkin A. I.

Ph.D. (History), Associate Professor
 V. N. Karazin Kharkiv National University
 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
 Email: a.i.yolkin@karazin.ua
 ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

THE LEAGUE OF NATIONS AND THE POSITION OF RUSSIAN EMIGRANTS IN POLAND IN THE 20–30S OF THE XX CENTURY

Thousands of undocumented refugees appeared on the territory of European states. The most tragic of their situation was that they were deprived of any international and diplomatic protection. In this situation, only the League of Nations was able to become the guarantor of the rights and freedoms of stateless persons. In August 1921, F. Nansen was appointed High Commissioner for Russian and Armenian Refugees. The result of his work was the creation of “Nansen passports” in 1922 in which there was no column on citizenship at all. Russian refugees were solely controlled by the Polish authorities in Warsaw - the government commissioner, and in the provinces - governors and elders. Thanks to the efforts of the representative of the League of Nations, Charpanier, an agreement was concluded between the Polish authorities and Russian emigrant organizations to create a special legal situation for Russian emigrants. All of them were divided into two categories: refugees and emigrants. The authorities headed for the expulsion of refugees from the country. With the financial support of the League of Nations, the Russian Board of Trustees opened 14 legal aid points in 1923. The legal status of emigrants influenced their employment. The League of Nations allocated funds for the creation of 55 labor cooperatives located in Belovezhskaya Pushcha and Augustow. In connection with the massive unemployment in Poland, with the support of the League of Nations, about 2 thousand refugees in 1924–1926. went to work in France. During the global crisis of 1929–1933 About 500 emigrants left for agricultural work in France, with the support of representatives of the League of Nations in Warsaw. Having arrived in Poland, Russian emigrants were deprived of the help of the embassy and consulates; there were no special state bodies providing assistance to refugees.

Keywords: League of Nations, Poland, Nansen passport, refugee, emigrant

Йолкін А. І.

кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: a.i.yolkin@karazin.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

ЛІГА НАЦІЙ І ПОЛОЖЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ В ПОЛЬЩІ В 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

На території європейських держав з'явилися тисячі біженців без документів, що визначає юридичний статус емігрантів. Найбільш трагічним в їхньому становищі було те, що вони були позбавлені будь-якого міжнародного та дипломатичного захисту. У такій ситуації тільки Ліга націй змогла стати гарантом прав і свобод осіб без громадянства. Верховним комісаром у справах російських і вірменських біженців у серпні 1921 р. призначений Ф. Нансен. Результатом його діяльності стало створення «нансенівських паспортів» у 1922 р. в яких графа про громадянство взагалі була відсутня. Російськими біженцями відала виключно польська влада у Варшаві – урядовий комісар, а в провінції – воєводи і старости. Завдяки зусиллям представника Ліги націй Шарпаньє між польською владою та російськими емігрантськими організаціями було укладено угоду про створення особливого правового становища для російських емігрантів. Всі вони виявилися розділені на дві категорії: біженців і емігрантів. Оскільки влада взяла курс на вигнання біженців з країни, то за фінансової підтримки Ліги націй Руський Піклувальний Комітет відкрив в 1923 р. 14 пунктів з надання правової допомоги. Правове становище емігрантів впливало на їх працевлаштування. Ліга націй виділила кошти на створення 55 трудових артілей, які перебували в Біловезькій пущі і Августові. У зв'язку з масовим безробіттям в Польщі, за підтримки Ліги націй близько 2 тис. біженців у 1924–1926 рр. виїхало на роботи у Франції. Під час світової кризи 1929–1933 рр. на сільськогосподарські роботи у Франції, за підтримки представників Ліги націй у Варшаві, виїхало близько 500 емігрантів. Російські емігранти, опинившись на території Польщі, були позбавлені допомоги посольства і консульств, тут не існувало спеціальних державних органів, які надавали допомогу біженцям.

Ключові слова: Ліга націй, Польща, нансенівський паспорт, біженець, емігрант.

УДК 94(540):329.73:061.2

DOI: 10.26565/2220-7929-2019-56-11

Чувпило О. О.

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6763-2462>

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДІВ ІНДОСТАНУ – ПОПЕРЕДНИКИ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ

У статті аналізуються програми й діяльність національно-патріотичних організацій Британської Індії, що були попередниками Індійського національного конгресу, заснованого в 1885 р. Серед них особливо виділені Асоціація Британської Індії, Індійська асоціація, Асоціація Бомбейського президентства та Пуна сарваджанік сабха, оскільки вони заклали основи для створення конгресистської організації. Національно-патріотичні організації, виховуючи у населення патріотичні почуття, виступали за надання Індії самоврядування, за виборну більшість у легіслатурах і муніципальних радах, розширення участі індійців у центральних і місцевих державних органах і в органах місцевого самоврядування, введення політики державного протекціонізму для захисту національного підприємництва та створення умов для розвитку індійської промисловості, ремесел і торгівлі, проведення реформ у країні, введення громадянських прав і свобод, заборону расової дискримінації, а також за розвиток національної освіти, мов і культури. Незважаючи на їхню поміркованість, обмеженість програмних настанов і діяльності, для свого часу це був значний крок уперед порівняно з програмами їхніх попередників. Національно-патріотичні організації 60–80-х років ХІХ ст. заклали основи для об'єднання патріотичного руху по всій Індії та утворення загальноіндійської національної організації – Індійського національного конгресу.

Ключові слова: Британська Індія, національно-патріотичні організації, англійський колоніальний режим, Індійський національний конгрес.

Історія створення Індійського національного конгресу (ІНК) у 1885 р. і перетворення його на широкий антиколоніальний фронт у 20–30-ті роки минулого століття висвітлена в українській та зарубіжній історіографії достатньо повно і всебічно [див., наприклад: 1; 3; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12, с. 189–504; 13, с. 3–143; 15; 22; 24; 28; 32; 35; 37; 40; 43]. Однак діяльність багатьох попередників ІНК у 60–80-ті роки ХІХ ст. все ще залишається недостатньо дослідженою в індологічній літературі. У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, виділивши ті індійські національно-патріотичні організації, що мали найбільший вплив на доконгресистський та конгресистський визвольні рухи.

© Чувпило О. О., 2019

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що після поразки Великого народного повстання 1857–1859 рр., у різних районах Індії, яка залишалася найбільшою англійською колонією, продовжували діяти і стали з'являтися нові провінційні легальні національно-патріотичні організації, діяльність яких підготувала об'єднання визвольного руху в загальноіндійському масштабі, що й відбулося, коли був заснований ІНК [детально див.: 14, с. 33–48; 16, с. 1–35; 17, с. 1–16; 23, с. 1–72; 25, с. 9–37; 29; 31, с. 1–4; 32, с. 107–230; 33, с. 28–40; 35, с. 13–15; 36, с. 12–47; 37, с. 5; 39, с. 1–3, 33–49; 41, с. 1–41]. Серед них насамперед варто виділити впливову політичну організацію бенгальських націоналістів (Бенгалія була найрозвинутішою індійською провінцією) [про неї див.: 26, с. 1–11], що отримала назву Асоціація Британської Індії, а виникла вона в 1851 р. [див.: 15, с. 97–110; 25, с. 25–26; 30, с. 57–61]. Її програма передбачала масове залучення індійців до управління своєю країною, надання їм керівних посад у державних органах і службах, створення обраних усіма громадянами центральної та провінційних легіслатур, надання населенню конституційних прав і свобод, включаючи заборону расової дискримінації та зрівняння індійців у правах із англійцями, проведення фінансової та податкової реформ, суттєве зниження податків і заборона введення нових грошових зборів і податків, передусім земельного й соляного, позбавлення податківців судових повноважень, значне зменшення видатків на утримання чиновників усіх рангів та армії з поліцією, виділення певної частини зібраних податків на народну освіту, маючи на меті надання індійцям можливості отримання європейської освіти, на реформування силових і судових структур, а також на будівництво житла для бідняків, громадських та іригаційних споруд тощо.

У наш час така програма, на перший погляд, здається занадто поміркованою, адже в ній не йшлося про надання Індії політичної незалежності чи хоча б якогось обмеженого статусу домініону, але для Британської Індії другої половини XIX ст., в якій після подій 1857–1859 рр. жорстоко придушувалося все опозиційне іноземному пануванню, для свого часу вона виглядає досить сміливою, прогресивною і навіть радикальною як для легальної політичної організації, що в будь-який момент могла бути заборонена, а члени її заарештовані, а також порівняно з програмами попередніх патріотичних товариств та організацій. Не випадково, що ІНК у перші двадцять років діяльності, очолюваний англійцем А. О. Юмом [про нього див.: 33, с. 44–66], у своїх політичних настановах мало в чому виходив за межі програми Асоціації [див.: 31, с. 5–14; 32, с. 294–378; 41, с. 42–82]. При цьому все ж необхідно зазначити, що Асоціація Британської Індії, як і всі тодішні національно-патріотичні організації, була нечисленним, верхівковим об'єднанням заможних прошарків бенгальського суспільства, представників вищих каст та інтелігенції, переважно калькуттським за складом, члени якого не змогли втілити свою програму в життя. Критикуючи колоніальні порядки, іноді навіть досить гостро, їм за багато років вдалося домогтися лише деякого розширення торгівлі між колонією та метрополією, що й так співпадало з намірами англійських правлячих кіл, незначного збільшення асигнувань на розвиток індійської транспортної системи, внесення важливого доповнення до закону про оренду 1859 р., згідно з яким забезпечувалися інтереси заміндарів (поміщиків) під час розгляду їхніх суперечностей зі спадковими орендаторами. Ця обставина, а також переслідування властей, стали причиною поступового виродження та втрати впливу Асоціації наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст.

У 70-ті роки XIX ст. в Бенгалії вже стали виникати нові, більш масові, патріотичні організації. Серед них особливо виділяється Індійська ліга, створена у 1875 р. [про неї див.: 30, с. 75–76]. Програма Ліги, на відміну від програми Асоціації, головною метою діяльності організації проголошувала поширення політичних знань серед населення Бенгалії та виховання у нього національної самосвідомості. Члени Ліги також мали боротися за розвиток економіки своєї провінції, активно сприяючи всім формам національного підприємництва та торгівлі. Відразу ж усередині Ліги розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба з програмно-тактичних питань і за керівництво організацією. Уже в 1876 р. впливова частина її засновників вийшла зі складу Ліги й утворила нову громадсько-політичну патріотичну організацію – Індійську асоціацію [про неї див.: 15, с. 111–117; 27, с. 3; 30, с. 76–84; 35, с. 22–25; 36, с. 31–47]. Програма її суттєво відрізнялася від програми Ліги, а лідери, особливо С. Банерджі (1848–1925) [про нього див.: 5, с. 134–143], користувалися величезною популярністю не лише в Бенгалії, а й у загальноіндійському масштабі. В результаті, не витримавши конкуренції зі своїм впливовим клоном, Індійська ліга, так і не розгорнувши активну діяльність, саморозпустилася. Що ж до Індійської асоціації, то вона ухвалила програму, в якій її члени мали вести активну пропаганду патріотичних ідей як у Бенгалії, так і по всій Індії, намагаючись об'єднати розрізнені народи Індійського субконтиненту на основі спільної національної політичної платформи, маючи на меті досягнення єдності Індії, встановлення дружніх відносин між індусами та мусульманами, залучати широкі верстви народних мас до політичної діяльності, вимагати від влади допущення індійців до державного управління у центрі й на місцях. Втілюючи цю програму в життя, Індійська асоціація створила місцеві відділення в усіх округах Бенгалії, і начебто виправдовуючи свою назву, встановила тісні зв'язки та обмін делегаціями з патріотичними організаціями в інших районах країни з метою об'єднання національного руху по всій Британській Індії, заснувала філії в провідних індійських провінціях, провела кілька масових кампаній за вступ індійців на державну службу, призначила спеціальний комітет для розробки конституції Індії, в якій законодавчо закріплювалася б виборність до муніципалітетів і легіслатур, а також участь індійців у колоніальному державному апараті, створила й очолила селянські спілки, що боролися проти експлуатації селян із боку заміндарів, хоча й не виступали за відміну системи постійного заміндарі, зверталася з петиціями до колоніальної влади і навіть із меморандумом до британського парламенту, захищала національне підприємництво й торгівлю, зокрема активно виступила проти відміни податків на імпортні тканини. Діяльність Індійської асоціації, безперечно, заклала підвалини для створення ІНК [про це детально див.: 14, с. 40–50; 15, с. 121–140; 16, с. 71–101; 17, с. 28–45; 21, с. 69–77; 24, с. 6–7, 10–11, 14–15; 25, с. 46–57; 27, с. 3–13; 28, с. 6–17; 33, с. 40–58; 35, с. 27–28; 36, с. 320–321; 37, с. 6–9, 31–64; 39, с. 3–5; 40, с. 14; 43].

Національно-патріотичні організації, крім Бенгалії, діяли також і в інших провінціях Британської Індії. Заслугове на увагу Асоціація Бомбейського президентства, створена в Бомбеї у 1852 р. [про неї див.: 30, с. 62–66, 86–87]. Її очолював Д. Наороджі (1825–1917) [про нього див.: 2, с. 119–123; 20, с. 15; 33, с. 34], а соціальний склад був тотожним складу бенгальських організацій, хіба що серед керівництва переважали адвокати, які захищали інтереси бомбейських торговців і фінансистів. Програма Асоціації Бомбейського президентства теж майже не відрізнялася від програм бенгальських патріотичних організацій (виховувати у населення патріотичні почуття, боротися за єдність Індії, сприяти національному

підприємництву, вимагати у влади залучення індійців до колоніального апарату (тощо), але її діяльність, порівняно з ними, стала важливим кроком уперед на важкому шляху до створення індійцями власної держави, справивши значний вплив на розвиток в Індії патріотичних ідей. Це полягало в тому, що Асоціація Бомбейського президентства першою висунула ідею надання Індії обмеженого самоврядування, хоча й не виступала за вигнання англійців із Індії. Крім цього, вона пропонувала не призначати членів легіслатур, а обирати їх із освічених індійців, а також зверталася з проханнями до колоніальної адміністрації дозволити представникам Індії брати участь у роботі британського парламенту. З цією метою Д. Наороджі, який очолював створену в Лондоні у 1866 р. Ост-Індську асоціацію [про неї див.: 30, с. 66–69], знайомив через неї англійську громадськість із жахливим становищем в Індії, вказував на її економічну відсталість, звинувачуючи в ній колоніальний режим, який викачував із країни все, що міг. Якраз, перебуваючи в Англії, він розробив і пропагував теорію «економічної викачки» з Індії, закликаючи метрополію кардинально змінити методи управління своєю колонією, розпочавши це зі зниження податків і колоніальних виплат. Звичайно, про надання Індії повного самоврядування, а тим паче статусу домініону, Д. Наороджі та керована ним Асоціація Бомбейського президентства в 60–70-ті роки XIX ст. не могли й мріяти.

У 1870 р. в Пуні – столиці Махараштри, яка входила тоді до складу Бомбейського президентства, була створена патріотична організація Пуна сарваджанік сабха [про неї див.: 30, с. 70–75], одним із лідерів якої став М. Г. Ранаде (1842–1901) [про нього див.: 20, с. 208, 214]. Разом із Д. Наороджі він був засновником індійської національної школи економістів. Не випадково, що в програмі й діяльності Пуна сарваджанік сабхи економічним питанням надавалося величезного значення. Члени Сабхи, передусім М. Г. Ранаде, вимагали від колоніальної адміністрації активного сприяння розвитку індійської промисловості, ремесел і торгівлі, проводячи політику державного протекціонізму, в основі якої мало бути значне підвищення мит і податків на іноземні промислові товари та введення транзитних мит на англійські тканини, що створювало б набагато кращі умови для активізації національного підприємництва, особливо на текстильні виробни (традиційно найрозвинутішої галузі індійської економіки). Вони також указували на необхідність кардинального реформування податкової системи Індії в бік різкого зниження податків, зокрема для найбідніших верств населення, змінення цін на індійські товари таким чином, щоб вони стали більш конкурентоспроможними, ліквідації значного щорічного дисбалансу між загальною вартістю експорту товарів і загальною вартістю їхнього імпорту, скорочення ввозу дешевих і високоякісних англійських промислових виробів, у першу чергу текстильних, і підвищення цін на них, щоб ліквідувати дисбаланс у цінах на англійські та індійські товари, відродження древніх національних індійських ремесел, насамперед ручного прядіння й ткацтва та ручної прядки (чаркхи), підтримки з боку держави індійського ремісництва, найбільше ткацтва, приреченого на розорення, голод і вимирання, скасування спеціальних податків і поборів на індійських ремісників і торговців, різкого скорочення ввезення дешевої іноземної пряжі фабричного виробництва, ліквідації величезної заборгованості ткачів і ремісників, зменшення мит на індійські товари під час увезення їх до Англії, загалом усіляко всебічно сприяти розвитку товарних і товарно-грошових відносин у Британській Індії, але зберігаючи в недоторканості колоніальний режим.

Щоб заохотити й захистити самостійний економічний розвиток Індії та сприяти відродженню її древніх національних промислів, керівництво Сабхи вперше за весь колоніальний період стало ініціатором організації та проведення спочатку в Махараштрі, а потім і в деяких інших регіонах колонії, масового ненасильницького всенародного руху, що отримав назву свадеші (своя країна, своє виробництво) [про нього див.: 20, с. 214, 227, 237], започаткованого у 1872 р. Він полягав у тому, що активно відстоювався захист (протекціонізм) і розвиток молодого національної промисловості та традиційних індійських ремесел, усіляко пропагувалися товари індійського виробництва й торгівля ними, а також усе національне, масово ігнорувалися англійські товари, особливо текстильні, навіть сировина іноземного походження, скликалися велелюдні мітинги й проводилися демонстрації, під час яких людей закликали розвивати національне підприємництво й купувати все лише індійське, зверталися з петиціями і меморандумами до колоніальних властей, вимагаючи їх захистити індійську промисловість і торгівлю насамперед митними бар'єрами, ввівши політику державного протекціонізму, створювалися національні товариства заохочення свадешистського виробництва, крамниці й лавки, які пропагували і продавали товари виключно місцевого виробництва, а також грошові фонди, що проводили масові збори коштів для допомоги вже існуючим і на створення нових свадешистських промислових і торговельних підприємств, людей закликали регулярно займатися особистим щоденним прядінням і ткацтвом на чаркхі, одягатися лише в національний домотканий одяг, виготовлений власноруч, щоб у перспективі повністю відмовитися від іноземних тканин та одягу із них. Як бачимо, конгресистська традиція, введена М. К. Ганді [про нього див.: 44] в 20-ті роки XX ст., одягатися лише в національний домотканий одяг, що називався кхаді [про нього див.: 3, с. 31–59; 19; 21, с. 127–133], започаткована Пуна сарваджанік сабхою ще на початку 70-х років XIX ст. у Махараштрі. Однак звертаємо увагу на те, що свадешистський рух, організований Сабхою, не набув такого загальноіндійського розмаху, впливу і масового характеру як наступний рух свадеші після розділу колонізаторами Бенгалії в 1905 р. [детально див.: 26, с. 77–100].

Великого значення керівництво Сабхи надавало також аграрним відносинам і земельним проблемам у Махараштрі та загалом у Бомбейському президентстві. Особливо його турбували значне зростання цін на землю і їхнє зменшення на сільськогосподарську продукцію, швидка майнова диференціація селянства, його обезземелювання, збільшення обсягу продажу землі та перехід її у великій кількості до рук селянської верхівки, поміщиків і торговельно-лихварського капіталу, перетворення землі на своєрідний вид забезпечення лихварського кредиту, коли більшість позик видавалася лихварями під заставу землі, різке зростання іпотечної заборгованості селянства, збільшення частки проданої землі, що знаходилася під заставою, поява поміщиків – вихідців із торговельно-лихварського середовища, збільшення кількості селян-орендарів і тих, хто жив виключно за рахунок земельної ренти, зростання дрібноселянської оренди, важке становище орендарів та ін. Тому керівництво Сабхи, намагаючись змінити ситуацію в аграрному секторі Махараштри, створювало комісії для ретельного обстеження становища різних категорій і прошарків маратхського селянства, які в своїх звітах указували на необхідність радикального реформування земельних відносин у Бомбейському президентстві, зверталися з численними петиціями до колоніальної адміністрації, пропонуючи свої проекти розв'язання аграрної кризи, а також до центрального податкового відомства в Калькутті (Калькутта

була столицею Індії з 1773 по 1911 р.) із проханнями відстрочки сплати земельного податку в Махараштрі тощо. Однак влада ніяк не реагувала на пропозиції Сабхи реформувати аграрний устрій Махараштри і все залишалось в незмінному вигляді.

Решта індійських національних організацій не мали прямого відношення до визвольного руху, але вони, використовуючи історичні й релігійні традиції народів Індійського субконтиненту, виховували у населення патріотичні почуття, гордість за героїчне минуле своїх предків, що не могло побічно не сприяти активізації боротьби з іноземними гнобителями. Це такі організації:

- Студентська асоціація – створена в Бенгалії у 1875 р. студентами Калькуттського університету. Вона пропагувала патріотичні ідеали серед бенгальської молоді.

- Асоціація Пуни – створена в Махараштрі у 1867 р. Вона намагалася відстоювати перед колонізаторами національні інтереси.

- Деканське просвітницьке товариство – створене в Пуні у 1884 р. Його члени пропагували високі ідеали служіння Батьківщині серед різних прошарків маратхської інтелігенції.

- Хінду самадж – соціально-політичне товариство, створене в Аллахабаді у 1880 р. Воно займалося пропагандою національних мов та організацією викладання в навчальних закладах міста на індійських мовах, передусім на гінді.

- Мадрас махаджана сабха – створена в Мадрасі у 1884 р. Пропагувала патріотичні ідеї серед інтелігенції Мадрасу та Мадраської провінції.

- Брахло самадж Індії – релігійно-реформаторське товариство, створене в Бенгалії у 1866 р. після розколу знаменитого Брахло самадж, заснованого Р. М. Раєм [про нього див.: 4, с. 150–158] у 1828 р. Його члени виступали за реформацію індуїзму, зокрема за поклоніння єдиному богу Брахмі, проти кастової системи, за міжкастові шлюби, емансипацію жінок і проти шлюбів малолітніх. Разом із тим їх також турбували й суспільні проблеми.

- Арія самадж – релігійно-реформаторське і просвітницьке товариство, створене в Бомбеї у 1875 р. Воно, як і Брахло самадж, виступало за реформацію індуїзму, що полягала в поверненні до релігії древніх аріїв, яка зображена у Ведах – священних книгах індуїстської релігії.

- Шрі гуру Сінгх сабха – просвітницьке товариство сикхів Пенджабу, створене в Амрітсарі у 1873 р. Воно займалося поширенням освіти мовою панджабі та виданням літератури цією мовою, насамперед релігійної та історичної. Аріясамаджисти займалися також і її перекладами.

- Мусульманське літературне товариство – перша мусульманська просвітницька організація Бенгалії, заснована в Калькутті у 1863 р. Вона займалася поширенням європейської освіти серед мусульманської молоді Калькутті та популяризацією мови урду.

- Національна мусульманська асоціація – перша загальноіндійська мусульманська просвітницька організація, заснована в Калькутті у 1877 р. Займалася просвітництвом серед мусульман, намагаючись поширити європейський освітній і культурний вплив на мусульманську общину Індії, щоб підняти її соціально-економічний і культурний рівень [детальніше про ці та інші організації див.: 14, с. 34–36; 15, с. 13–62; 16, с. 36–70; 17, с. 17–27; 18, с. 3–35; 20, с. 6, 53–97; 21, с. 13–20, 42–52, 61–68; 22, с. 6–8, 237–247; 23, с. 73–95; 24, с. 1–3, 18–28; 26, с. 15–37; 27, с. 4; 34; 35, с. 15–18; 36, с. 12–47; 38; 39, с. 1–3; 40, с. 9–14; 42].

Таким чином, індійські національно-патріотичні організації, виховуючи у населення патріотичні та антиколоніальні почуття, виступали за надання Індії самоврядування, за виборну більшість у легіслатурах і муніципальних радах, розширення участі індійців у центральних і місцевих державних органах і в органах місцевого самоврядування, введення політики державного протекціонізму для захисту національного підприємництва та створення умов для розвитку індійської промисловості, ремесел і торгівлі, проведення реформ у країні, в першу чергу, аграрної, митної та податкової, введення громадянських прав і свобод, заборону расової дискримінації, а також за розвиток національної освіти, мов і культури. Незважаючи на їхню поміркованість, обмеженість програмних настанов і діяльності, для свого часу це був значний крок уперед і порівняно з програмами національних суспільно-політичних організацій 30–50-х років XIX ст. Загалом можна стверджувати, що національно-патріотичні організації 60–80-х років XIX ст. створили необхідні передумови і заклали основи для об'єднання патріотичного руху в масштабах усієї Британської Індії та створення загальноіндійської національної організації – Індійського національного конгресу (1885 р.).

REFERENCES

1. Erekesheva, L. G. 2005: *Religiya i politika v Yuzhnoy Azii. Indiyskiy Nacionalnyy Kongress i indussko-musulmanskaya problema v Britanskoy Indii.* Almaty. (In Russian). Ерекешева, Л. Г. 2005: *Религия и политика в Южной Азии. Индийский национальный конгресс и индусско-мусульманская проблема в Британской Индии.* Алматы.
2. Palisheva, N. V. 2012: *K voprosu o vliyaniy politicheskikh vzglyadov Dadabhai Naorodzhi na formirovaniye indiyской natsionalisticheskoy ideologii.* Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. *Istoriya* 2, 119–123. (In Russian). Палишева, Н. В. 2012: *К вопросу о влиянии политических взглядов Дадабхаи Наороджи на формирование индийской националистической идеологии.* Вестник Томского государственного университета. *История* 2, 119–123.
3. Sinh, T. R. 1949: *Kangres ka saral itihās.* Delī. (In Hindi). Сінх, Т. Р. 1949: *Кангрес ка сарал итихас* (Стисла історія Конгресу). Делі. (Мовою гінді).
4. Skorohodova, T. G. 2010: *Istoki reformatorskoy mysli Rammohan Raya.* Voprosy filosofii 11, 150–158. (In Russian). Скороходова, Т. Г. 2010: *Истоки реформаторской мысли Раммохан Рая.* Вопросы философии 11, 150–158.
5. Skorohodova, T. G. 2012: *Istoriya Indii v filosofskom kontekste: Surendranath Banerdzhi.* Voprosy filosofii 9, 134–143. (In Russian). Скороходова, Т. Г. 2012: *История Индии в философском контексте: Сурендранатх Банерджи.* Вопросы философии 9, 134–143.
6. Chuvpylo, A. A. 1996: *Politicheskyy kurs Indiyskogo natsionalnogo kongressa i vnutripartynaya bor'ba v 30-e gody XX veka.* Kharkov. (In Russian). Чувпило, А. А. 1996: *Политический курс Индийского национального конгресса и внутрипартийная борьба в 30-е годы XX века.* Харьков.
7. Chuvpylo, O. O. 1999: *Narysy z istorii idejno-politychnoi borot'by v Indiy's' komu nacionalnomu kongresi (20-ti roky XX st.).* Kharkiv. (In Ukrainian). Чувпило, О. О. 1999: *Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки XX ст.).* Харків.

8. Chuvpylo, O. O. 2000: Vydatni borci za nezalezhnist' Indii. Kharkiv. (In Ukrainian). Чувпило, О. О. 2000: Видатні борці за незалежність Індії. Харків.
9. Chuvpylo, O. O., Chuvpylo, L. O., Chuvpylo, R. I. 2000, 2017: Indija na shljahu do nezalezhnosti. Ch.1–2. Kharkiv. (In Ukrainian). Чувпило, О. О., Чувпило, Л. О., Чувпило, Р. І. 2000, 2017: Індія на шляху до незалежності. Ч. 1–2. Харків.
10. Chuvpylo, O. O. 2013: Vubrani indologichni tvory. Kharkiv. (In Ukrainian). Чувпило, О. О. 2013: Вибрані індологічні твори. Харків.
11. Chuvpylo, O. O. 2015: Idejno-politychna borot'ba v Indijs'komu nacionalnomu kongresi (20–30-ti roky XX st.). Kharkiv. (In Ukrainian). Чувпило, О. О. 2015: Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті роки ХХ ст.). Харків.
12. Chuvpylo, O. O., Chuvpylo, L. O. 2015: Rozvytok shodoznavstva v Kharkivs'komu universyteti (1805–2015 rr.). Kharkiv. (In Ukrainian). Чувпило, О. О., Чувпило, Л. О. 2015: Розвиток сходознавства в Харківському університеті (1805–2015 рр.). Харків.
13. Chuvpylo, O. O., Chuvpylo, R. I., Chuvpylo, L. O. 2018: Gordist' shodoznavchoi ta istorychnoi nauky. Kharkiv. (In Ukrainian). Чувпило, О. О., Чувпило, Р. І., Чувпило, Л. О. 2018: Гордість сходознавчої та історичної науки. Харків.
14. Aggarvala, R. N. 1956: National Movement and Constitutional Development of India. Delhi.
15. Andrews, C. F., Mookerjee, G. 1938: The Rise and Growth of the Congress in India. London.
16. Bartarya, S. C. 1958: The Indian Nationalist Movement. Allahabad.
17. Bombwall, K. R. 1951: Indian Politics and Government (since 1885). Delhi.
18. Bose, S. C. 1964: The Indian Struggle 1920–1942. Calcutta.
19. Brown, R. M. 2010: Gandhi's Spinning Wheel and the Making of India. London.
20. Buch, M. A. 1938: The Development of Contemporary Indian Political Thought. Vol. 1 (The Rise and Growth of Indian Liberalism). Baroda.
21. Chatterji, N. L. 1958: India's Freedom Struggle. Allahabad.
22. Dasgupta, H. N. 1947: The Indian National Congress. Vol. 1. Calcutta.
23. Datta, K. K. 1957: History of the Freedom Movement in Bihar. Vol. 1. Patna.
24. Ghose, S. 1975: Indian National Congress. Its History and Heritage. New Delhi.
25. Gopal, R. 1967: How India Struggled for Freedom. Bombay.
26. Gordon, L. A. 1974: Bengal: The Nationalist Movement 1876–1940. New York.
27. Hull, W., Hist, S. 1930: India's Political Crisis. Baltimore.
28. Kaushik, P. D. 1964: The Congress Ideology and Programme 1920–1947. Bombay.
29. Lovet, V. 2012: A History of the Indian Nationalist Movement. London.
30. Mahajan, V. D. 1976: The Nationalist Movement in India. New Delhi.
31. Majumdar, S. K. 1966: Jinnah and Gandhi. Calcutta.
32. Mehrotra, S. R. 1971: The Emergence of the Indian National Congress. Delhi.
33. Mehrotra, S. R. 1979: Towards India's Freedom and Partition. New Delhi.
34. Pati, B. 2011: Bal Gangadhar Tilak. Delhi.
35. Prasad, B. 1960: The Origins of Indian Foreign Policy (The Indian National Congress and World Affairs, 1885–1947). Calcutta.
36. Raghuvanshi, V. P. S. 1959: Indian Nationalist Movement and Thought. Agra.
37. Ramana Rao, M. V. 1959: A Short History of the Indian National Congress. Delhi.
38. Sharma, J. 2013: A Restatement of Religion: Swami Vivekananda and the Making of Hindu Nationalism. Yale.

39. Sinha, S. 1964: Indian Independence in Perspective. London.
40. Sitaramayya, P. 1947: The History of the Indian National Congress. Vol. 1. Bombay.
41. Smith, W. R. 1973: Nationalism and Reform in India. Washington.
42. Talwarkar, G. 2012: Gopal Krishna Gokhale: His Life and Times. Delhi.
43. Tripathi, A., Tripathi, A. 2014: Indian National Congress and the Struggle for Freedom, 1885–1947. Oxford.
44. Zachariah, B. 2013: Gandhi. London.

Чувпило О. О.

Doctor of Sciences (History), Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6763-2462>

THE NATIONAL-PATRIOTIC ORGANIZATIONS OF THE PEOPLE OF HINDUSTAN – PREDECESSORS OF THE INDIAN NATIONAL CONGRESS

In article programs are analyzed and activity of the national-patriotic organizations of the British India which was predecessors of the Indian National Congress which has been formed in 1885. Among them are especially allocated the British Indian Association, the Indian Association, the Association of the Bombay Presidency and the Poona Sarvajanik Sabha as they have laid the foundation for creation of the Congress organization. The national-patriotic organizations, bringing up at the population patriotic feelings, supported granting of India of self-management, for the elective majority in legislatures and municipal councils, expansion of participation of Indians in the central and local state structures and in local governments, introduction of a policy of the state protectionism for protection of national business and creation of conditions for development of the Indian industry, crafts and trade, carrying out of reforms in the country, introductions of the civil rights and freedom, racial discrimination prohibition, and also for development of national education, languages and culture. Despite their moderation, limitation of programs and activity, for the time it there was a considerable step forward in comparison with programs of their predecessors. The national-patriotic organizations of 60–80th years XIX century have laid the foundation for association of patriotic movement across all India and formations all Indian national organization – the Indian National Congress.

Keywords: the British India, the national-patriotic organizations, an English colonial regime, the Indian National Congress.

Чувпило А. А.

доктор исторических наук, профессор
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6763-2462>

НАЦИОНАЛЬНО-ПАТРИОТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ НАРОДОВ ИНДОСТАНА – ПРЕДШЕСТВЕННИКИ ИНДИЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОНГРЕССА

В статье анализируются программы и деятельность национально-патриотических организаций Британской Индии, являвшихся предшественниками Индийского национального конгресса, который был образован в 1885 г. Среди них особо выделены Ассоциация Британской Индии, Индийская ассоциация, Ассоциация Бомбейского президентства и Пуна сарваджаник сабха, поскольку они заложили основы для создания конгрессистской организации. Национально-патриотические организации, воспитывая у населения патриотические чувства, выступали за предоставление Индии самоуправления, за выборное большинство в парламентах и муниципальных советах, расширение участия индийцев в центральных и местных государственных органах и в органах местного самоуправления, введение политики государственного протекционизма для защиты национального предпринимательства и создания условий для развития индийской промышленности, ремесел и торговли, проведения реформ в стране, введения гражданских прав и свобод, запрещение расовой дискриминации, а также за развитие национального образования, языков и культуры. Несмотря на их умеренность, ограниченность программных установок и деятельности, для своего времени это был значительный шаг вперед по сравнению с программами их предшественников. Национально-патриотические организации 60–80-х годов XIX в. заложили основы для объединения патриотического движения по всей Индии и образования общендийской национальной организации – Индийского национального конгресса.

Ключевые слова: Британская Индия, национально-патриотические организации, английский колониальный режим, Индийский национальный конгресс.

УДК 327(091)(47:44)“1927.08/.10”::929Раковский

DOI: 10.26565/2220-7929-2019-56-12

Шкабура Я. И.

аспирант
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: ya.shkabura@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1541-9317>

«ИНЦИДЕНТ РАКОВСКОГО»: СТРАТЕГИЯ ПОВЕДЕНИЯ СОВЕТСКОГО ПОЛПРЕДА В ПАРИЖЕ

В статье проанализировано деятельность советского полпреда в Париже в период августа–октября 1927 г. в связи с «Инцидентом Раковского» – скандалом во французской прессе, возникшим после подписания Х. Раковским в начале августа 1927 г. заявления левой оппозиции. Не смотря на обвинения в бездействии, которые впоследствии звучали со стороны руководства СССР, прежде всего – от И. Сталина, советский дипломат прикладывал активные усилия для улучшения ситуации. Выявлено четыре основных направления: контакты с французскими политиками; сотрудничество с прессой Третьей Республики; новое предложение по франко-советскому договору о долгах и кредитах; взаимодействие с Москвой. Советский полпред в Париже использовал все свои связи и знакомства, пытаясь выйти на контакт с различными французскими политиками и заручиться их поддержкой. Но нарастающая кампания в прессе приводила к тому, что все меньше политиков шло с ним на контакт. Даже близкий друг Х. Раковского – Анатолий де Монзи, вел себя очень нерешительно. С другой стороны – как зафиксировано в ряде документов – и сам Х. Раковский иногда вел себя слишком самоуверенно, игнорируя советы, или даже вызывая воспринимая их. Относительно прессы – с обострением кампании количество газет, которые шли на контакт с советским полпредом в Париже, уменьшалась: одним за это платили деньги, другие – печатали критический материал по указанию владельцев газет (разных промышленников, которые враждебно относились как к СССР, так и лично к Х. Раковскому), третьи – шли за доминирующей тенденцией критики дипломата. По сути, только орган компартии «L’Humanité» до конца оставался лояльным к Х. Раковскому. Больше надежды советский полпред возлагал на свое новое предложение по долгам и кредитам. Но оно было раскрытковано буквально всеми: французскими политиками, парижской прессой, а также – собственным советским правительством (в тесном взаимодействии с которым эти тезисы и были выработаны). Руководство СССР в лице Сталина прикладывало большие усилия чтобы дискредитировать Х. Раковского и ухудшить его положение. Особенно ярко это проявилось в период «инцидента». До 13 сентября официальная Москва молчала, а все запросы о помощи и предложения по улучшению ситуации – по сути игнорировались. Все вышеперечисленное стало причиной очень слабой результативности действий Х. Раковского и привело к его дальнейшему отъезду из Франции.

Ключевые слова: Х. Раковский; полпред; франко-советские отношения; Париж; Москва.

© Шкабура Я. І., 2019

В современном мире роль чрезвычайных и полномочных послов в выстраивании, развитии и поддержке отношений между государствами крайне важна. Они являются представителями стран, а от принимаемых ими решений, действий и заявлений зависит очень многое. В случае развития скандала вокруг посла под удар попадает не только он, но и государство, которое он представляет. Поэтому очень важным является не допускать, а в случае допущения – крайне быстро устранять любые конфликтные ситуации вокруг дипломатов. Изучение подобных инцидентов, и в особенности – подробное рассмотрение предпринимаемых послом шагов, направленных на их устранение, и их результативность, являются необходимым элементом для выстраивания прочных международных отношений в условиях современной крайне напряжённой геополитической обстановки. В связи с этим, нам видится крайне важным и интересным анализ действий советского полпреда в Париже Христиана Георгиевича Раковского, занимавшего эту должность с 1925 по 1927 г., в период кампании против него во французской прессе, получившей в газетах и журналах название «Дело Раковского» (хотя мы считаем более подходящим название «Инцидент Раковского»).

Рассматриваемый нами сюжет нашёл своё частичное отображение в монографиях Ф. Конта [20], П. Бруэ [18], Ф. Панайотова [11], коллективных трудах В. А. Головки, Г. И. Чернявского, М. Г. Станчева [6], М. В. Тортики (Лобановой) [16] общепрофильного характера, в статьях В. Г. Сироткина [14], М. В. Лобановой [10] и диссертации О. Н. Кена [8], посвященным отдельным проблемам, частично затрагивающим существенные для нас аспекты.

В целом отметим, что все исследователи, касаясь интересующей нас тематики, обозначили лишь некоторые общие направления деятельности Раковского. Данная статья призвана заполнить недостающие лакуны, детально проанализировав предпринимаемые советским полпредом действия в период скандала вокруг него, обозначив их эффективность и указав на причины таких результатов. Большинство из использованных нами архивных документов (докладов Раковского [1, 5], переписки полпреда с Н.К.И.Д. и Политбюро ВКП(б) [2, 3], досье по конфликту с Францией по делу Раковского [4]) были лишь недавно рассекречены, фактически не использовались другими исследователями, и часть из представленных ниже фрагментов впервые вводятся в научный оборот.

Христиан Георгиевич Раковский является достаточно известной личностью, так что акцентировать внимание на его биографии мы не будем. Под термином «Инцидент Раковского» мы предлагаем понимать активную кампанию во французской прессе, а впоследствии – и среди политиков Третьей Республики, направленную против полпреда СССР в Париже Раковского. Предлогом принято считать подписанное, в том числе и советским дипломатом, заявление левой оппозиции от 8 августа 1927 г., в котором, среди прочих, были выдвинуты следующие лозунги: «поражение всех буржуазных государств, воюющих против СССР – каждый честный пролетарий капиталистической страны должен активно работать для поражения «своего» правительства; переход на сторону Красной армии каждого иностранного солдата, который не хочет помогать рабовладельцам «своей» страны» [9, с. 68]. Факт подписи официального представителя Советского Союза в Париже под такого рода воззванием не мог остаться незамеченным. Цитированный выше фрагмент многие французские газеты и политики, а за ними – и обычные граждане, восприняли как призыв к солдатам не подчиняться своему собственному правительству,

дезертировать и переходить на сторону СССР, что было прямым вмешательством представителя иностранного государства в их собственные внутренние дела. Началом кампании против советского полпреда в Париже мы предлагаем считать статью, опубликованную П. Бернюсом в «Journal des débats politiques et littéraires» 19 августа 1927 г. [17].

В первое время после начала инцидента, после трёх встреч (21, 25 и 29 августа) Народного комиссара иностранных дел СССР Г. В. Чичерина и посла Франции в Москве Ж. Эрбетта, и заверения последнего, что инцидент исчерпан [16, с. 338], Раковский продолжил работать в обычном режиме.

4-го сентября на первой странице видной французской газеты «Le Temps» вышла большая статья, в которой было подвержено критике заявление оппозиции, «призывающее солдат к восстанию», и в особенности негодование вызвала присутствующая там подпись Раковского, «дипломата, который открыто заявляет себя как враг порядка, установленного в стране, где он аккредитован» [19]. В ответ советский полпред в Париже направил через пресс-службу посольства своё специальное заявление [18, с. 252], на следующий день перепечатанное многими французскими газетами («L'Écho de Paris» [23]; «Excelsior» [21]; «Le Petit Parisien» [25]; «L'Humanité» [24]; «Le Matin» [22] и т.д.). В нём Раковский подчёркивал, что цель его дипломатической деятельности – в работе над устранением разногласий между СССР и Францией и тем самым увеличение шансов на всеобщий мир, и протестовал против всякого иного толкования своих действий.

Полпред прикладывал усилия, чтобы противостоять нарастающей кампании против него и против Советского Союза через прессу. Но большинство изданий не шли с ним на контакт. Так, 20 сентября ТАСС в своем сообщении из Парижа проинформировало, что официальное сообщение полпредства, направленное на борьбу с «клеветнической кампанией против СССР» разместили полностью только три газеты – «La Volonté» и «L'Événement» и орган компартии «L'Humanité» [4, л. 1]. Это было вызвано тем, что часть прессы (особенно – правого толка, напр. «Le Matin», «L'Écho de Paris») действительно видела в Советском Союзе и в её полпреде в Париже – угрозу для всей Франции, часть (как, напр., «Le Figaro», «L'Avenir») – принадлежала французским промышленникам, и были рупором их бизнес-интересов, а часть – как подметил Э. Эррио – были «продажными перьями» [2, л. 217], оплаченными в том числе и английскими финансовыми кругами. Советскому полпреду все же удалось договориться с членом редакции вечерней газеты «Le Soir» Лазуриком, чтобы в начале октября он прибыл в Москву и взял интервью у Рыкова, Чичерина, Литвинова, Микояна, Брюханова и Ксандрова касательно различных аспектов состояния советско-французских отношений, и в частности – агрессивной кампании в прессе против полпреда СССР в Париже. Раковский предложил Г. Чичерину и М. Литвинову в своих интервью указать на то, что в Москве «удивлены, что такой незначительный инцидент ... принял такие неслыханные размеры» [1, л. 123–124], а с другой стороны – фактически припугнуть, «в прикрытой форме предупредить, чтобы реакция не злоупотребляла миролюбием и терпением страны в 150 мил. сознательных рабочих и крестьян, прошедших через тяжелые испытания гражданской и мировой войны» [4, л. 124]. Советский полпред был убежден, что такой манёвр положительно повлияет на усугубляющуюся ситуацию. «Это произведет в Париже большой эффект» – оптимистично охарактеризовал и Чичерин идею Раковского в своём докладе И. Сталину от 4-го октября [3, л. 11].

Впрочем, интервью Лазурику уже не могло помочь Раковскому: на тот момент НКИД по сути уже согласился с желанием Парижа об отзыве советского полпреда.

Ещё одним направлением деятельности Раковского стало использование своих связей среди различных французских кругов. Наибольше он полагался на своего друга, видного политического и государственного деятеля, Анатоля де Монзи. Стараясь оказать поддержку, он ещё в начале кампании заявил, что «подаст в отставку с поста председателя французской делегации по франко-советским переговорам, в случае, если французское правительство будет требовать отозвания Раковского» [13]. С обострением кампании против представителя СССР, французский политик подготовил и передал в печать ещё более жёсткое заявление в защиту советского полпреда в Париже, но, испугавшись плохих политических последствий для себя, в срочном порядке отозвал своё интервью на следующий же день, хотя он «не мог не знать, что этой выходкой он окончательно усугублял положение т. Раковского» [2, арк. 189]. Сам Христиан Георгиевич в своём докладе от 24 сентября описывает сцену его ссоры с председателем французской делегации, который изначально попросил советского полпреда отложить официальную передачу ему меморандума о долгах и кредитах, а меньше чем через сутки, как вспоминал дипломат, «де Монзи, пользуясь тем обстоятельством, что я ему еще не дал предложения с моей подписью, сообщил в печать, что они от советской делегации “никаких предложений не получали”» [5, л. 237].

В документах упоминается и целый ряд других французских политиков, с которыми он имел за короткий период в сентябре (Аренса, Мальви, Маргена, Филиппото, Торреса, Лотье, Бертона, Бертелло) [1, л. 109–110]. Они снабжали полпреда информацией, помогали наладить контакты с более крупными политиками, некоторые – обещали поддержку. Но далеко не всегда советский полпред в Париже принимал всё это. В частности, А. Бриан, министр иностранных дел Франции, предлагал ему уехать «в трёхмесячный отпуск, в каковом случае дело кончилось бы вполне благоприятно» [2, л. 245]. Но полпред не прислушался к совету. Более того, на попытку политического директора МИД Франции смягчить эффект, вызванный подписанием заявления оппозиции, «Раковский вызывающе заявил “à la guette, comme à la guette”» [8, с. 81]. Другой французский политик, министр народного образования, один из лидеров партии радикалов и радикал-социалистов Эррио в своей беседе с Народным комиссаром просвещения СССР А. Луначарским, которая прошла 21 октября того же года, подчеркнул, что именно Раковский «никогда не хотел поддерживать союзнических отношений с представителями демократических партий» и с ним конкретно [2, л. 220]. Как мы понимаем, подобное поведение со стороны советского полпреда отнюдь не улучшало его положение.

Отметим еще несколько особенностей. Правый блок «Национального единства», находящийся у власти, занимал достаточно жёсткую позицию по отношению к СССР и любым контактам с ним. Усиливающийся в прессе скандал вокруг Раковского так же отпугивала политиков Третьей Республики от идеи вступать с ним в какой-либо контакт, не говоря уже о том, что бы открыто его поддержать. Всё вышеупомянутое обеспечило слабые результаты взаимодействия с французскими политиками.

Уже непосредственно после отозвания Раковского из Парижа в Москве попытались возложить всю вину за сложившуюся ситуацию целиком и полностью исключительно на бывшего советского полпреда и на неправильную стратегию действий, которую он выбрал. Бухарин 21 октября заявил, что причиной молчания

советской прессы – до 13 сентября является просьба самого Раковского. Но такое обвинение не соответствует действительности. Начиная ещё с 5 сентября, и до 12-го включительно, полпред направил в Москву целый ряд телеграмм с общими советами и конкретными предложениями в отношении действий, которые, по мнению дипломата, необходимо было срочно предпринять для улучшения складывающейся ситуации. Нельзя сказать, что сообщения Раковского игнорировались: в выписке из протокола №232 заседания коллегии НКИД от 5 сентября 1927 г. мы находим подписанное Чичериным постановление «поставить в Политбюро вопрос о том, следует ли что либо опубликовать в нашей прессе о компании против Раковского» [2, л. 21] (данное постановление, впрочем, не изменило ситуацию). 12 сентября полпред телеграфировал Чичерину, указав на необходимость дать ответ через советскую прессу: «Это было бы вполне нормально, тогда как ненормальным является то положение, когда в Париже решается судьба франко-советских отношений, – наша печать молчит» [2, л. 236]. Лишь начиная с 13-го сентября в советской прессе начинают активно появляться публикации касательно нападков на Раковского. По заверению Чичерина только в это время «создалась объективная возможность освещения кампании правых без полемики с Брианом, в то время как еще несколько дней тому назад осведомление об этом деле, в силу необходимости было бы связано с полемикой против Бриана» [2, л. 32], чего в Москве старались избежать.

Раковский верил, что «из теперешней сложной и трудной ситуации во Франции мы выйдем с честью, что отразится на нашем международном положении» [5, л. 239], и этому должно было помочь подписание франко-советского соглашения о долгах и кредитах. Переговоры, начатые ещё 26 февраля 1926 г., в последнее время фактически не двигались, и Раковский пришел к выводу о необходимости пойти на дополнительные уступки. Вскоре советскому полпреду в Париже удалось добиться от своего Правительства разрешение на значительное уменьшение суммы запрашиваемого у Франции кредита, снизив его с 220 до 120 млн. дол.; в отношении долгов предлагалось к уплате по 60 млн. золотых франков ежегодно в течение 61 года (что было очень близко к позиции Парижа) [7, с. 384–391]; правительство СССР подтверждало своё согласие депонировать 30 млн. золотых франков сразу же после подписания договора о долгах и кредитах. Глава французской делегации на переговорах, де Монзи 28 сентября дал интервью газете «La Petite Gironde», в целом позитивно охарактеризовав новое предложение, подчеркнув, что «залогом французских кредитов могла бы стать русская нефть» [16, с. 342]. Ф. Конт приходит к выводу, что такие действия лишь усугубили положение Раковского, так как шли в разрез с интересами «англосакских финансовых и нефтяных магнатов, и особенно – сэра Г. Детердинга, президента компании Роял Датч Шелл», который, будучи не заинтересованным в увеличении доли советской нефти на рынках Европы, впоследствии профинансировал несколько французских газет, чтобы те вели ожесточённую кампанию в печати против советского полпреда в Париже [20, с. 675]. В целом выгодное предложение советского полпреда было холодно встречено в Париже: Пуанкаре воспринял интервью Раковского, в котором раскрывался целый ряд подробностей о ходе переговоров, как «попытку воздействовать на мелких держателей «через голову» французского правительства, так как в нем полпред давал понять, что долговая проблема вполне разрешима с советской стороны» [10, с. 189], и, получается, что если кто и не хочет идти на соглашение – то это именно французская

сторона. Недовольство заявлением советского дипломата выразили и французские издания: как резюмировала на своей передовице белогвардейская парижская газета «Последние новости» «новое предложение ... о долгах и кредитах имеет плохую прессу во Франции» [12]. Раковский подвергся критике за озвученное предложение и со стороны своего собственного правительства. Так, на совместном заседании ИККИ и ЦКК ВКП(б) 27 сентября Сталин, критикуя Раковского, заявил: «он всегда предлагает дать больше, заплатить дороже и пр., так что Политбюро всегда вынуждено его одергивать. Так было все время. ... В частности, так было в последний момент в вопросе насчет 30 млн. франков. Раковский просто предлагал предоставить эти 30 млн. французскому правительству для раздачи держателям. Мы же согласились предоставить эти деньги лишь при условии урегулирования вопроса о кредитах...» [16, с. 343]. На это один из лидеров объединенной коммунистической оппозиции Л. Троцкий возразил: «Раковский только выполняет директивы Политбюро. А если бы вы приняли в свое время советы Раковского, то соглашение с Францией обошлось бы нам гораздо дешевле» [16, с. 343]. То, что это было не самовольное, а –согласованное с позицией Политбюро решение указывает и статья, размещённая на первой странице «Известий» (одном из главных официозов Советского Союза) от 22 сентября, гласящая: «Тов. Раковскому поручено сообщить французской делегации, что Советское правительство готово в течение ближайшего полугодия внести в банк 30 миллионов франков для обслуживания первых платежей в случае общего соглашения» [15].

Вполне очевидно, что такой выпад со стороны Сталина был направлен лично против Раковского, преследуя цель ослабить его позиций в партии и на международной арене. Советский исследователь В. Сироткин, опираясь на письма Троцкого, по этому поводу обозначил: «И. Сталину меньше всего нужны были кредиты, ему надо было любой ценой, даже путем предательства государственных интересов, дискредитировать “троцкизм” и “троцкистов”» [14, с. 409]. По итогу, раскритикованное всеми новое предложение полпреда по долгам и кредитам так и осталось проектом на бумаге.

Итак, как мы видим, Х. Раковский после начала кампании во французской прессе, направленной против него, активно пытался улучшить ситуацию. Данный факт находит своё подтверждение как в оценках его современников, так и в обширном массиве архивных документов, до недавнего времени носивших гриф «Сов. Секретно». В целом, можно выделить следующие основные направления работы Раковского: контакты с французскими друзьями и политиками; работа с прессой Третьей Республики; новое предложение по франко-советскому договору о долгах и кредитах; взаимодействие с Москвой. Но огромное количество недоброжелателей, как среди французских политиков, так и среди советского правительства, а так же – нарастающая истерия в связи с кампанией в парижской прессе, привели все старания Раковского к их минимальной результативности, утрате должности и отъезду из страны. Впрочем, мы не должны видеть в советском полпреде – исключительно жертву. Раковский не редко вёл себя чрезмерно самоуверенно, игнорируя советы, или даже вызывая воспринимая их.

REFERENCES

1. AVP RF a. Arkhiv vneshney politiki Rosiyskoy Federatsii [Archive of the foreign policy of the Russian Federation], f. 04, op. 42, p. 268, d. 53791. (In Russian) Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 04, оп. 42, п. 268, д. 53791.
2. AVP RF b. Arkhiv vneshney politiki Rosiyskoy Federatsii [Archive of the foreign policy of the Russian Federation], f. 04, op. 42, p. 269, d. 53824. (In Russian) Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 04, оп. 42, п. 269, д. 53824.
3. AVP RF c. Arkhiv vneshney politiki Rosiyskoy Federatsii [Archive of the foreign policy of the Russian Federation], f. 04, op. 42, p. 269, d. 53825. (In Russian) Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 04, оп. 42, п. 269, д. 53825.
4. AVP RF d. Arkhiv vneshney politiki Rosiyskoy Federatsii [Archive of the foreign policy of the Russian Federation], f. 04, op. 42, p. 269, d. 53827. (In Russian) Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 04, оп. 42, п. 269, д. 53827.
5. AVP RF e. Arkhiv vneshney politiki Rosiyskoy Federatsii [Archive of the foreign policy of the Russian Federation], f. 0136, op. 11, p. 117, d. 306. (In Russian) Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 0136, оп. 11, п. 117, д. 306.
6. Golovko V. A., Stanchev M. G., Chernyavskiy G. I. 1994: Mezhdunarodnaya diplomatiya v Zapadom: Diplomaticheskaya deyatelnost Kh. G. Rakovskogo [Between Moscow and the West: the diplomatic activity of Ch. G. Rakovsky]. Kharkiv. (In Russian) Головкин В. А., Станчев М. Г., Чернявский Г. И. 1994: Между Москвой и Западом: дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. Харьков.
7. Dokumenty vneshney politiki SSSR [Documents of foreign policy of the USSR]. 1965: Moskva. T. 10. (In Russian) Документы внешней политики СССР. 1965: Москва. Т. 10.
8. Ken O. N. 2004: Mobilizatsionnoye planirovaniye v kontekste vnutrenney politiki i mezhdunarodnogo polozheniya SSSR: 1927-1935 gg. Diss. ... d-ra ist. nauk. Sankt-Peterburg. (In Russian) Кен О. Н. 2004: Мобилизационное планирование в контексте внутренней политики и международного положения СССР: 1927-1935 гг. Дисс. ... д-ра ист. наук. Санкт-Петербург.
9. Kommunisticheskaya oppozitsiya v SSSR. Iz arkhiva L'va Trotskogo [Communist opposition in the USSR. From the archive of Leo Trotsky]. 1988: Chalidze publications. T. 4. (In Russian) Коммунистическая оппозиция в СССР. Из архива Льва Троцкого. 1988: Chalidze publications. Т. 4.
10. Lobanova M. V. 2006: Rossiyskiy dolg Frantsii i revolyutsionnaya mental'nost' (po materialam sovetskogo diplomata KH. G. Rakovskogo, 1920-ye gody). Problemy ekonomicheskoy istorii: mundus oeconomicus [Problems of economic history: mundus oeconomicus], 169-192. (In Russian) Лобанова М. В. 2006: Российский долг Франции и революционная ментальность (по материалам советского

- дипломата Х. Г. Раковского, 1920-е годы). Проблемы экономической истории: mundus oeconomicus, 169-192.
11. Papayotov F. 2003: Zhivotat i smartta na Krastyu Rakovski [The Life and Death of Krastyu Rakovsky]. Sofiya. (In Bulgarian) Панайотов Ф. 2003: Животът и смъртта на Кръстю Раковски. София.
 12. Pechat' o novykh» predlozheniyakh» Rakovskago. 1927: Posledniye novosti [Last news] 2377, 1. (In Russian) Печать о новых предложениях Раковского. 1927: Последние новости 2377, 1.
 13. Provokatsionnaya kampaniya. 1927: Izvestiya [News] 209 (3143), 1. (In Russian) Провокационная кампания. 1927: Известия 209 (3143), 1.
 14. Sirotkin V. 1990: KH. G. Rakovskiy. Samyu yevropeizirovannuyu iz bol'shevikov. Diplomaticheskiy yezhegodnik [Diplomatic Yearbook]. Moskva. S. 398-415. (In Russian) Сироткин В. 1990: Х. Г. Раковский. Самый европеизированный из большевиков. Дипломатический ежегодник. Москва. С. 398-415.
 15. Soglasheniye o dolgakh. 1927: Izvestiya [News] 218 (3152), 1. (In Russian) оглашение о долгах. 1927: Известия 218 (3152), С. 1.
 16. Chernyavskiy G. I., Stanchev M. G., Tortika (Lobanova) M. V. 2014: Zhiznennyy put Khristiana Rakovskogo. Yevropeizm i bolshevizm: neokonchennaya duel [The life path of Christian Rakovsky. Europeanism and Bolshevism: unfinished duel]. Moskva. (In Russian) Чернявский Г. И., Станчев М. Г., Тортика (Лобанова) М. В. 2014: Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. Москва.
 17. Bernus P. 1927: Les dissensions bolchévistes. Journal des débats politiques et littéraire [Journal of Political and Literary Debates] 229, 1. (In French)
 18. Broué P. 1996: Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays [Rakovsky or the Revolution in all countries]. Fayard. (In French)
 19. Bulletin du jour. Le cas de M. Rakowsky. 1927: Le Temps [The Time] 24124, 1. (In French)
 20. Conte F. 1975: Christian Rakovski (1873-1941). Essai de biographie politique [Christian Rakovsky (1873-1941). Political biography essay]. Paris. (In French)
 21. L'incident Rakowsky. 1927: Excelsior [Excelsior], 6111, 3. (In French)
 22. L'ambassadeur désavoué télégraphie de Royat.... 1927: Le Matin [The Morning] 15874, 1. (In French)
 23. M. Rakowski ergote sur son cas. 1927: L'Écho de Paris [The Echo of Paris] 16621, 3. (In French)
 24. Une mise au point de Rakowski. 1927: L'Humanité [Humanity] 10494, 3. (In French)
 25. Une note justificative de M. Rakowsky. 1927: Le Petit Parisien [The Petit Parisien] 18451, 1. (In French)

Shkabura Y. I.

PhD Student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: ya.shkabura@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1541-9317>

THE «RAKOVSKY INCIDENT»: THE STRATEGY OF THE CONDUCT BY SOVIET PLENIPOTENTIARY IN PARIS

The article investigates the activities of the Soviet plenipotentiary in Paris in the period of August-October 1927 in connection with the «Rakovsky Incident» - a scandal in the French press that arose after the signing of Ch. Rakovsky in early August 1927 of a statement by the left opposition. Four main areas of activity were identified: contacts with French politicians; cooperation with french press; a new proposal on the Franco-Soviet agreement on debts and credits; interaction with Moscow. The Soviet plenipotentiary in Paris, trying to use all his contacts and acquaintances, tried to get in touch with various French politicians and enlist their support. But the growing campaign of criticism regarding the “Rakovsky case” led to the fact that fewer and fewer politicians contacted him, or only gave empty assurances of support. Even Ch. Rakovsky’s close friend, Anatole de Monzie, behaved extremely indecisively. On the other hand, as recorded in a number of documents, Ch. Rakovsky himself sometimes behaved too self-confidently, ignoring advices. Regarding the press, with the exacerbation of the campaign, the number of newspapers that were ready to cooperate with the Soviet plenipotentiary in Paris decreased. Some of them paid money for it, some printed critical material at the direction of the owners of these newspapers, some followed the dominant trend of criticism of a diplomat. Only the newspaper of the Communist Party - «L’Humanité» - until the end remained loyal to the Soviet plenipotentiary. Ch. Rakovsky laid great hopes on his new proposal for debts and credits. But it was criticized by literally everyone: French politicians, the Paris press, and even their own Soviet government (in close cooperation with which these theses were developed). The leadership of the USSR in the person of I. Stalin spent a lot of effort to discredit Ch. Rakovsky and worsen his situation. This was especially vivid during the period of «Incident». By September 13, official Moscow was silent, and all requests for assistance and proposals for improving the situation were essentially ignored. All of the above was the reason for the very poor efficiency of Ch. Rakovsky’s actions and led to his further departure from France.

Keywords: Ch. Rakovsky; plenipotentiary; Franco-Soviet relations; Paris; Moscow.

Шкабура Я. І.

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: ya.shkabura@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1541-9317>**«ІНЦИДЕНТ РАКОВСЬКОГО»: СТРАТЕГІЯ ПОВЕДІНКИ
РАДЯНСЬКОГО ПОВПРЕДА В ПАРИЖІ**

У статті проаналізовано діяльність радянського повпреда в Парижі у період серпня-жовтня 1927 р. в зв'язку з «Інцидент Раковського» – скандалом у французькій пресі, що виник після підписання Х. Раковським на початку серпня 1927 р. заяви лівої опозиції. Виявлено чотири основних напрямки: контакти з французькими політиками; співпраця з паризькою пресою; нова пропозиція щодо франко-радянського договору про борги та кредити; взаємодія з Москвою. Радянський повпред в Парижі використовував всі свої зв'язки та знайомства, намагаючись вийти на контакт з різними французькими політиками і заручитися їхньою підтримкою. Але наростаюча кампанія в пресі призводила до того, що все менше політиків йшло з ним на контакт. Навіть близький друг Х. Раковського – Анатоль де Монзі, вів себе дуже нерішуче. З іншого боку – як зафіксовано в ряді документів – і сам Х. Раковський іноді поведився занадто самовпевнено, ігноруючи поради, або навіть зухвало сприймаючи їх. Стосовно преси – з загостренням кампанії кількість газет, яка йшла на контакт з радянським повпредом в Парижі, зменшувалася: одним за це платили гроші, інші – друкували критичний матеріал за вказівкою власників газет (різних промисловців, які вороже ставились як до СРСР, так і особисто до Х. Раковського), треті – йшли за домінуючою тенденцією критики щодо дипломата. По суті, лише орган компартії «L'Humanité» до кінця залишався лояльним до Х. Раковського. Великі надії радянський повпред покладав на свою нову пропозицію щодо боргів та кредитів. Але вона було розкритикована буквально всіма: французькими політиками, паризькою пресою, і навіть власним радянським урядом (в тісній взаємодії з яким ці тези і були вироблені). Керівництво СРСР в особі Й. Сталіна приклало великі зусилля щоб дискредитувати Х. Раковського і погіршити його становище. Особливо яскраво це проявилось в період «Інциденту». До 13 вересня офіційна Москва мовчала, а всі запити про допомогу та пропозиції щодо покращення ситуації – по суті ігнорувалися. Все вищезазначене стало причиною дуже слабкої результативності дій Х. Раковського та призвело до його подальшого від'їзду з Франції.

Ключові слова: Х. Раковський; повпред; франко-радянські відносини; Париж; Москва.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Селищева І. І.

кандидат архітектури, доцент

Харківський національний університет будівництва та архітектури

Ул. Сумська, 40, 61002, Харків, Україна

Email: rynaselyshcheva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3705-0373>

ПИСЬМА О ПРЕКРАСНОМ

Рецензія на книгу:

Письма к А. Ф. Лунёву / сост., автор вступ. статьи и комментариев

О. Г. Павлова. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2016. 320 с.

(Серия «Джерелознавчі зошити»: Тетрадь 7)

Письма к Афанасию Федоровичу Луневу (1919–2004 гг.), необыкновенному деятелю культуры Украины второй половины XX – начала XXI вв., создателю Пархомовского историко-художественного музея, раскрывают нам не только процесс формирования удивительной коллекции, но и передают широту кругозора Афанасия Федоровича, его социальные связи. Благодаря энергии, настойчивости, веры в силу прекрасного Афанасий Федорович со своими учениками создал очаг культуры и искусства в небольшом селе под Харьковом. И Пархомовка стала известной миру и пользуется растущей популярностью.

Музей радушно открывает двери многочисленным посетителям из разных концов страны, гостям из-за рубежа, знакомит их с историей края и, безусловно, с прекрасной коллекцией живописи, графики, скульптуры и декоративного искусства.

Читая письма к А. Ф. Луневу и обществу «Юный историк», мы погружаемся в атмосферу созидания и добра. Переписка с Дрезденской картинной галереей, Берлинским Боде-музеем, художниками, деятелями культуры середины и конца XX века, определяла высокий градус интеллекта преподавателя истории из Пархомовки. Список авторов писем поражает воображение – это искусствовед М. В. Алпатов, скульптор С. Т. Коненков, художник М. С. Сарьян, график В. А. Фаворский, художник-иллюстратор Д. А. Шмаринов, писатель И. Г. Эренбург, художник К. Ф. Юон, многие другие деятели искусств, литераторы, учёные, педагоги... Люди с разным складом характера, мироощущением, взявшись за перо, высказали своё отношение к искусству, рассказали о себе, своём творчестве, идеях, надеждах, событиях художественной жизни того периода, да и просто поведали о своих житейских проблемах. Они с необыкновенным уважением и теплом желали адресатам успехов в их созидании.

Письма периода 1958–1992 гг. сгруппированы согласно алфавиту авторов, что облегчает работу с ними. В приложениях помещён список адресатов писем, справочные данные о них, комментарии, которые существенно раскрывают и © Селищева І. І., 2019

конкретизируют коммуникативный круг создателя Пархомовского музея и характер взаимоотношений. Впервые в полном объеме приводится каталог произведений, подаренных Пархомовскому музею авторами писем.

Книга будет полезна историкам и искусствоведам, всем кто интересуется проблемами художественной жизни в нашей стране второй половины XX ст.

Чувпило А. А.

доктор исторических наук, профессор
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6763-2462>

А. П. КОВАЛЕВСКИЙ – ВЕЛИКИЙ УКРАИНСКИЙ ОРИЕНТАЛИСТ

«Дореволюционные харьковские ориенталисты во многом опережали
не только российских, но и западноевропейских коллег»
(А. П. Ковалевский)

50 лет тому назад, 29 ноября 1969 г., перестало биться сердце великого украинского востоковеда, ученого с мировым именем, преподавателя Харьковского государственного педагогического института им. Г. С. Сковороды и заведующего кафедр новой и новейшей истории и истории средних веков Харьковского государственного университета им. А. М. Горького (ХГУ), Заслуженного деятеля науки УССР, доктора исторических наук, профессора Андрея Петровича Ковалевского (1895–1969).

Поскольку о жизни и деятельности Андрея Петровича сейчас хорошо знают преимущественно лишь немногие узкие специалисты, вкратце напомним важнейшие вехи его насыщенной и богатой событиями биографии. При этом следует отметить, что в Центральном государственном архиве-музее литературы и искусства Украины в Киеве имеется отдельный фонд (№ 149) А. П. Ковалевского, который насчитывает 266 единиц хранения, охватывая период 1898–1969 гг. Как свидетельствуют источники, ученый происходил из старинного казацкого шляхетного рода, известного на Слобожанщине еще со времен первого упоминания о Харькове (1654 г.) и Освободительной войны под проводом Б. Хмельницкого, основателем которого был Семен Семенович Ковалевский. Этот род дал Украине много уникальных и известных личностей во всех сферах многогранной человеческой деятельности. Среди них особое место занимает выдающийся просветитель Петр Григорьевич Ковалевский, в семье которого 1 февраля 1895 г. и родился будущий знаменитый исследователь истории, языков и культуры народов Востока. Глубоко символично, что произошло это, однако, не в Харькове, как следовало было ожидать, а в Харьковском районе, в селе Россоховатое, недалеко от того места, где в поместье одного из представителей рода Ковалевских, закончил свой земной путь украинский национальный гений Г. С. Сковорода (сейчас это Золочевский р-н, Харьковской области).

После окончания с отличием гимназии в Харькове (гимназическое образование он успешно начал в Москве) Андрей Петрович, с детства любивший наряду с гуманитарными и точные науки, особенно математику, поступил в Харьковский университет, на математический факультет, но серьезно увлекшись древними языками стран Азии и Африки, в частности, санскритом, который в университете

© Чувпило О. О., 2019

блестяще преподавал выдающийся знаток языков народов Индостана П. Г. Риттер, навсегда оставил математику и вернулся в Москву, где в 1916 г. стал студентом Лазаревского института восточных языков (отделение арабской филологии), отказавшись от санскрита и теперь уже целиком посвятив себя изучению популярного тогда среди российских ориенталистов арабского языка. Решающую роль в этом, видимо, сыграло то обстоятельство, что московские санскритологи на практике оказались слабее их харьковского коллеги П. Г. Риттера. Арабский язык Андрею Петровичу преподавал легендарный востоковед-полиглот А. Е. Крымский, именем которого назван Институт востоковедения НАН Украины. Однако, в 1918 г., после насильственного закрытия большевиками Лазаревского института, Андрей Петрович, не имея средств на проживание в Москве, вынужден был вернуться в Харьков, где продолжил образование на романо-германском отделении историко-филологического факультета местного университета, снова под руководством П. Г. Риттера.

Закончив его в 1922 г., он сначала обучался в аспирантуре при научно-исследовательской кафедре истории украинской культуры, а затем работал научным сотрудником и заведующим сектором этнографии этой же кафедры, вскоре преобразованной в Институт украинской истории, одновременно преподавая в Харьковском институте народного образования, возникшего на месте расформированного университета, а также являясь активным членом правления Всеукраинской научной ассоциации востоковедов и секретарем редакции, издаваемого ею, востоковедческого журнала «Східний світ»– «Червоний схід» (1922–1933 гг.). После этого, в 1933–1938 гг., работал научным сотрудником Института востоковедения Наркомата образования УССР и ЦНБ восстановленного университета, в Государственном Музее этнографии и в Институте востоковедения АН СССР (Ленинград), в его Арабском кабинете, под непосредственным руководством выдающегося советского арабиста И. Ю. Крачковского, занимаясь в основном переводами на русский язык произведений средневековых арабских авторов.

В 1937 г. А. П. Ковалевский по совокупности трудов, без защиты диссертации, стал кандидатом исторических наук. Но продолжать активную переводческую и исследовательскую востоковедческую деятельность ему помешал арест по ложному доносу в 1938 г. Лишь благодаря активному заступничеству И. Ю. Крачковского, который ходатайствовал за него лично перед И. В. Сталиным, ученый получил относительно мягкий для того ужасного времени приговор: пять лет ссылки в лагеря на Север. Освободившись, он в 1943–1944 гг. преподавал иностранные языки в Саранском пединституте, а в 1944–1947 гг. – историю стран Азии и Африки в Харьковском пединституте, будучи вместе с тем и докторантом Института востоковедения АН СССР в Ленинграде. В 1947–1948 гг. Андрей Петрович – старший научный сотрудник Института востоковедения АН СССР и доцент восточного факультета Ленинградского университета. Однако в конце 1948 г., в силу целого комплекса причин, он в очередной раз возвращается в Харьков, где работает в университете в должности доцента до 1951 г., когда после защиты в 1950 г. докторской диссертации, посвященной Ибн-Фадлану, с 1951 по 1964 гг. возглавляет кафедру новой и новейшей истории ХГУ, а в 1964–1969 гг. – более близкую ему по духу кафедру истории средних веков. С 1953 г. А. П. Ковалевский – профессор, а в 1965 г. ему было присвоено высокое звание Заслуженного деятеля науки УССР.

На историческом факультете ХГУ Андрей Петрович читал общие курсы по истории европейского средневековья, истории стран Азии и Африки (все периоды, начиная с древнейших времен и до наших дней), специальные курсы по источниковедению новой истории и по истории Египта нового времени, проводил практические занятия по чтению арабских рукописей. Благодаря ему, ХГУ стал первым в Украине образовательным и научным центром, который в послевоенный период начал активно возрождать развитие различных востоковедческих исследований, начатых еще в 1805–1917 гг. и прекращенных во времена сталинизма. Ученый активно отстаивал насущную необходимость возвращения к классическому востоковедению, был противником политизации ориенталистики, ее чрезмерной регламентации, выделения приоритетных и актуальных с точки зрения властей конъюнктурных направлений и тем. Усилиями А. П. Ковалевского, который знал 22 языка, на историческом факультете ХГУ в 50–60-е годы XX в. произошло становление арабистики, индологии, синологии, японоведения и тюркологии, появились специалисты, овладевшие арабским языком, хинди, китайским, японским и турецким языками, а также защитили диссертации по ориенталистской проблематике, которые основывались на оригинальных восточных источниках. Учениками Андрея Петровича стали выдающийся арабист В. М. Бейлис, ведущий тюрколог Украины И. Ф. Черников, синолог Б. В. Ветров, японовед Я. А. Побеленский, индолог Ю. Г. Литвиненко, африканист Б. Г. Пильверман и др.

Однако всемирную известность А. П. Ковалевский получил прежде всего как выдающийся арабист, хотя в 20-е годы XX в. в его научном творчестве, насчитывающем 67 работ, преобладала украинская тематика (анализ философского наследия Г. С. Сковороды, работы в области украинского литературоведения, исследования по украинской этнологии). Наивысшее же международное признание получил главный труд жизни Андрея Петровича – фундаментальная монография «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.». В ней ученый изложил результаты почти двадцатилетнего изучения сочинения арабского писателя начала X в. Автор провел глубокий источниковедческий и текстологический анализ, установив достоверность содержащихся в этом источнике сообщений о народах и племенах Восточной Европы, в тесной взаимосвязи с событиями жизни и творчества Ибн-Фадлана и его эпохи. Огромную ценность для мировой науки представляют исторические и филологические комментарии, которые служат важным подспорьем в работе историков и филологов не только над текстом Ибн-Фадлана, но и над всеми другими арабскими источниками, сообщающими важные сведения о раннесредневековых народах и племенах Восточной Европы. В 1961 г. вышла другая фундаментальная работа А. П. Ковалевского по антологии литератур Востока. В ней впервые в отечественной ориентальной историографии помещен большой очерк об истории изучения Востока в Харькове и Харьковском университете с конца XVIII в. и до 50-х годов XX в., а также огромное количество переводов литературных произведений восточных писателей, многие из которых имеют значение исторических источников.

Вспоминая Андрея Петровича Ковалевского, обращаем внимание на то, что он был не только великим ученым, но и выдающимся лектором, выступления которого производили неизгладимое впечатление на слушателей, особенно на украинском языке. Слушая одно из них, в Одесском государственном университете им. И. И. Мечникова (7 октября 1967 г., ауд. № 14), когда я учился там на втором

курсе исторического факультета, должен заметить, что ни до, ни после этого, ничего подобного мне больше никогда не приходилось слышать. С этим полностью согласен, многие годы очень хорошо знавший Андрея Петровича, его любимый ученик Игорь Федорович Черников, который сказал, что уход А. П. Ковалевского, – невосполнимая потеря не только для украинской, но и мировой ориенталистики!

Чувпило А. А.

доктор исторических наук, профессор
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6763-2462>

ГОРДОСТЬ ХАРЬКОВСКОЙ И УКРАИНСКОЙ ИНДОЛОГИИ (ПОСВЯЩАЕТСЯ 90-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Ю. Г. ЛИТВИНЕНКО)

«Не знаю, чем бы я занимался в научном плане, если бы не было Индии»
(Ю. Г. Литвиненко)

Индологическая и востоковедческая общественность Харькова и всей нашей страны в 2019 году отмечает 90-летие со Дня рождения широко известного в Украине и за ее пределами видного харьковского индолога-историка, одного из основателей национальной индологической науки, доцента кафедры новой и новейшей истории Харьковского государственного университета им. А. М. Горького (ХГУ), кандидата исторических наук Юрия Григорьевича Литвиненко (1929–1990).

Поскольку о жизни и деятельности Юрия Григорьевича сейчас уже мало кто знает, вкратце напомним основные вехи его биографии. Ученый родился 11 июля 1929 г. в г. Полтаве. После окончания с отличием Полтавской СШ №1 он поступил на дневное отделение исторического факультета Харьковского государственного педагогического института им. Г. С. Сковороды, который тоже закончил с отличием в 1953 г. Сразу же (с 1953 по 1955 гг.) стал работать преподавателем кафедры всеобщей истории родного пединститута, а с 1955 по 1958 гг. был освобожденным секретарем его комитета комсомола. С 1958 по 1961 гг. обучался в стационарной аспирантуре при кафедре новой и новейшей истории ХГУ. После ее окончания был оставлен для преподавания на этой же кафедре (с 1961 г.) и вся дальнейшая жизнь Юрия Григорьевича была тесно связана с историческим факультетом университета. В 1961–1962 гг. он – преподаватель кафедры новой и новейшей истории, в 1962–1965 гг. – старший преподаватель, а в 1965–1990 гг. – доцент. В 1966–1973 гг. Ю. Г. Литвиненко занимал также должность заместителя декана исторического факультета ХГУ, которым тогда был великий ученый и педагог Степан Иванович Сидельников (1916–1977).

Ю. Г. Литвиненко читал на всех отделениях исторического факультета ХГУ средневековую, новую и новейшую историю стран Азии и Африки, специальные курсы по истории Востока и по источниковедению и историографии стран Южной Азии, а также фундаментальный спецкурс, который тогда считался ведущим на истфаке, – «Международное коммунистическое, рабочее и национально-освободительное движение на современном этапе» (знаменитый МКРНОД). К тому же в 60–80-е годы он был одним из ведущих лекторов-международников общества «Знание» в Харькове и Харьковской области.

© Чувпило О. О., 2019

Однако всеукраинскую и всесоюзную известность Юрий Григорьевич получил как глубокий исследователь проблем рабочего, профсоюзного, коммунистического и национально-освободительного движений народов Индии в период 1918–1947 гг., посвятив этому более тридцати лет своей жизни. 22 мая 1964 г. он успешно защитил кандидатскую диссертацию по теме: «Рабочее движение в Индии в конце частичной временной стабилизации капитализма (1927–1929 гг.)». Ее научным руководителем был всемирно известный харьковский ориенталист А. П. Ковалевский (1895–1969), а официальными оппонентами выступили выдающиеся украинские ученые М. И. Семиряга и И. Ф. Черников. Отметим, что впервые в истории отечественной индологии диссертация была написана на украинском языке. В 1971 г. Ю. Г. Литвиненко утвердил тему докторской диссертации: «Рабочий класс Индии и национально-освободительное движение (1917–1947 гг.)». Научным консультантом ее стал крупнейший советский индолог, заведующий кафедрой истории стран Южной Азии Института стран Азии и Африки при МГУ, доктор исторических наук, проф. Владимир Иванович Павлов (он же выступил в качестве первого оппонента на защите кандидатской диссертации А. А. Чувпило 6 сентября 1977 г.). Кафедра новой и новейшей истории ХГУ обсудила и полностью одобрила четыре из пяти разделов докторской диссертации Юрия Григорьевича, ее защита планировалась на начало 90-х годов, но 26 июля 1990 г. перестало биться сердце ученого.

Индологическое наследие Ю. Г. Литвиненко (44 работы), являющееся значительным вкладом в украинскую индологическую науку, условно можно разделить на четыре рубрики: 1) исследования по истории рабочего движения Британской Индии; 2) труды по истории индийского коммунистического движения; 3) публикации по истории освободительной борьбы народов Индостана против английских колонизаторов; 4) биографические очерки о выдающихся индийцах А. К. Гхоше, Р. Прасаде, Р. Сингхе и др., а также описания жизни и деятельности известных всему миру российских индологов И. П. Минаева и Г. С. Лебедева.

Несомненной научной новизной в них отличались такие сюжеты: характеристика индийской промышленности в 20-е годы XX в., постоянные рабочие, условия их труда, развитие трудового законодательства, рабочее и профсоюзное движение, забастовочная борьба, политика колонизаторов в рабочем вопросе, Индийский национальный конгресс (ИНК) и рабочее движение, образование и деятельность Всеиндийского конгресса профсоюзов, борьба течений в нем, левый профсоюз «Гирни Камгар» и его деятельность, индийские профсоюзы и международное рабочее движение, образование и деятельность первых коммунистических кружков и групп на территории Индии, образование Коммунистической партии Индии (1925 г.), участие коммунистов в рабочем, профсоюзном и освободительном движении, идейно-политическая борьба в индийском коммунистическом движении, тактическая линия легальных и нелегальных коммунистов, образование «Национальной коммунистической партии» (1926 г.), попытки объединения различных течений индийского коммунизма, отношение их к Коминтерну и Коминтерна к ним, коммунисты и ИНК, коммунисты и другие индийские патриотические организации, участие индийских коммунистов в образовании и деятельности рабоче-крестьянских партий, взаимоотношения индийских и английских коммунистов, деятельность индийских коммунистов в эмиграции, отношение колониальной администрации к коммунистической деятельности и ее отдельным руководителям.

Большое значение для индологической науки имело также исследование Ю. Г. Литвиненко вместе с А. А. Чувпило очень слабо изученной в отечественной и зарубежной историографии истории халифатистского движения, развернувшегося в Индии после Первой мировой войны в знак протеста против погранных ведущими странами Запада прав турецкого султана, который одновременно был и халифом (религиозным главой) всех мусульман-суннитов мира. Харьковские ученые впервые показали генезис этого движения, а также активное участие халифатистов в массовой гандистской ненасильственной кампании несотрудничества с английским господством в Индии, происходившей в 1920–1922 гг. одновременно с борьбой за халифат.

Вспоминая Ю. Г. Литвиненко, следует также отметить, что он принимал активное участие в воспитании индологических кадров, в частности, оказал огромную помощь А. А. Чувпило в подготовке кандидатской и докторской диссертаций, посвященных исследованию истории идейно-политической борьбы в Индийском национальном конгрессе в 20–30-е годы XX в., активно занимался научной критикой и популяризацией индологических и востоковедческих знаний, участвовал в написании энциклопедий, в частности, Украинской советской энциклопедии, учебников и учебных пособий по истории и историографии стран Азии и Африки, входил в состав редакционной коллегии республиканского межведомственного научного сборника «Вопросы новой и новейшей истории», руководил Школой идеологического актива лекторов-международников Дзержинского района г. Харькова и семинаром афганского землячества в Харькове. Хотя Ю. Г. Литвиненко и не выдвинул каких-то обобщающих фундаментальных концепций истории индийского рабочего, профсоюзного, коммунистического и национально-освободительного движений, он внес огромный вклад в становление и развитие украинской национальной индологии. Как и его великий учитель А. П. Ковалевский, Юрий Григорьевич опередил свое время, являясь ученым новой эпохи, образцом для нынешней генерации индологов и ориенталистов независимой Украины. Как сейчас не хватает таких оригинальных, высокообразованных, интеллигентных и многогранных людей!

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2018 р.

2018 р. був результативним для історичного факультету. Зокрема, про це свідчить рейтинг кафедр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Кафедри історичного факультету посіли високі місця серед кафедр гуманітарного та соціально-економічного профілю Каразінського університету:

- 1 місце – кафедра історії стародавнього світу та середніх віків (13,9);
- 2 місце – кафедра історії України (12,9);
- 3 місце – кафедра історіографії, джерелознавства та археології (11,4);
- 6 місце – кафедра нової та новітньої історії (8,9);
- 13 місце – кафедра історії Східної Європи (7,9).

За якісним кадровим складом показник історичного факультету вже протягом тривалого часу є одним із найкращих в Каразінському університеті. На сьогодні частка науково-педагогічних працівників, що мають наукові ступені, становить 100 %. Для порівняння в університеті наукові ступені мають 64 % науково-педагогічних працівників. У факультетському рейтингу викладачів перші три місця посіли С. В. Нижнікова (331,8), Д. В. Миколенко (312,6) і С. Д. Литовченко (288,6).

Співробітники факультету традиційно виступали титульними рецензентами, опонентами під час захистів кандидатських і докторських дисертацій, брали активну участь у редагуванні періодичних видань. Докторську дисертацію захистив Д. В. Миколенко, а кандидатську дисертацію – співробітниця Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна О. І. Красько.

Протягом 2018 р. друком вийшло кілька періодичних факультетських видання: «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»» (№ 54), «Харківський історіографічний збірник» (Вип. 17), «Дриновський збірник» (Т. XI) та «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених» (Вип. 21).

Загальна кількість статей, опублікованих співробітниками історичного факультету в 2018 р., склала 98 (2017 р. – 132, 2016 р. – 127). 12 статей було опубліковано у виданнях з імпаکت-фактором (2017 р. – 9, 2016 р. – 7). Англійською мовою було опубліковано 7 статей (2017 р. – 2, 2016 р. – 6). Болгарською та польською мовами було опубліковано ще 4 статті. У виданнях, які включені до бази даних Scopus, було опубліковано 6 статей (М. В. Любичев, О. П. Мартем'янов, Д. В. Миколенко, С. І. Посохов). Також викладачі історичного факультету стали авторами 8 рецензій на наукові видання.

Протягом 2018 р. співробітники історичного факультету підготували кілька збірників наукових праць та довідкових видань:

- Ostrogothica–Serie (Hefte). Вып. 3. / Под ред. М. В. Любичева, К. В. Мызгина. Харьков, 2018.
- «Візантіїщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі / За ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків, 2018.
- Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: бібліогр. покажч. / За ред. С. Б. Сорочана, С. В. Д'ячкова, А. М. Домановського. Харків, 2018.
- VIII Луцьовські читання. Проблеми збереження музейних колекцій.

Матеріали науково-практичного семінару 30 березня 2017 року / Укл. О. Г. Павлова. Харків, 2018.

Співробітники факультету опублікували кілька монографій:

1. Домановський А. Н. Загадки історії. Междуреч'є. Харків, 2018.
2. Єремєєв П. В. Старообрядництво Харківської губернії: соціальні структури та статистика (1825–1917 рр.). Харків, 2018
3. Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Херсонес Таврический: путь сквозь века. Севастополь, 2018.
4. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр. Харків, 2018.
5. Ковтун В. І. Симфонія кольорів Віктора Ковтуна: альбом / За заг. ред. В. С. Бакірова; уклад. О. Й. Денисенко, С. М. Куделко, О. Г. Павлова; уклад. бібліогр. В. Р. Антонова, О. О. Кучеренко. Харків, 2018.
6. Миколенко Д. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках. Харків, 2017.
7. Нижнікова С. В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Харків, 2018.
8. Посохов С. І. (у співавт.) Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / Наук. ред. Г. Касьянов. Львів, 2018.
9. Рачков Є. С. Символи та емблеми класичних університетів України (кінець XX – початок XXI ст.). Харків, 2018.
10. Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Харьков, 2017.
11. Чувпило О. О., Чувпило Р. І., Чувпило Л. О. Індія на шляху до незалежності. Ч. 2. Харків, 2017.

Навчально-методичні видання та підручники, опубліковані співробітниками історичного факультету:

1. Скірда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства. Харків, 2018.
2. Словник термінів і висловів документів Давньої Русі та Росії XI – XVIII століть / Упоряд. В. М. Духопельников, С. С. Кушнарьов. Харків, 2017.
3. Сорочан С. Б. Ромейское царство. Книга для чтения по истории Византии. В 3 ч. Ч. 1. Харьков, 2018.

Протягом 2018 р. кафедрами історичного факультету було організовано та проведено 19 конференцій і круглих столів, а також 8 семінарів, зокрема:

1. Міжнародний науковий симпозіум «Болгарські імена в історії України та Молдови» (26 січня 2018 р., Харків).
2. 17-та Міжнародна конференція учнівських дослідницьких робіт наукового товариства «Нартекс» «Різдвяні читання» (26 січня 2018 р., Харків)
3. Науковий семінар «Праця як цінність і практика (1917–1991 рр.): візуальні образи, символи, тексти» (16 березня 2018 р., Харків).
4. ІХ Луньовські читання «Проблеми музейної освіти в Україні» (30 березня 2018 р., Харків).
5. Дитяча науково-практична конференція «Археологіум» (30–31 березня 2018 р., Харків).

6. Міжнародна наукова конференція «Геноциди, масові вбивства та депортації на українських землях під час Другої світової війни: як працювати з джерелами» (17–19 квітня 2018 р., Харків).
7. 71-а Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання» (27 квітня 2018 р., Харків).
8. Круглий стіл «Професор Харківського університету Владислав Бузескул: антикознавець, медієвіст, історик науки (до 160-річчя від дня народження науковця та 40-річчя заснування кафедри історії стародавнього світу та середніх віків)» (3 травня 2018 р., Харків)
9. XVIII Кирило-Мефодієвські читання «Національна ідентичність у контексті європейської мобільності» (11 травня 2018 р., Харків).
10. Міжнародний науковий семінар «Урбаністичні студії в Україні: актуальні питання (установча сесія)» (6 липня 2018 р., Харків).
11. Міжнародна наукова конференція «1918 рік в історії країн Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відходження Польської Державності» (27–28 вересня 2018 р., Харків).
12. Міжнародна наукова конференція XV Астаховські читання «Символічний капітал історика» (28 вересня 2018 р., Харків).
13. XIV Джерелознавчий симпозіум до 100-річчя здобуття незалежності Польщі «Герб в культурі» (25–26 жовтня 2018 р., Казімеж-Дольний, Польща).
14. Міжнародна наукова конференція «Історія античного світу і середньовіччя в університетах України. До 40-річчя кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (25–26 жовтня 2018 р., Харків).
15. Міжнародна наукова конференція «Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур» (ІХ Дриновські читання) (22–23 листопада 2018 р., Харків).
16. 36-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у системі історичного знання (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)» (7 грудня 2018 р., Харків).

Протягом року структурними підрозділами історичного факультету було організовано 8 виставок:

1. Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна:
 - «Археологічні колекції раннього залізного віку Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна».
 - «Виставка-презентація знахідок Польового сезону 2018 р.».
 - «Друк прашурів».
 - «Межі сакрального: культові предмети населення Лісостепової Скіфії».
2. Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна:
 - «Виставка нових музейних надходжень Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна».
 - «Жінки на війні. Жіночі долі обпалені війною».
 - «Жіночі освіта в Харкові в XIX – на початку XX ст.».
 - «Студентське життя в карикатурі».

Протягом 2018 р. викладачі історичного факультету взяли участь у 152 наукових конференціях, 100 з яких були міжнародними. Найбільш активними були викладачі кафедри історіографії джерелознавства та археології. Протягом року на історичному факультеті із доповідями та лекціями виступали запрошені дослідники із-за кордону. Зокрема, у межах програми академічної мобільності Erasmus+ (керівник – проф. Л. Ю. Посохова) відбувся цикл відкритих лекцій Ю. Обертрайса, професорки кафедри історії Східної Європи Університету імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН). У рамках цієї ж програми Є. Ю. Захарченко пройшов міжнародне стажування в Університеті імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН).

Протягом року тривала реалізація програми модуля Жана Моне «Історія Об'єднаної Європи: Ідея, Проекти та Інтеграція» (керівники – проф. М. Г. Станчев, доц. С. Ю. Страшнюк та Д. В. Ченчик). Співробітники Навчально-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції під керівництвом проф. М. В. Любичева продовжили реалізацію проекту «Археологічний комплекс пізньоримського часу Війтенки у мікро- та макрорегіональній структурі» спільно із Євразійським відділенням Німецького археологічного інституту (ФРН). У 2018 р. за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада) було розпочато науковий проект «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (керівник – проф. С. І. Посохов).

Протягом року студенти та аспіранти історичного факультету брали активну участь у різноманітних конференціях, турнірах, наукових конкурсах та олімпіадах. Зокрема, студентка 1 курсу В. Сабадаш посіла третє місце за підсумками II етапу Всеукраїнської студентської олімпіади з історії України (27–29 березня 2018 р., Житомир). Студент 1 курсу магістратури О. Новак посів перше місце за підсумками II етапу Всеукраїнської студентської олімпіади з історії (16–18 травня 2018 р., Умань). Крім того, він був нагороджений дипломом II ступеня за перемогу у XII Харківському регіональному конкурсі студентських наукових робіт із природничих, технічних і гуманітарних наук за напрямом «гуманітарні науки» (науковий керівник – проф. Л. Ю. Посохова). Команда історичного факультету в складі О. Новака (2 курс магістратури), В. Сабадаш (2 курс) та М. Скрипник (2 курс) посіла третє місце за підсумками Всеукраїнського студентського турніру з історії (6–8 листопада 2018 р., Київ).

Протягом року активно працювали студентські наукові гуртки історичного факультету. Регулярно (переважно – раз на місяць) проходили їхні засідання. Відновив свою роботу гурток історії міжнародних відносин. Форми роботи студентських наукових гуртків були різноманітні: доповіді, круглі столи, творчі зустрічі, презентації видань, подорожі, екскурсії, спільні засідання, наукові семінари та практикуми. Важливим напрямом роботи гуртків була організація наукових семінарів та круглих столів для молодих учених. Зокрема, учасниками гуртків були організовані круглий стіл, присвячений 99-й річниці проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР (15 лютого 2018 р.), науковий семінар «Історія Античності та Візантії у структурах повсякденності» (30 березня 2018 р.), міжкафедральний круглий стіл «На шляху до становлення української державності: історичні постагі, події, джерела» (19 червня 2018 р.) тощо.

З 14 по 18 травня 2018 р. студенти історичного факультету вже традиційно взяли участь в Програмному Архівознавчому об'їзді, організованому представниками Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (керівники від історичного факультету – проф. Л. Ю. Посохова та проф. С. І. Посохов). Група студентів 4–5 курсів отримала можливість ознайомитися із особливостями організації та функціонування архівних і музейних установ Польщі. Також учасники об'їзду взяли участь у Міжнародному науковому семінарі «Проблеми сучасного архівознавства та управління документами» (19 травня 2018 р., Люблін, Польща).

Протягом року аспіранти історичного факультету брали активну участь у вітчизняних та закордонних наукових конференціях. Зокрема, О. Янкул взяв участь у Міжнародній науковій конференції «Актуальные вопросы изучения и преподавания истории, социально-гуманитарных дисциплин и права» (26–28 квітня 2018 р., Вітебськ, Республіка Білорусь). М. Мар'єнко взяв участь у 10-й міжнародній конференції «Лотманівські дні в Талліннському університеті. “...Ты ещё можешь удивить меня”». Пізня творчість Ю. М. Лотмана: підсумки та проблеми вивчення» (8–10 червня 2018 р., Таллінн, Естонія). О. Калугін взяв участь у конференції «Втрачені нумізматичні колекції» (6–7 грудня 2018 р., Варшава, Польща). А. Ховтура взяла участь у міжнародному семінарі «Проект цифрової історії: як це працює» (7–8 грудня 2018 р., Львів).

Протягом 2018 р. історичний факультет активно популяризував результати своєї наукової діяльності. На його сайті регулярно оновлювалася інформація про наукові заходи. Регулярні виступи співробітників факультету на обласному телебаченні сприяли популяризації наукових знань.

Хроніка подій на історичному факультеті за 2018 р.

24 січня на базі історичного факультету відбувся III етап Всеукраїнської олімпіади з історії серед учнів 8–11 класів навчальних закладів Харкова та Харківської області.

26 січня відбувся Міжнародний науковий симпозіум «Болгарські імена в історії України та Молдови».

26 січня відбулась 17-та Міжнародна конференція учнівських дослідницьких робіт наукового товариства «Нартекс» «Різдвяні читання».

15 лютого відбувся круглий стіл молодих вчених, присвячений 99-й річниці проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР.

6 березня відбулось урочисте вручення дипломів магістрам.

16 березня відбувся науковий семінар «Праця як цінність і практика (1917–1991 рр.): візуальні образи, символи, тексти».

23 березня відбувся семінар-презентація «Українська („київська”) релігійна культура на Великому Кордоні: греко-візантійська спадщина, латинські інновації та московська традиція».

30 березня відбулися IX Луцькі читання «Проблеми музейної освіти в Україні».

30 березня у виставковій залі Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки «Межі сакрального: культові предмети населення Лісостепової Скіфії».

30 березня відбувся науковий семінар молодих вчених «Історія Античності та Візантії у структурах повсякденності».

30–31 березня відбулася Дитяча науково-практична конференція «Археологіум».

17–19 квітня відбулася Міжнародна наукова конференція «Геноциди, масові вбивства та депортації на українських землях під час Другої світової війни: як працювати з джерелами».

27 квітня відбулася 71-а Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання».

3 травня відбувся Круглий стіл «Професор Харківського університету Владислав Бузескул: антикознавець, медієвіст, історик науки (до 160-річчя від дня народження науковця та 40-річчя заснування кафедри історії стародавнього світу та середніх віків)».

11 травня відбулися XVIII Кирило-Мефодієвські читання «Національна ідентичність у контексті європейської мобільності».

18 травня з нагоди Дня музеїв у Музеї історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки нових музейних надходжень.

1 червня відбулася зустріч випускників історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 1993 року.

4 червня за підтримки Генерального Консульства Республіки Польща в Харкові відбулася презентація українського видання книги В. Пілецького «Звіт Вітольда».

19 червня відбувся міжкафедральний круглий стіл молодих вчених «На шляху до становлення української державності: історичні постаті, події, джерела».

6 липня відбувся Міжнародний науковий семінар «Урбаністичні студії в Україні: актуальні питання (установча сесія)».

25 вересня у приміщенні Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відкрилася виставка «Друк пращурів», присвячена сучасним технологіям в археологічній науці.

27–28 вересня відбулася Міжнародна наукова конференція «1918 рік в історії країн Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження Польської Державності».

28 вересня відбулася Міжнародна наукова конференція XV Астаховські читання «Символічний капітал історика».

11 жовтня відбулась презентація монографії професорки кафедри історії Східної Європи Університету імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН) Ю. Обертрайс «Імперські мрії про пустелю: бавовництво та іригація в Середній Азії, 1860–1991».

25–26 жовтня відбулася Міжнародна наукова конференція «Історія античного світу і середньовіччя в університетах України. До 40-річчя кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна».

26 жовтня у межах курсу «Методика викладання історії в школі» відбулась традиційна зустріч студентів і викладачів з учителями історії – випускниками історичного факультету.

1 листопада відбулася презентація монографії кандидата історичних наук, старшого викладача кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєва «Старообрядництво Харківської губернії: соціальні структури та статистика (1825–1917 рр.)».

5 листопада відбувся профорієнтаційний захід «Старт кар'єри».

22–23 листопада відбулася Міжнародна наукова конференція «Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур» (IX Дриновські читання).

7 грудня відбулася 36-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у системі історичного знання (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)».

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 56
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська
Макет обкладинки К. В. Скіпенко

Підписано до друку 23.12.2019 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 12,42. Обл.-вид. арк. 15,53.
Тираж 50 пр. Зам № 90/19.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09